

FRI, Univerza v Ljubljani

Verjetnostni račun in statistika

Aleksandar Jurišić

Ljubljana, oktober 2025

Kazalo

6	Predstavitev	6
7	Verjetnostni račun in statistika [63213]	7
9	Obveznosti študenta	9
10	Viri	10
1	UVOD	1
3	1. Igre na srečo	3
7	2. Kaj je statistika?	7
65	3. Zamenjalna šifra	65
77	KOMBINATORIKA (ponovitev)	77
92	I. VERJETNOST	92
93	I.1. Poskusi, dogodki in verjetnost	93
105	I.2. Definicija verjetnosti	105

123	I.3. Pogojna verjetnost	123
167	I.4. Bernoullijevo zaporedje <i>neodvisnih</i> poskusov	167
193	I.5. Slučajne spremenljivke in porazdelitve	193
259	I.6. Slučajni vektorji in neodvisnost slučajnih spremenljivk	259
303	I.7. Funkcije slučajnih spremenljivk/vektorjev in pogojne porazdelitve	303
324	I.8. Momenti in kovarianca	324
348	I.9. Karakteristične funkcije in limitni izreki	348
365	16. Uporaba verjetnosti	365
397	II. STATISTIKA	397
398	II.1. Osnovni pojmi	398
416	II.2. Vzorčenje	416

440	II.3. Cenilke	440
500	II.4. Intervali zaupanja	500
550	II.5. Preverjanje statističnih domnev	550
598	Predznačni test	598
684	II.6. Bivariatna analiza in regresija	684
748	II.7 Časovne vrste	748
775	II.8. Načrtovanje eksperimentov	775
787	III. ZAKLJUČKI	787

Danes se do enake mere ne moremo izogniti *podatkom* kakor se ne da pobegniti uporabi *besed*.

Tako kot so besede na strani nesmiselne nepismenim ali povzročajo zmedo delno izobraženim, se podatki ne pojasnijo sami po sebi, pač pa jih moramo brati z razumevanjem.

Tako kot lahko pisatelji uredijo besede v prepričljive argumente ali neobvladljiv nesmisel, so lahko tudi podatki prepričljivi, zavajajoči ali enostavno irelevantni. Statistična pismenost, zmožnost sledenja in razumevanja argumentov iz podatkov, je pomembna za vsakogar.

Predstavitev

Aleksandar Jurišić, FRI, 3.06

e-pošta: aj@fri.uni-lj.si

WWW: <http://lkrv.fri.uni-lj.si/~ajurismic>

asistentka in asistent:

dr. Kristina Veljković (kristina.veljkovic@fri.uni-lj.si).

dr. Peter Kink (Peter.Kink@fri.uni-lj.si).

Verjetnostni račun in statistika [63213]

Cilj predmeta:

predstaviti osnove teorije verjetnosti
in njeno uporabo v statistiki, predstaviti osnove statistike.

Kratka vsebina: definicija verjetnosti, slučajne spremenljivke in vektorji, diskretne in zvezne porazdelitve, pričakovana vrednost, disperzija in višji momenti, karakteristične funkcije, zaporedja slučajnih spremenljivk in slučajni procesi, osnovna naloga statistike, ocenjevanje parametrov, preverjanje statističnih domnev, analiza variance, kovariance in linearne regresije.

Prijavite se v aplikacijo

eQuiz

z obiskom

equiz.fri1.uni-lj.si

in se včlanite v skupino VIS (2025vis).

Obveznosti študenta

Uspešno opravljeno sprotno delo

kvizi, kolokviji in mini-projekti,

ki predstavlja 50% ocene.

Ko ima enkrat pozitivno oceno iz sprotnega dela, mora opraviti še

ustni izpit (v obliki eQuiza)

in morda še ustni zagovor (drugih 50% ocene).

Podrobnosti boste našli na učilnici.

Viri

Pri predavanjih se bomo pretežno opirali na naslednje knjige/skripte:

W. Mendenhall in T. Sincich, *Statistics for engineering and the sciences*, 4th edition, Prentice Hall, 1995.

D. S. Moore (Purdue University), *Statistika: znanost o podatkih* (5. izdaja prevedena v slovenščino leta 2007, na internetu pa že 8. izdaja).

M. Hladnik: *Verjetnost in statistika*. Založba FE in FRI, Ljubljana 2002 (za bolj ambiciozne).

J. A. Čibej, *Matematika (kombinatorika, verjetnostni račun, statistika)*, DZS, Ljubljana, 1994 (za tiste, ki želijo ponoviti srednješolsko snov).

L. Gonick in W. Smith, *The Cartoon guide to Statistics*, 1993.

Obstaja obilna literatura na spletu in v knjižnicah.

Gradiva bodo dosegljiva preko internetne učilnice (moodle).

Pri delu z dejanskimi podatki se bomo v glavnem naslonili na prosti statistični program **R**.

Program je prosto dostopen na:

<http://www.r-project.org/>

proti koncu semestra pa morda tudi Minitab.

UVOD

Verjetnost je študij možnosti ali verjetja, da se bo nek dogodek zgodil.

Posredno ali neposredno igra verjetnost pomembno vlogo pri vseh dejavnostih.

Npr. lahko rečemo, da bo danes verjetno deževalo, ker je večino časa, ko smo opazovali padalo.

Toda v znanosti (konkretno matematiki ali računalništvu) si želimo bolj natančnih načinov merjenja verjetnosti.

1. Igre na srečo

Ste se kdaj vprašali, zakaj so igre na srečo,
ki so za nekatere rekreacija ali pa droga, tako dober posel za igralnice?

Vsak uspešen posel mora iz uslug,
ki jih ponuja, kovati napovedljive dobičke.
To velja tudi v primeru, ko so te usluge igre na srečo.

Posamezni hazarderji lahko zmagajo ali pa izgubijo.
Nikoli ne morejo vedeti, če se bo njihov obisk
igralnice končal z dobičkom ali z izgubo.

Igralnica pa ne kocka, pač pa dosledno dobiva
in država lepo služi na račun loterij ter drugih oblik iger na srečo.

Presenetljivo je, da lahko skupni rezultat več 1000 naključnih izidov poznamo s skoraj popolno gotovostjo. Igralnici ni potrebno obtežiti kock, označiti kart ali spremeniti kolesa rulete. Ve, da ji bo na dolgi rok vsak stavljeni euro prinesel približno 5 centov dobička.

Splača se ji torej osredotočiti na brezplačne predstave ali poceni avtobusne vozovnice, da bi privabili več gostov in tako povečali število stavljenega denarja. Posledica bo večji dobiček.

Igralnice niso edine, ki se okoriščajo z dejstvom,
da so velikokratne ponovitve slučajnih izidov napovedljive.

Na primer, čeprav zavarovalnica ne ve, kateri
od njenih zavarovancev bodo umrli v prihodnjem letu,
lahko precej natančno napove, koliko jih bo umrlo.
Premije življenjskih zavarovanj postavi v skladu
s tem znanjem, ravno tako kot igralnica določi glavne dobitke.

2. Kaj je statistika?

Skozi življenje se prebijamo z odločitvami,
ki jih naredimo na osnovi nepopolnih informacij ...

Pogled od zunaj

*Števila so me pogosto begala,
še posebej, če sem imel pred seboj
neko njihovo razvrstitev,
tako da je tem primeru obveljala misel,
ki so jo pripisali Diaraeliju,
z vso pravico in močjo:*

“Obstajajo tri vrste laži:

laži,

preklete laži in

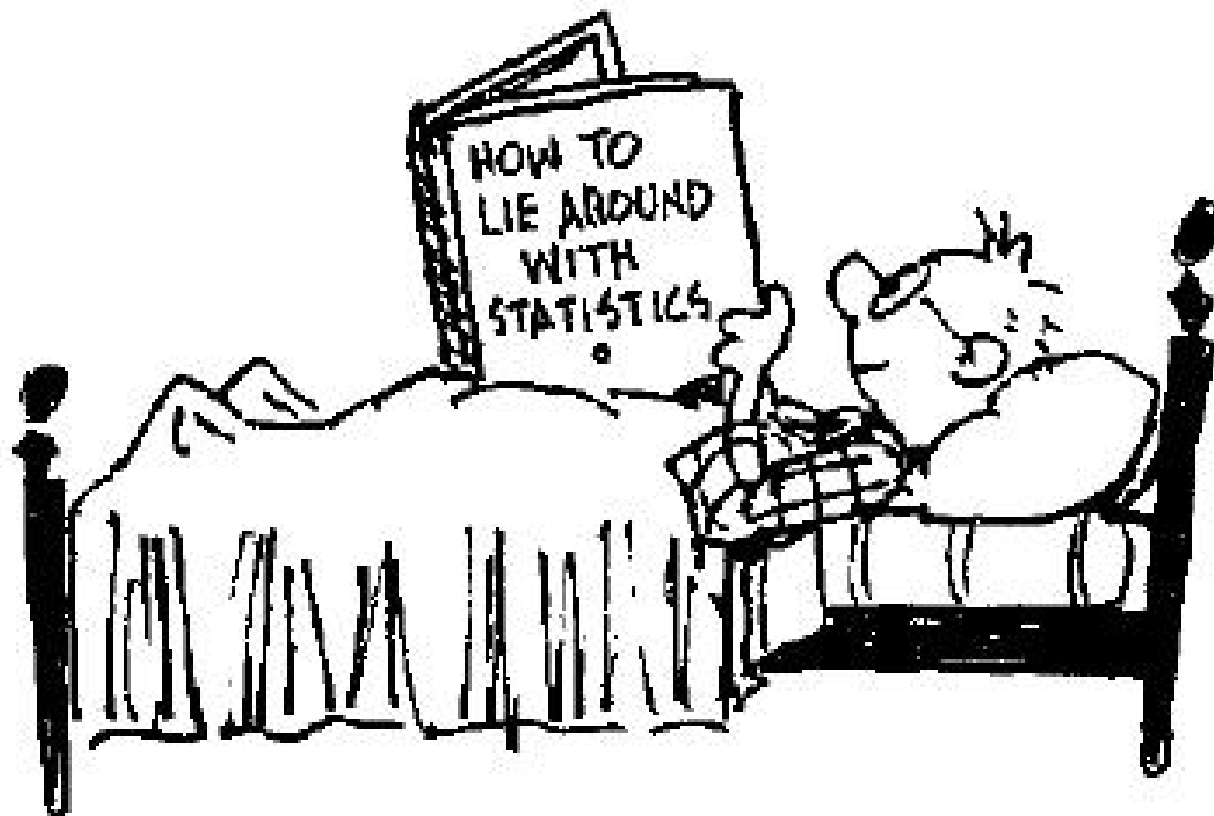
statistika.”

iz Autobiografije Marka Twaina

*Be good + you will be lonesome.
Mark Twain*

Vendar ne misliti, da vas bomo učili laganja – vse prej kot to.

Vaš cilj je lahko na primer, da se ne pustite drugim vleči za nos.

Okvirni načrt za statistiko

Opisna statistika

ena spremenljivka

- mere centralne tendence
- mere razpršenosti
- mere oblike

dve spremenljivki

- mere asociacije

Inferenčna (analitična) statistika

- točkovno in intervalno ocenjevanje
- 1- in 2- vzorčno testiranje domnev
- kontingenčne tabele
- regresija

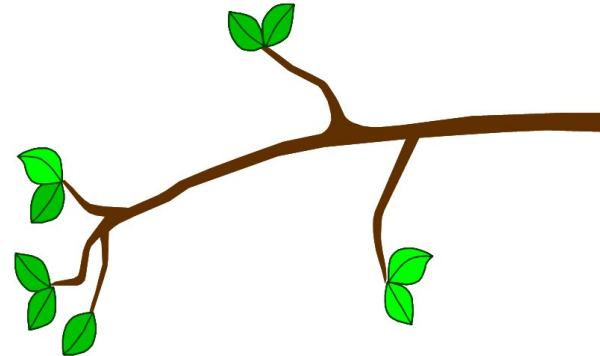
Statistika

preučuje podatke, jih

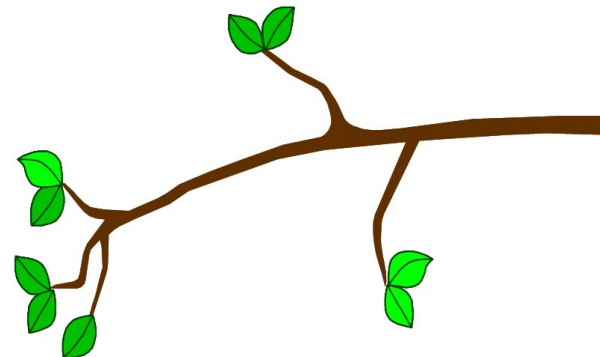
- zbira,
- klasificira,
- povzema,
- organizira,
- analizira in
- interpretira.

Glavni veji statistike

Opisna statistika se ukvarja z organiziranjem, povzemanjem in opisovanjem zbirk podatkov (reduciranje podatkov na povzetke)

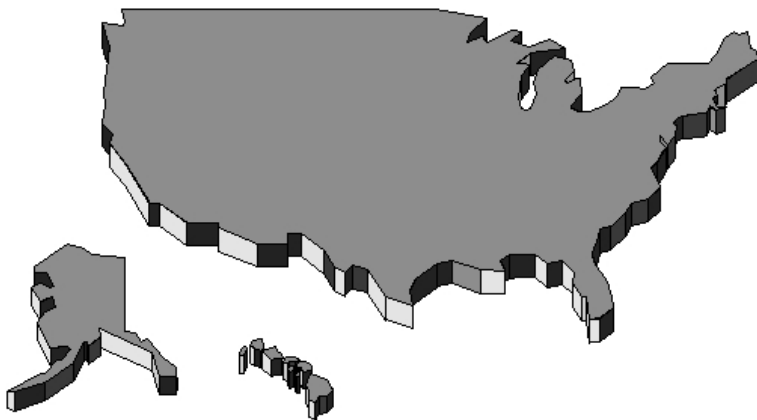

Analitična statistika jemlje vzorce podatkov in na osnovi njih naredi zaključke (inferenčnost) o populaciji (ekstrapolacija).

Tipi podatkovnih množic

- *Populacija*

- vsi objekti,
ki jih opazujemo

Primer:

vsi registrirani glasovalci

- *Vzorec*

- podmnožica populacije

Primer:

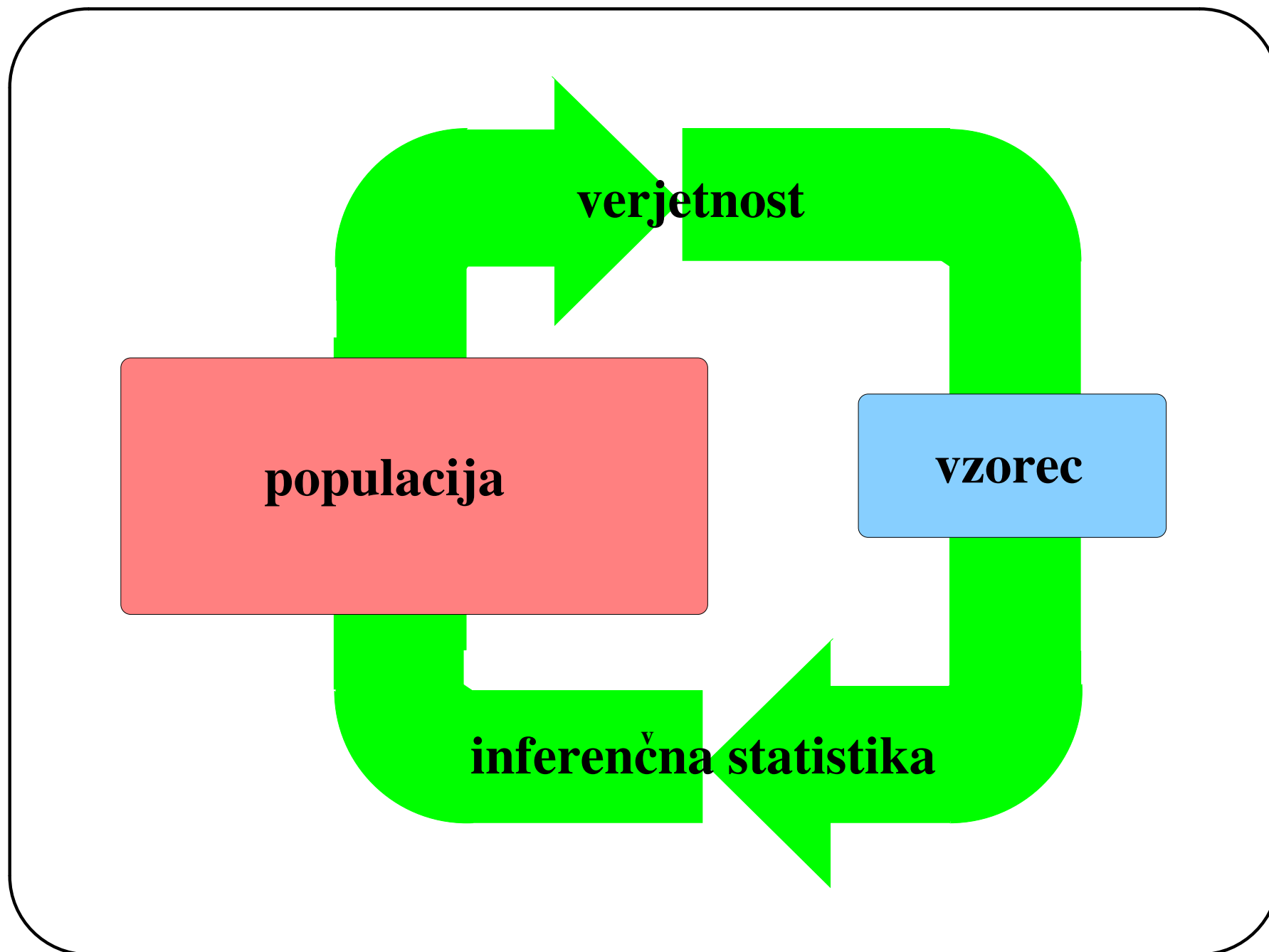
100 registriranih glasovalcev

Populacija je podatkovna množica, ki ji je namenjena naša pozornost.

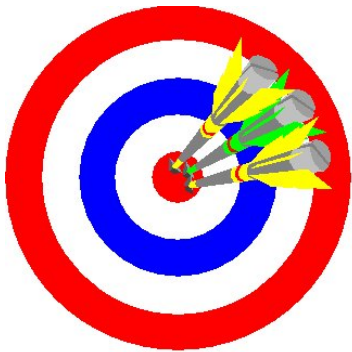

Vzorec je podmnožica podatkov, ki so izbrani iz populacije (po velikosti bistveno manjši od populacije).

Tipi podatkov

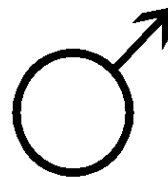

– *kvantitativni*
(numerični)

predstavljajo kvantiteto
ali količino nečesa.

– *kvalitativni* (kategorije) ni kvantitativnih interpretacij.

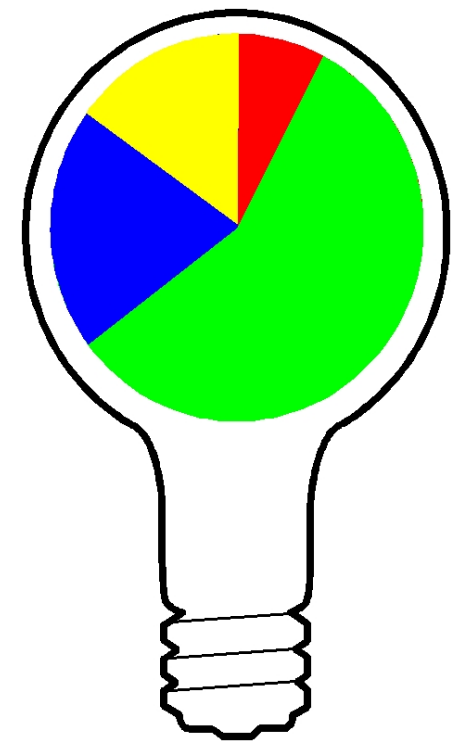
Kvantitativni (numerični)

- **interval**

- poljubna ničla
- Enaki intervali predstavljajo enake količine.

- **razmerje**

- smiselna točka nič
- Operacije seštevanje, odštevanje, množenje in deljenje so smiselne.

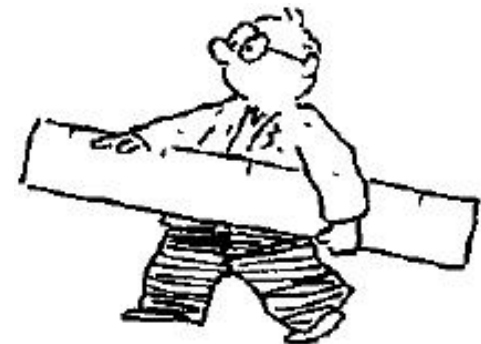
Kvalitativni (kategorični)

- **nominalni**

- kategorije brez odgovarjajočega vrstnega reda / urejenosti

- **ordinalni/številski**

- kategorije z urejenostjo

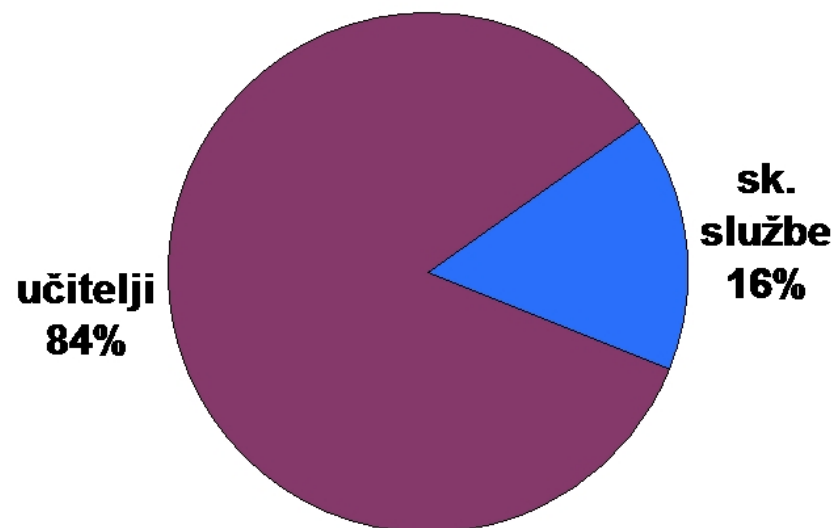
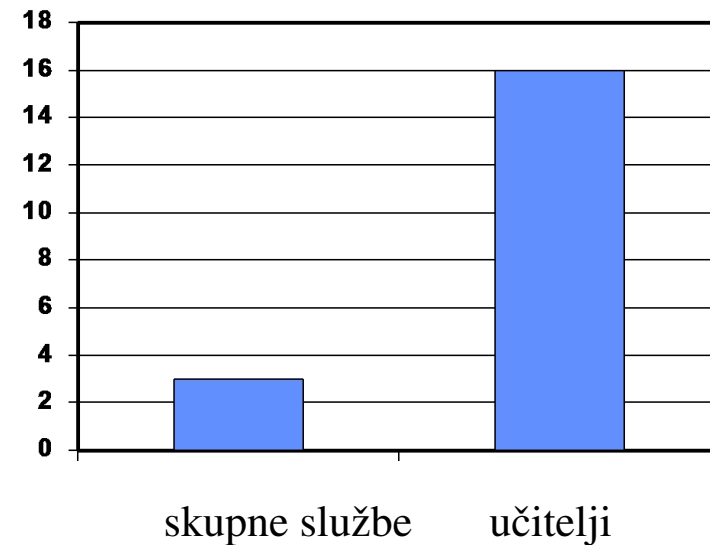

Oddelek sistemskih inženirjev

kategorija	frekvenca	relativna frekvenca
vrsta	število	
zaposlenih	zaposlenih	delež
učitelji	16	0·8421
skupne službe	3	0·1579
skupaj	19	1·0000

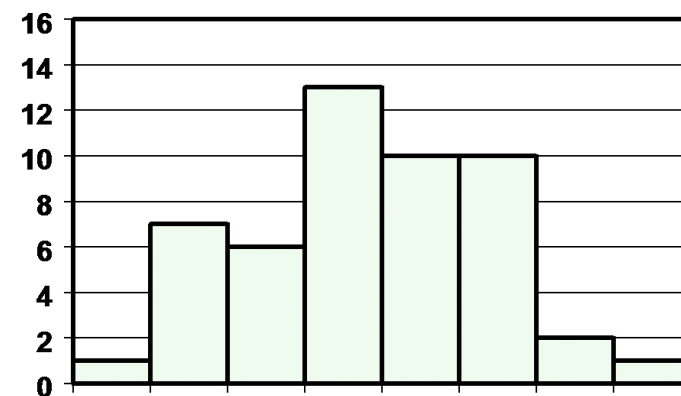
Grafična predstavitev kvantitativnih podatkov

- **stolpčni graf**
 - poligonski diagram
- **strukturni krog**
 - pogača, kolač

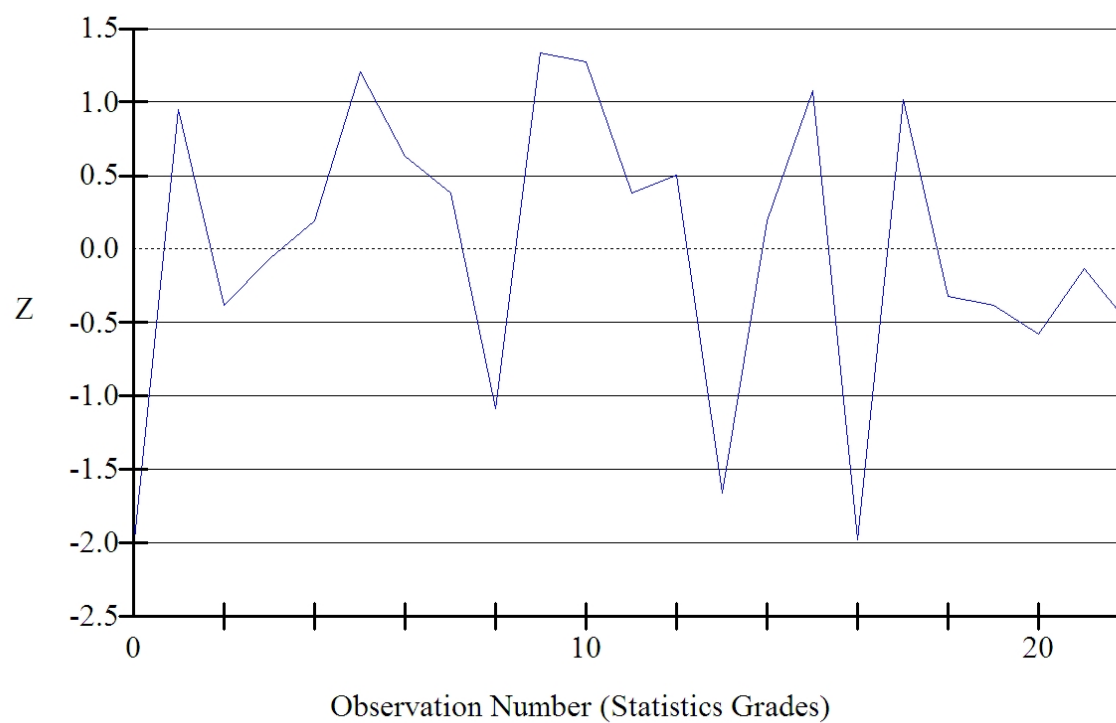

Grafična predstavitev kvantitativnih podatkov

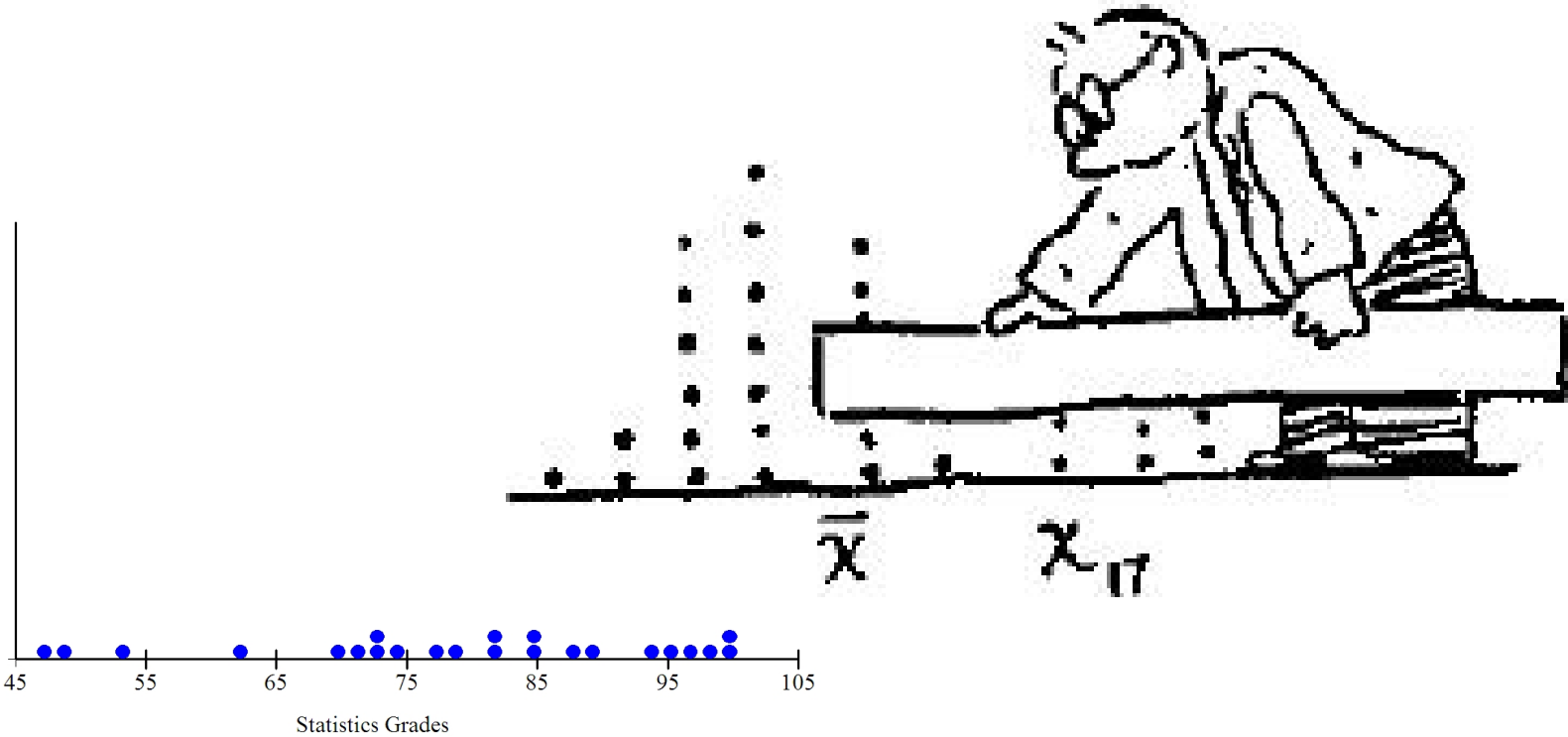
- runs plot (X, Y plot)
- zaporedje (dot plot)
- steblo-list predstavitev (angl. stem-and-leaf)
- histogrami
- škatla z brki (box plot)

Runs Chart

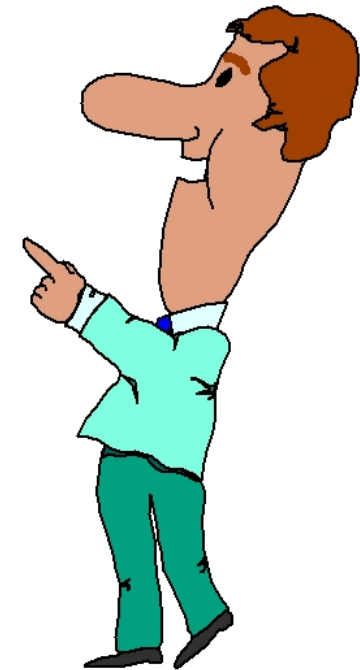

Dot Plot

Urejeno zaporedje/ranžirana vrsta

Urejeno zaporedje je zapis podatkov v vrsto po njihovi numerični velikosti (ustreznemu mestu pravimo *rang*).

Primer zaporedja podatkov (nal. 2.48, str.64)

(a) Konstruiraj urejeno zaporedje.	88	103	113	122	132
	92	108	114	124	133
	95	109	116	124	133
	97	109	116	124	135
(b) Nariši steblo-list diagram.	97	111	117	128	136
	97	111	118	128	138
	98	112	119	128	138
	98	112	120	131	142
(c) Naredi histogram.	100	112	120	131	146
	100	113	122	131	150

Koraki za konstrukcijo steblo-list predstavitev

1. Razdeli vsako opazovanje-podatke na dva dela: **stebila** (angl. stem) in **listi** (angl. leaf).

stebila/listi

08 8

09 2 5 7 7 7 8 8

2. Naštej stebila po vrsti v stolpec, tako da začneš pri najmanjšem in končaš pri največjem.

10 0 0 3 8 9 9

11 1 1 2 2 2 3 3 4 6 6 7 8 9

12 0 0 2 2 4 4 4 8 8 8

3. Upoštevaj vse podatke in postavi liste za vsak dogodek/meritev v ustrezno vrstico/steblo.

13 1 1 1 2 3 3 5 6 8 8

14 2 6

15 0

4. Preštej frekvence za vsako steblo.

Steblo-list diagram

stebila	listi	ν	rel. ν
08	8	1	2%
09	2 5 7 7 7 8 8	7	14%
10	0 0 3 8 9 9	6	12%
11	1 1 2 2 2 3 3 4 6 6 7 8 9	13	26%
12	0 0 2 2 4 4 4 8 8 8	10	20%
13	1 1 1 2 3 3 5 6 8 8	10	20%
14	2 6	2	4%
15	0	1	2%
		50	100%

Histogrami

- (1) kako zgradimo histogram
- (2) število razredov
- (3) frekvenca
- (4) procenti

(a) Kako zgradimo histogram

- (a) Izračunaj **razpon** podatkov.
- (b) Razdeli razpon na *5 do 20 razredov* enake širine.
- (c) Za vsak razred preštej število vzorcev, ki spadajo v ta razred.
To število imenujemo **frekvenca razreda**.
- (d) Izračunaj vse **relativne frekvence razredov**.

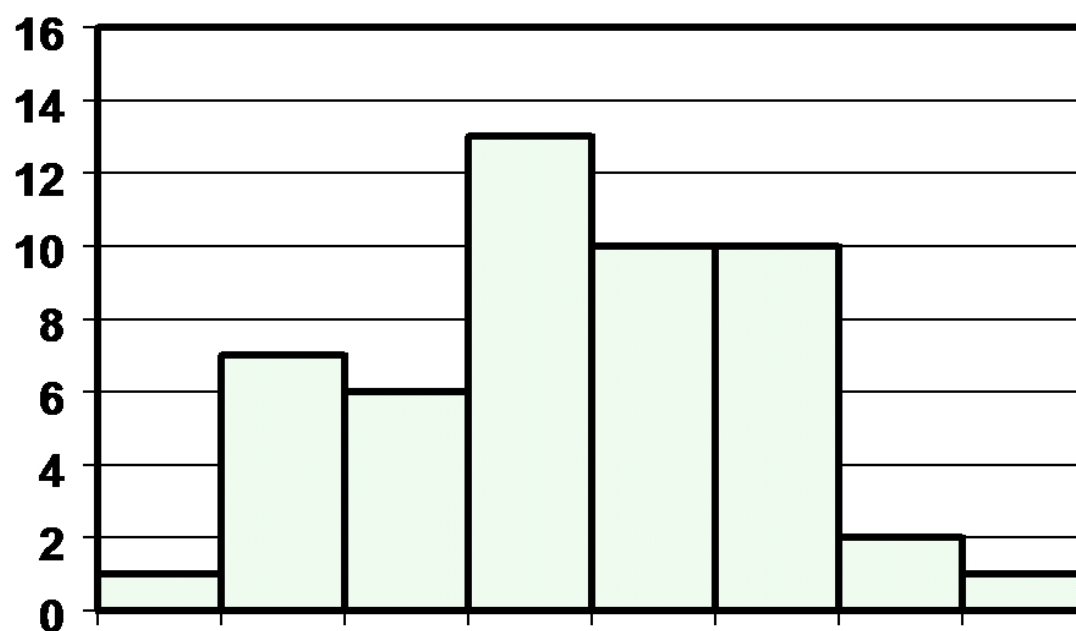
(b) Pravilo za določanje števila razredov v histogramu

število vzorcev v množici podatkov	število razredov
manj kot 25	5 ali 6
25 – 50	7 – 14
več kot 50	15 – 20

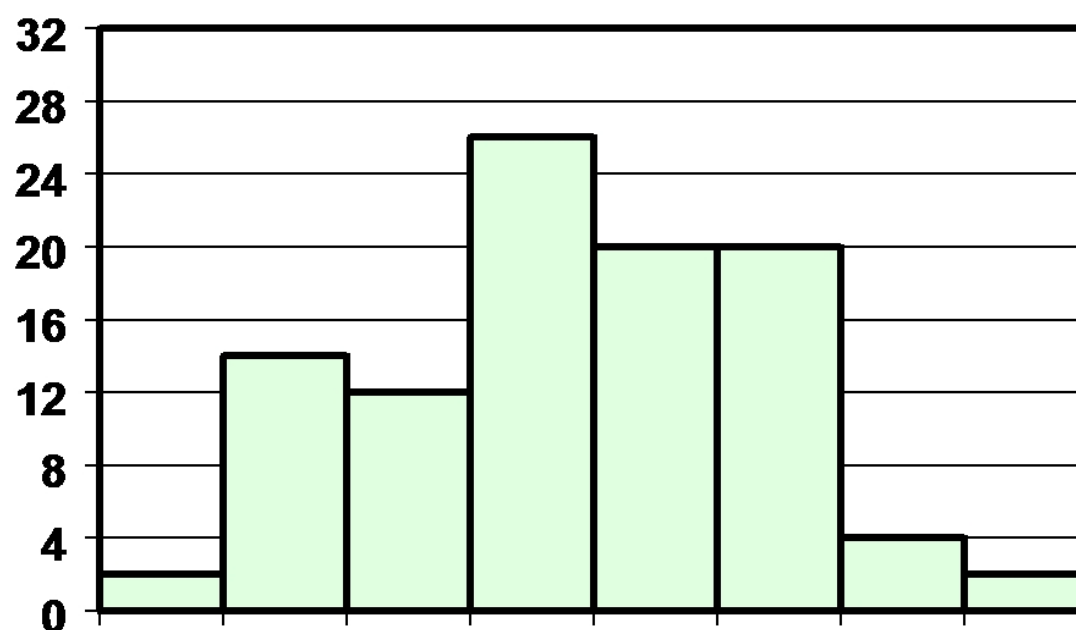
(c,d) Frekvenčna porazdelitev

razred	interval razreda	frekvenca	relativna frekvenca
1	80 – 90	1	2%
2	90 – 100	7	14%
3	100 – 110	6	12%
4	110 – 120	13	26%
5	120 – 130	10	20%
6	130 – 140	10	20%
7	140 – 150	2	4%
8	150 – 160	1	2%

Frekvenčni histogram

Procentni histogram

Oznake

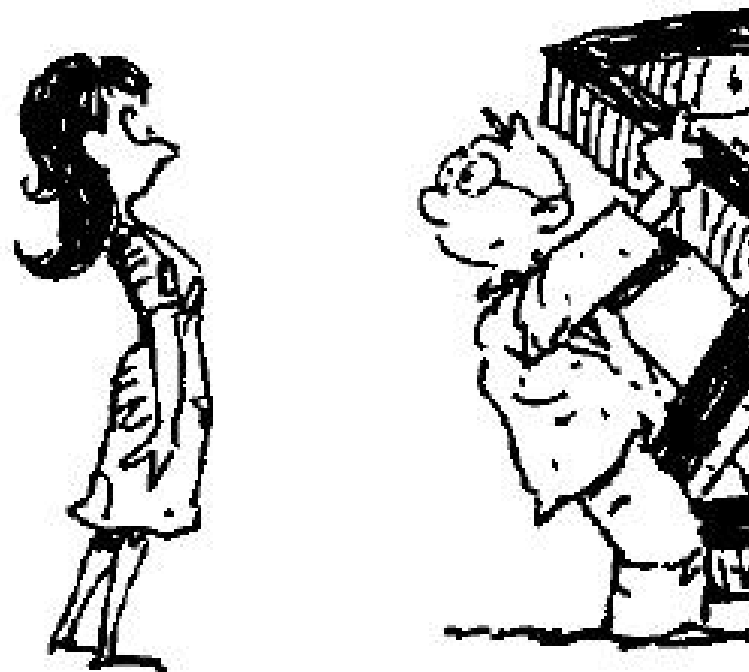
Števila označimo z $x_1, x_2, \dots, x_N$,
razrede (stebila) oziroma predstavnike razredov pa z
 $X_1, X_2, \dots, X_r$. Običajno je $N \gg r$.

Glede na to, da smo risali histogram v xy -ravnini,
je edino prav, da označimo frekvence
(ki so hkrati tudi višine histogramov)
z $Y_1, Y_2, \dots, Y_r$.

Vrhovi stolpcev v histogramu so torej predstavljeni
s točkami (X_i, Y_i) za $i = 1, 2, \dots, r$.

Mere za lokacijo in razpršenost

- srednje vrednosti
- razpon (min/max)
- centili, kvartili
- varianca
- standardni odklon
- Z -vrednosti

Modus

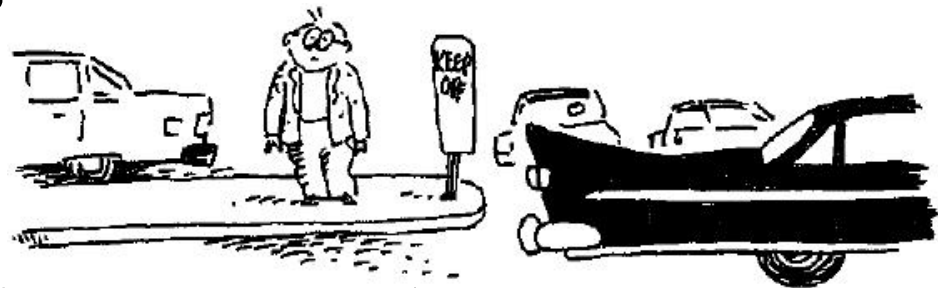
Modus (oznaka M_0) množice podatkov je tista vrednost, ki se pojavi z največjo frekvenco.

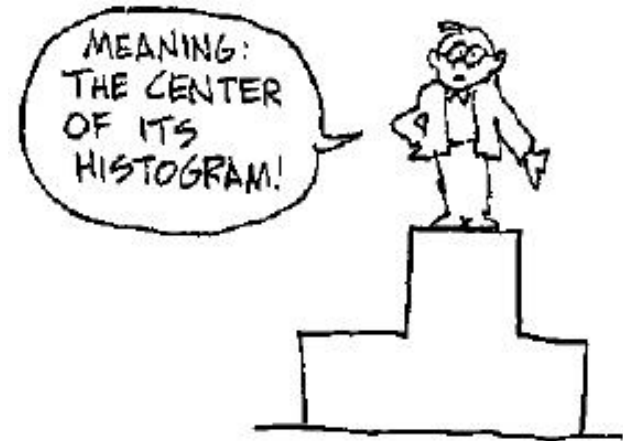
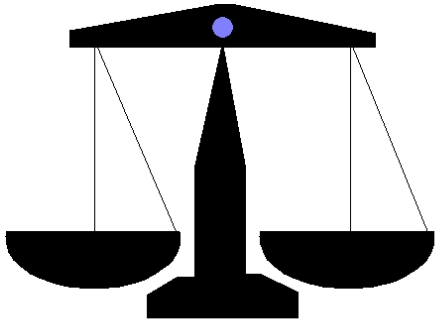
Mediana

Da bi prišli do *mediane* (oznaka M_e) za neko množico podatkov, naredimo naslednje:

1. Podatke uredimo po velikosti v naraščajočem vrstnem redu,
2. Če je število podatkov liho, potem je mediana podatek na sredini,
3. Če je število podatkov sodo, je mediana enaka povprečju dveh podatkov na sredini.

Povprečja

Povrečje populacije:

$$\mu = \frac{1}{N}(x_1 + \cdots + x_N) = \frac{\sum_{i=1}^N x_i}{N}$$

Povrečje vzorca:

$$\bar{x} = \frac{1}{n}(x_1 + \cdots + x_n) = \frac{\sum_{i=1}^n x_i}{n}$$

Razpon ali variacijski razmik

Razpon je razlika med največjo in najmanjšo meritvijo v množici podatkov.

Centili

100*p*-ti centil ($p \in [0, 1]$)

je definiran kot število,
od katerega ima 100*p* %
meritev manjšo ali enako
numerično vrednost.

Določanje 100*p*-tega centila:

Izračunaj vrednost $p(n + 1)$

in jo zaokroži na najbližje celo število.

Naj bo to število enako i .

Izmerjena vrednost z i -tim rangom je 100*p*-ti centil.

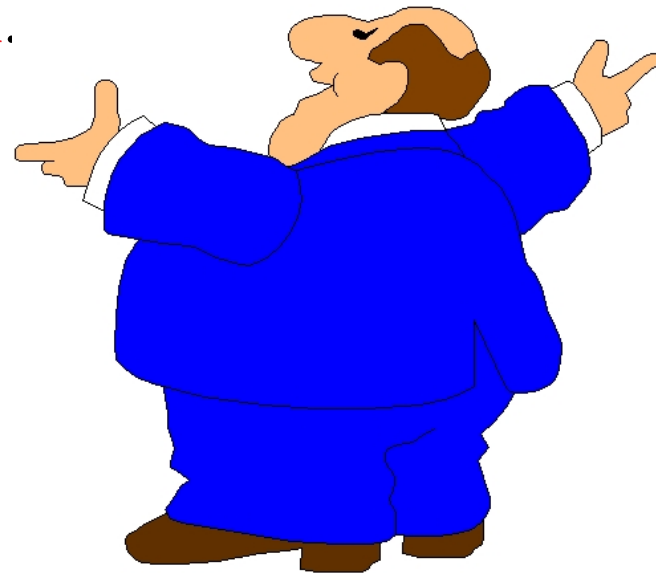

... Centili

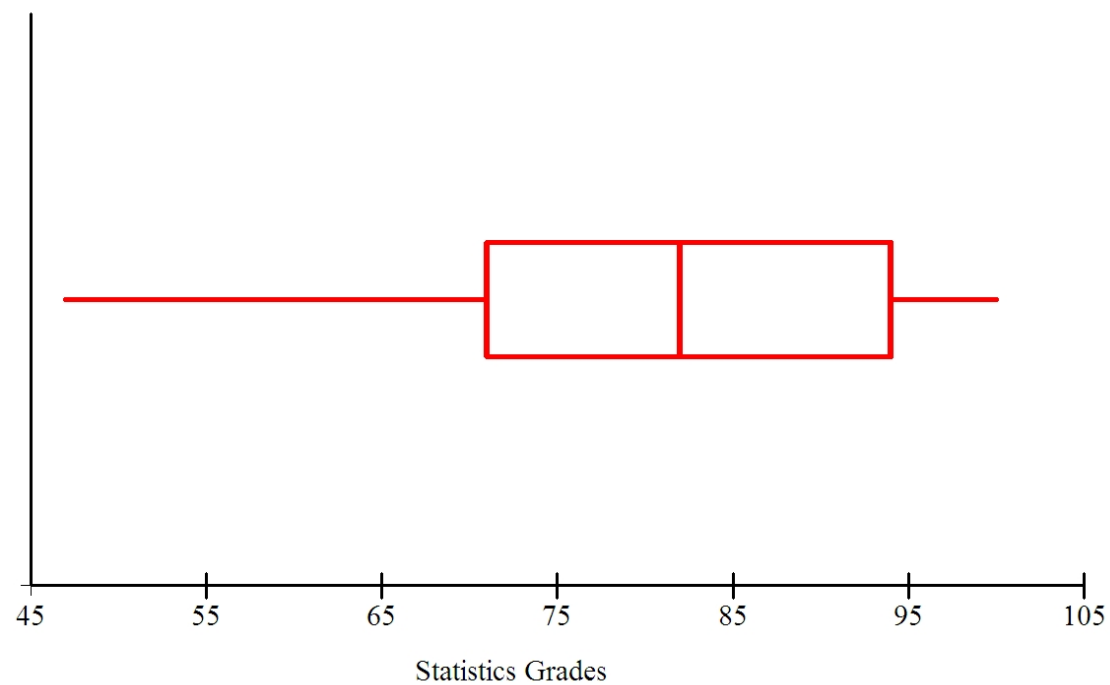
25. centil se imenuje tudi **1. kvartil**.

50. centil se imenuje **2. kvartil** ali **mediana**.

75. centil se imenuje tudi **3. kvartil**.

Škatla z brki (angl. box plot)

Mere razpršenosti

varianca

- kvadrat pričakovanega odklona (populacije)
- vsota kvadratov odklonov deljena s stopnjo prostosti (vzorca)

standardni odklon (deviacija)

- pozitivni kvadratni koren variance

koeficient variacije

- standardni odklon deljen s povprečjem

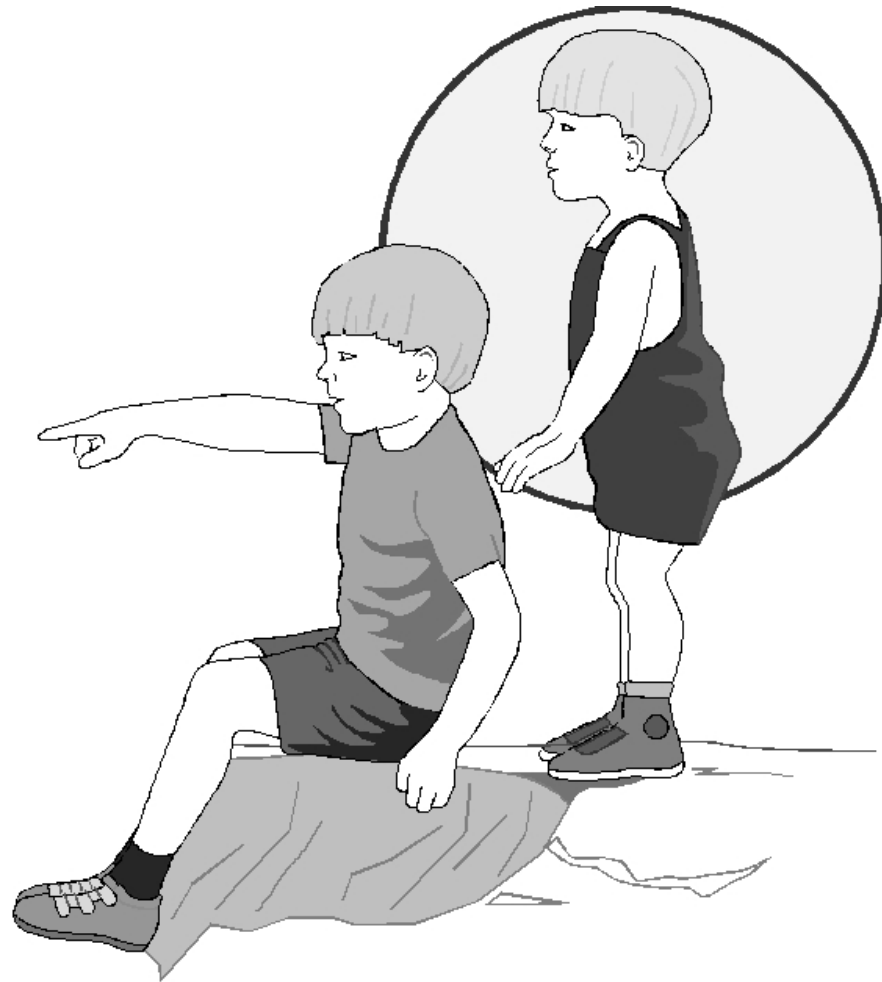
... Mere razpršenosti

	populacija	vzorec
varianca	σ^2	S^2, s^2
	D, V	
standardni odklon	σ	S, s

Za vzorec smo vzeli osebe na FRI.

Zabeležili smo naslednje
število otrok:

1	2	2
1	2	5
1	2	

Varianca in standardni odklon

Varianca populacije (končne populacije z N elementi):

$$\sigma^2 = \frac{\sum_{i=1}^N (x_i - \mu)^2}{N}.$$

Varianca vzorca (z n meritvami):

$$s^2 = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \mu)^2}{n - 1} = \frac{\sum_{i=1}^n x_i^2 - \frac{\left(\sum_{i=1}^n x_i\right)^2}{n}}{n - 1}$$

Standardni odklon je pozitivno predznačen kvadratni koren variance.

Sredine

$$a_1, \dots, a_n \geq 0$$

Aritmetična:

$$A_n = \frac{a_1 + \dots + a_n}{n}$$

Geometrična:

$$G_n = \sqrt[n]{a_1 \cdot \dots \cdot a_n}$$

Harmonična:

$$H_n = \frac{n}{\frac{1}{a_1} + \dots + \frac{1}{a_n}}$$

Kvadratna:

$$K_n = \sqrt{\frac{a_1^2 + \dots + a_n^2}{n}}$$

Sredine: $H_2 \leq G_2 \leq A_2 \leq K_2$

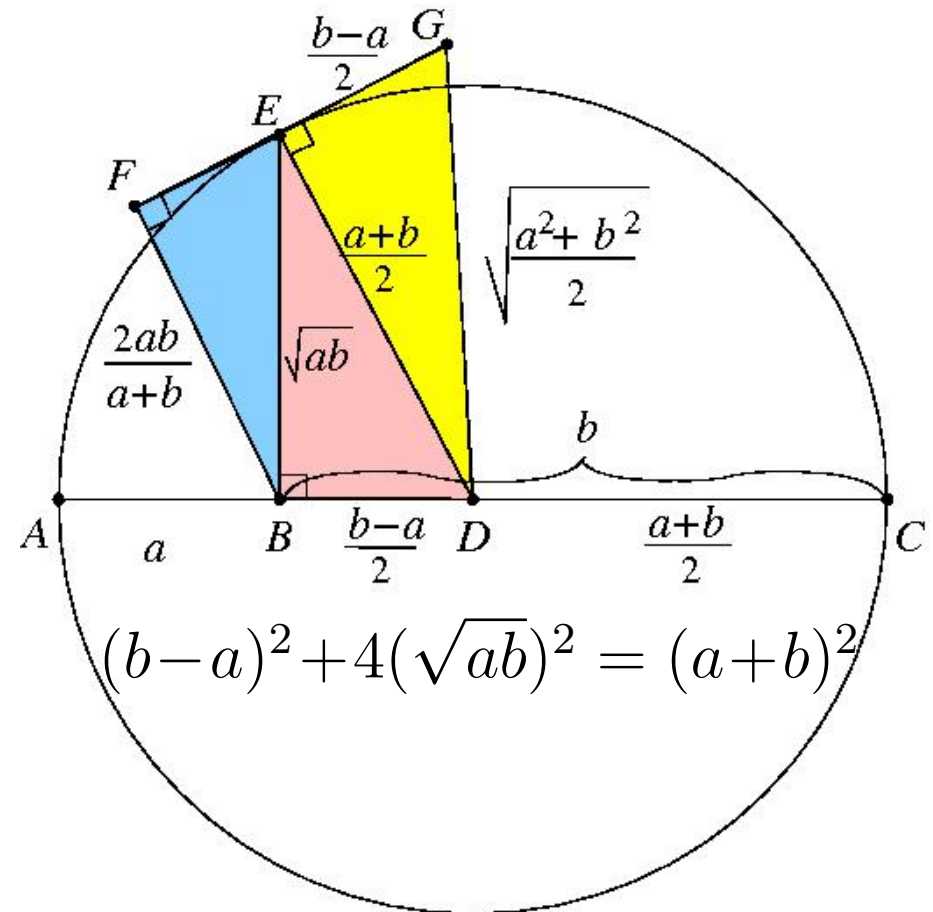
$$a, b \geq 0$$

$$H_2 = \frac{2}{\frac{1}{a} + \frac{1}{b}}$$

$$G_2 = \sqrt{ab}$$

$$A_2 = \frac{a+b}{2}$$

$$K_2 = \sqrt{\frac{a^2 + b^2}{2}}$$

Sidney H. Kung

(iz R.B. Nelsenove knjige "Dokazi brez besed")

... Sredine (za pozitivna števila $a_1, \dots, a_n$)

Potenčna (stopnje k):

$$P_{n,k} = \sqrt[k]{\frac{a_1^k + \dots + a_n^k}{n}}$$

Velja:

$$H_n = P_{n,-1}, \quad G_n = \lim_{k \rightarrow 0} P_{n,k} \quad A_n = P_{n,1} \quad \text{in} \quad K_n = P_{n,2}$$

ter

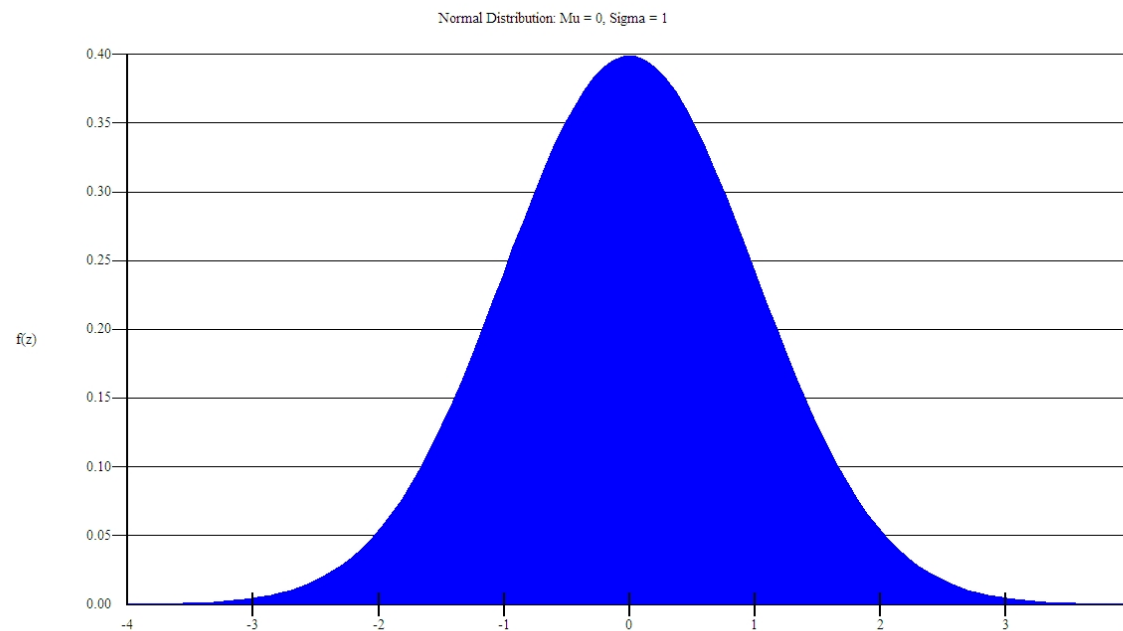
$$H_n \leq G_n \leq A_n \leq K_n$$

oziroma za $k \leq m$:

$$P_{n,k} \leq P_{n,m}$$

Normalna porazdelitev

Veliko podatkovnih množic ima porazdelitev približno **zvonaste oblike** (unimodalna oblika - ima en sam vrh):

Empirična pravila

Če ima podatkovna množica porazdelitev približno **zvonaste oblike**, potem veljajo naslednja pravila (angl. rule of thumb), ki jih lahko uporabimo za opis podatkovne množice:

1. Približno **68·3%** vseh meritev leži na razdalji **$1 \times \textit{standardnega odklona}$** od njihovega povprečja.
2. Približno **95·4%** meritev leži na razdalji do **$2 \times \textit{standardnega odklona}$** od njihovega povprečja.
3. Skoraj vse meritve (**99·7%**) ležijo na razdalji **$3 \times \textit{standardnega odklona}$** od njihovega povprečja.

Mere oblike

Če je spremenljivka približno normalno porazdeljena, potem jo statistični karakteristiki **povprečje** in **standardni odklon** zelo dobro opisujeta.

V primeru unimodalne porazdelitve spremenljivke, ki pa je bolj asimetrična in bolj ali manj sploščena (koničasta), pa je potrebno izračunati še stopnjo *asimetrije* in *sploščenosti* (*koničavosti*).

Centralni momenti

ℓ -ti centralni moment je

$$m_\ell = \frac{(y_1 - \mu)^\ell + \cdots + (y_N - \mu)^\ell}{N}.$$

$$m_1 = 0, m_2 = \sigma^2, \dots$$

Koeficient asimetrije (s centralnimi momenti):

$$g_1 = m_3 / m_2^{3/2}.$$

Mere asimetrije

Razlike med srednjimi vrednostimi so tem večje,
čim bolj je porazdelitev asimetrična:

$$KA_{M_0} = (\mu - M_0)/\sigma,$$

$$KA_{M_e} = 3(\mu - M_e)/\sigma.$$

Mera sploščenosti (kurtosis)

Koeficient sploščenosti (s centralnimi momenti)

$$K = g_2 = m_4/m_2^2 - 3$$

– $K = 3$ (ali 0)

normalna porazdelitev zvonaste-oblike (*mesokurtic*),

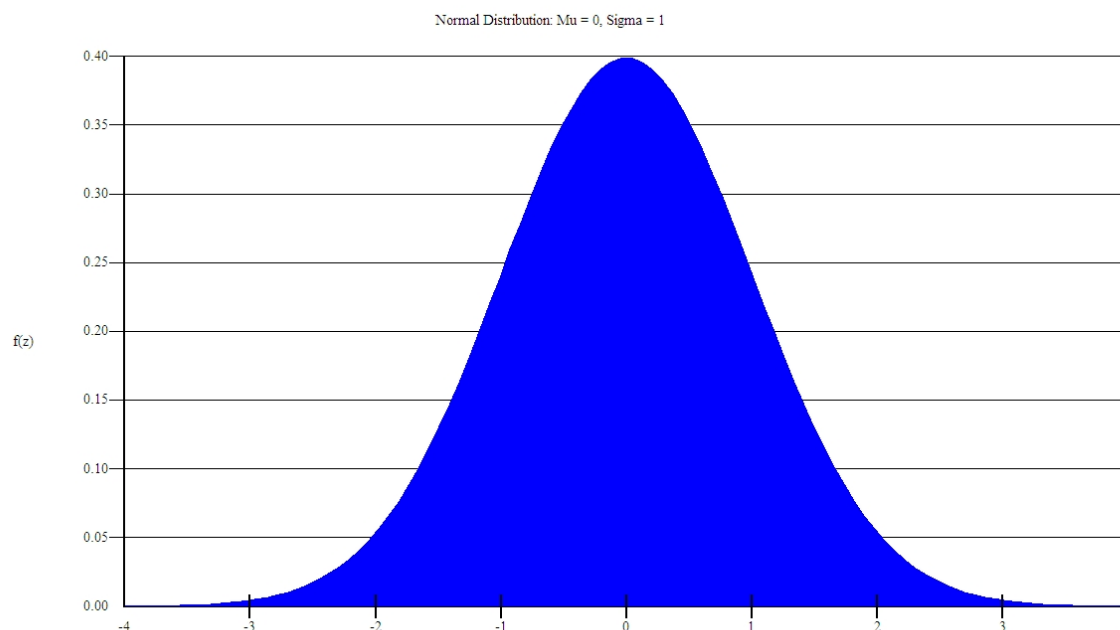
– $K < 3$ (ali negativna)

bolj kopasta kot normalna porazdelitev, s krajšimi repi (*platykurtic*),

– $K > 3$ (ali pozitivna)

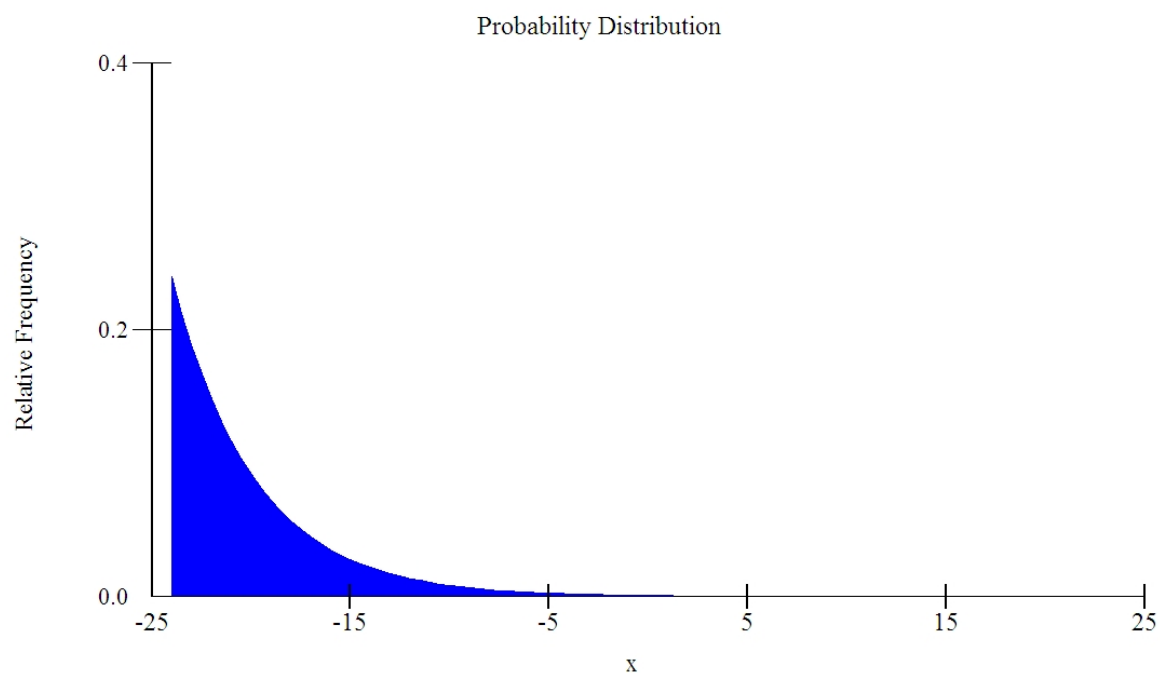
bolj špičasta kot normalna porazdelitev, z daljšimi repi (*leptokurtic*).

Normalna porazdelitev

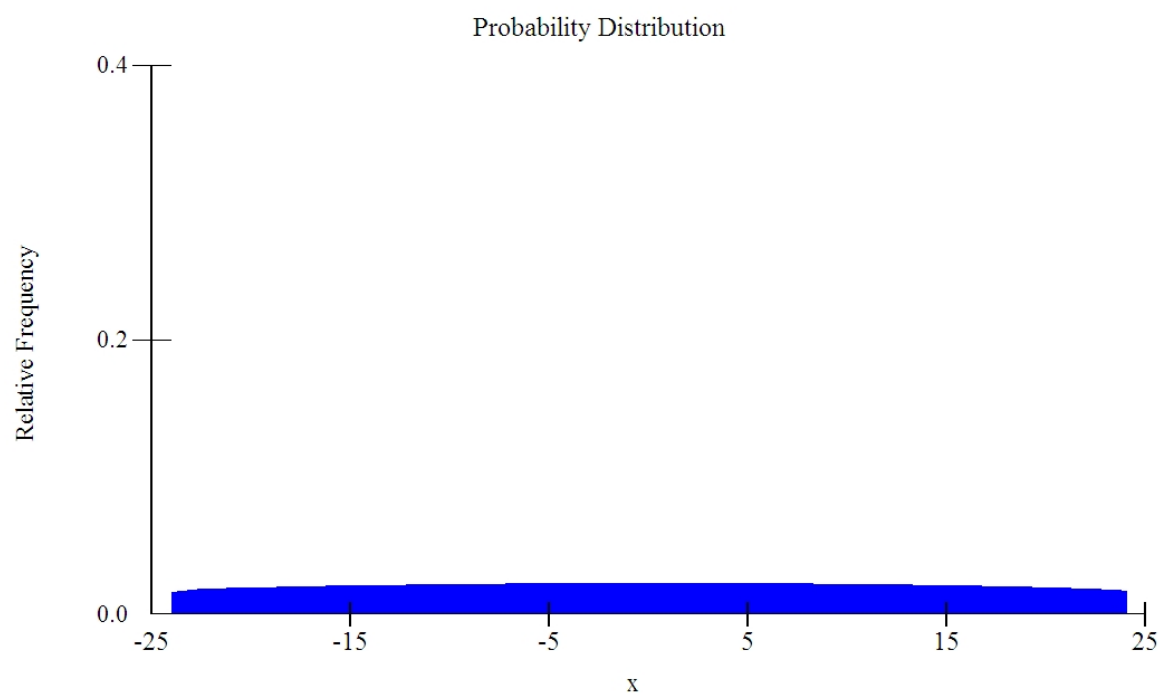
asimetričnost = 0, sploščenost = 3 (mesokurtic).

Asimetrična v desno

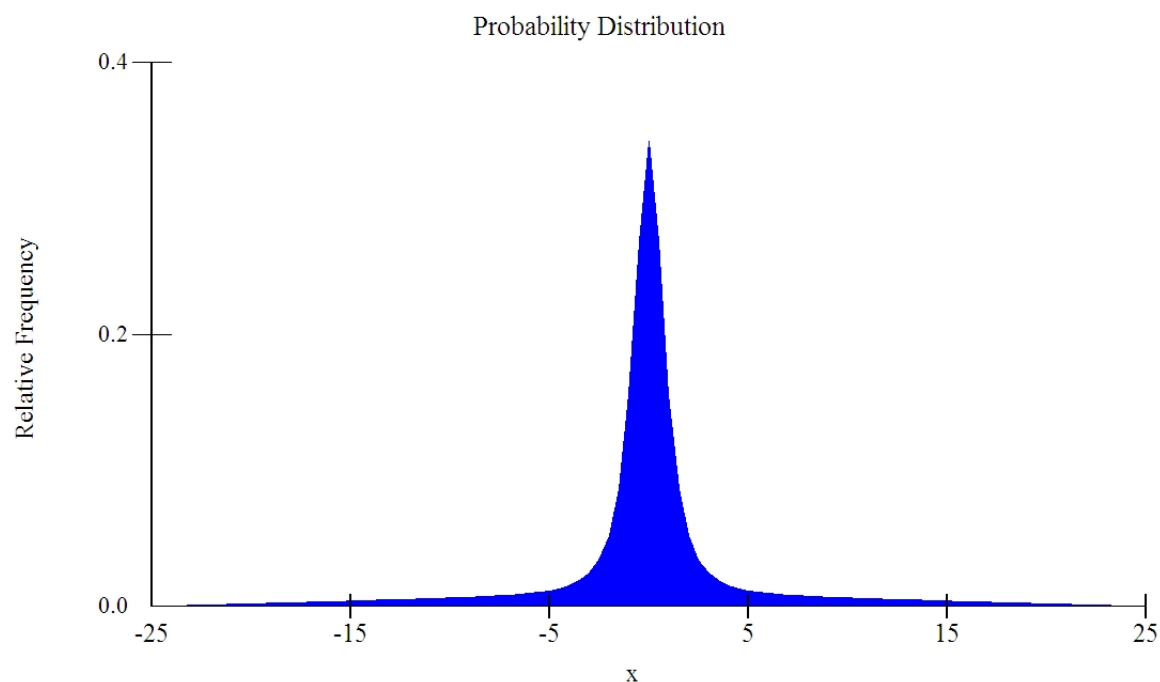
asimetričnost= 1·99, sploščenost= 8·85.

Kopasta porazdelitev

asimetričnost = 0, sploščenost = 1.86 (platykurtic).

Špičasta porazdelitev

asimetričnost = -1.99 , sploščenost = 8.85 (leptokurtic).

Standardizacija

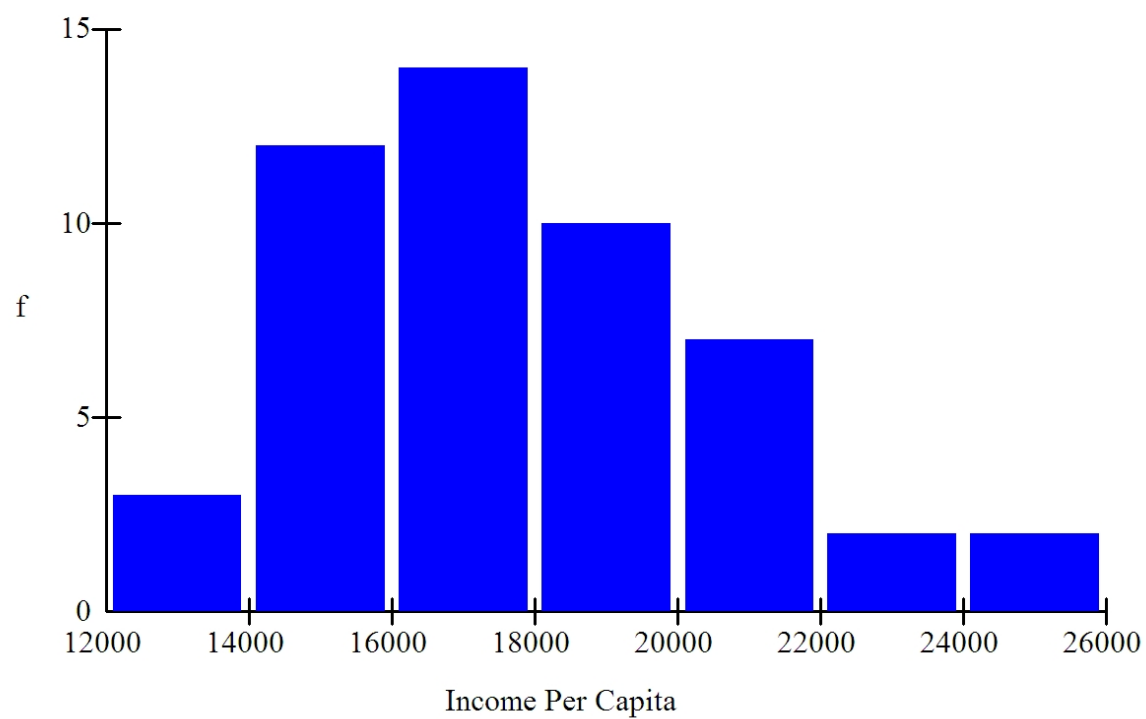
Vsaki vrednosti x_i spremenljivke X odštejemo njeno povprečje μ in delimo z njenim standardnim odklonom σ :

$$z_i = \frac{x_i - \mu}{\sigma}.$$

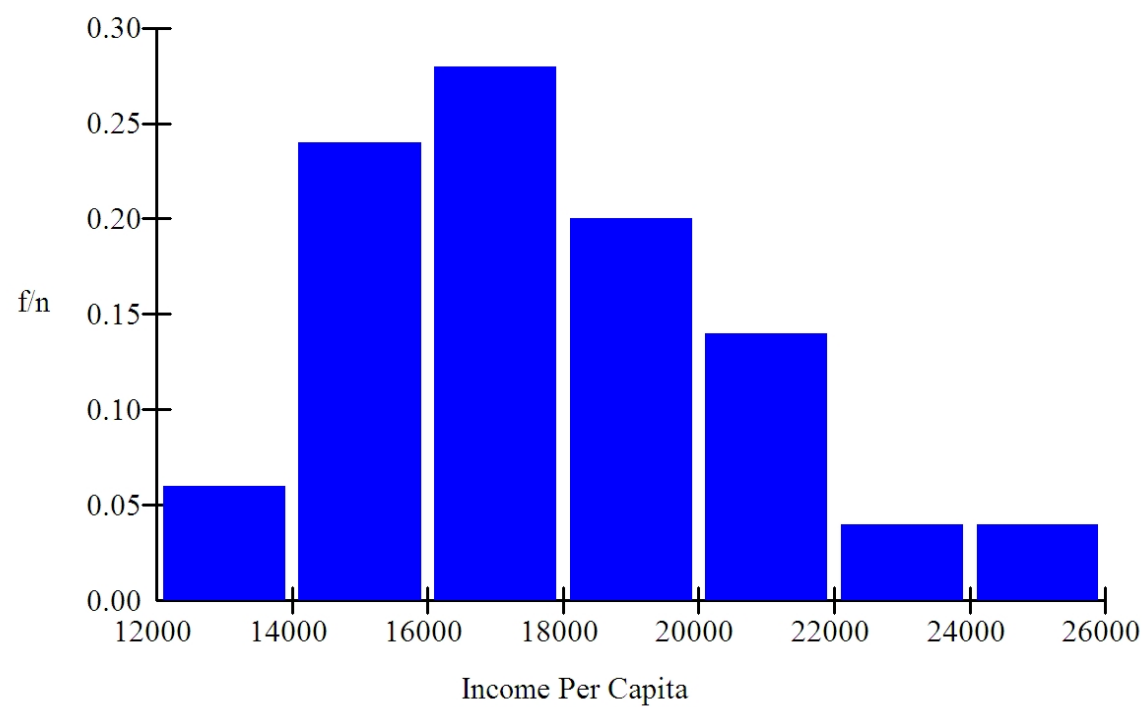
Za novo spremenljivko Z bomo rekli, da je **standardizirana**, z_i pa je **standardizirana vrednost**.

Potem je $\mu(Z) = 0$ in $\sigma(Z) = 1$.

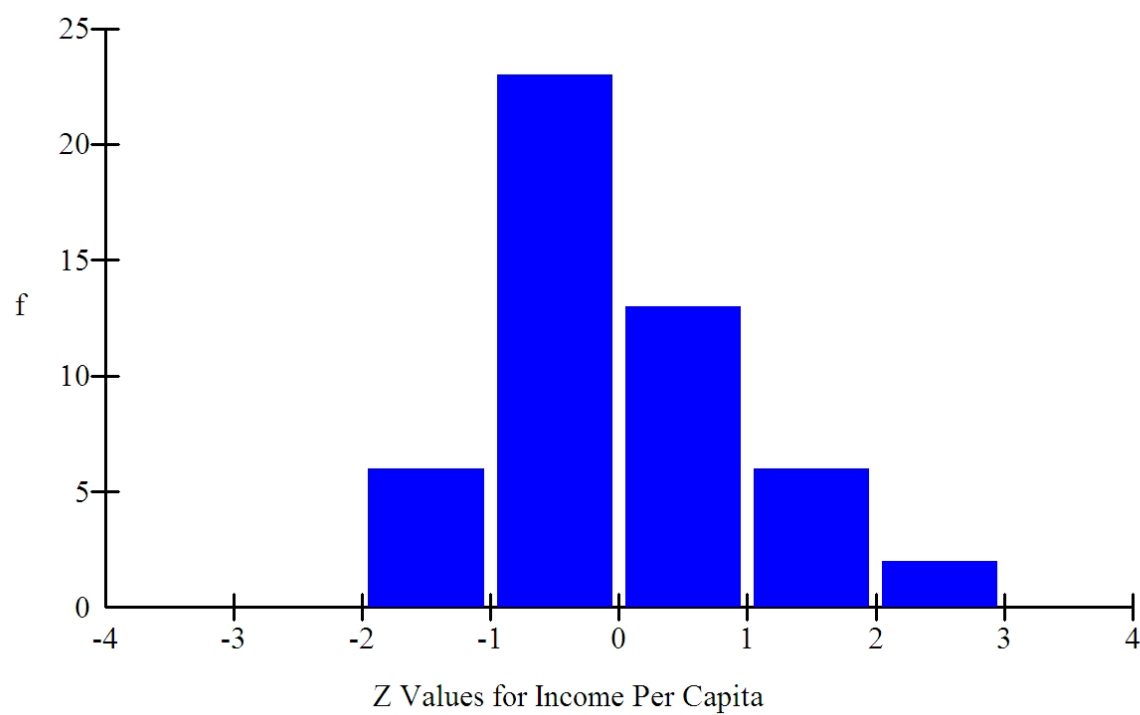
Frekvenčni histogram

Relativni frekvenčni histogram

Histogram standardiziranih Z -vrednosti

3. Zamenjalna šifra

Tomaž Pisanski, Skrivnostno sporočilo

Presek V/1, 1977/78, str. 40-42.

YHW?HD+CVODHVTHVO-!JVG:CD CYJ (JV/-V?HV (
 -T?H VW-4YC4 (?-DJV/- (?S-VO3CWC%J (-V4-DC
 V!CW-?CVNJ DJVD-?+-VO3CWC%J (-VQW-DQ-VJ+
 V?HVDWHN-V3C:CODCV!H+?-DJVD-?+CV3JO-YC

(črko Č smo zamenjali s C, črko Ć pa z D)

Imamo $26! = 40329146112665635584000000$

možnosti z direktnim preizkušanjem,

zato v članku dobimo naslednje nasvete:

(0) Relativna frekvenca črk in presledkov v slovenščini: presledek 173,

E	A	I	O	N	R	S	L	J	T	V	D
89	84	74	73	57	44	43	39	37	37	33	30

K	M	P	U	Z	B	G	Č	H	Š	C	Ž	F
29	27	26	18	17	15	12	12	9	9	6	6	1

- (1) Na začetku besed so najpogostejše črke
N, S, K, T, J, L.
- (2) Najpogostejše končnice pa so
E, A, I, O, U, R, N.
- (3) Ugotovi, kateri znaki zagotovo predstavljajo samoglasnike in kateri
soglasnike.
- (4) V vsaki besedi je vsaj en samoglasnik
ali samoglasniški R.
- (5) V vsaki besedi z dvema črkama je ena
črka samoglasnik, druga pa soglasnik.
- (6) detektivska sreča

(0)	V	–	C	D	J	?	H	W	O	(	+	3
	23	19	16	12	11	10	9	7	6	6	5	4

Y	4	!	/	Q	:	%	T	N	S	G
4	3	3	2	2	2	2	2	2	1	1

Zaključek V --> ' ' (drugi znaki z visoko frekvenco ne morejo biti).

Dve besedi se ponovita: 03CWC%J (–,
opazimo pa tudi eno sklanjatev:
D–?+– **ter** D–?+C.

Torej nadaljujemo z naslednjim tekstom:

YHW?HD+C ODH TH O-!J G:CD CYJ(J /- ?H
(-T?H W-4YD4(?-DJ /- (?S- 03CWC%J(- 4-DC
!CW-?C NJDJ D-?+- 03CWC%J(- QW-DQ- J+
?H DWHN- 3C:C0DC !H+?-DJ D-?+C 3J0-YC

(3) Kandidati za samoglasnike e,a,i,o so znaki z visokimi frekvencami.
Vzamemo:

$$\{e,a,i,o\} = \{-,C,J,H\}$$

(saj D izključi -,H,J,C in ? izključi -,H,C,
znaki -,C,J,H pa se ne izključujejo)

Razporeditev teh znakov kot samoglasnikov izgleda prav verjetna.
To potrdi tudi gostota končnic, gostota parov je namreč:

AV	CV	HV	JV	VO	?H	-D	DC	JM	W-	DJ	UC	CW	-?	VD
7	5	5	5	4	4	4	3	3	3	3	3	3	3	3

(5) Preučimo besede z dvema črkama:

Samoglasnik na koncu

- 1) da ga na pa ta za (ha ja la)
- 2) če je le me ne se še te ve že (he)
- 3) bi ji ki mi ni si ti vi
- 4) bo do (ho) jo ko no po so to
- 5) ju mu tu (bu)
- 6) rž rt

Samoglasnik na začetku

- 1) ar as (ah aj au)
- 2) en ep (ej eh)
- 3) in iz ig
- 4) on ob od os on (oh oj)
- 5) uk up uš ud um ur (uh ut)

in opazujemo besedi: /- ?H

ter besedi: J+ ?H.

J+ ima najmanj možnosti, + pa verjetno ni črka n, zato nam ostane samo še:

J+ ?H	DWHN-
/- ?H	
iz te	(ne gre zaradi: D-?+C)
ob ta(e, o)	(ne gre zaradi: D-?+C)
od te	(ne gre zaradi: D-?+C)

tako da bo potrebno nekaj spremeniti in preizkusiti še naslednje:
on bo; on jo; in so; in se; in je; in ta; en je; od tu ...

(6) Če nam po dolgem premisleku ne uspe najti rdeče niti, bo morda potrebno iskati napako s prijatelji (tudi računalniški program z metodo lokalne optimizacije ni zmogel problema zaradi premajhne dolžine tajnopisa, vsekakor pa bi bilo problem mogoče rešiti z uporabo elektronskega slovarja).

Tudi psihološki pristop pomaga, je svetoval Martin Juvan in naloga je bila rešena (poskusite sami!).

Podobna naloga je v angleščini dosti lažja, saj je v tem jeziku veliko členov THE, A in AN, vendar pa zato običajno najprej izpustimo presledke iz teksta, ki ga želimo spraviti v tajnopis. V angleščini imajo seveda črke drugačno gostoto kot v slovenščini. Razdelimo jih v naslednjih pet skupin:

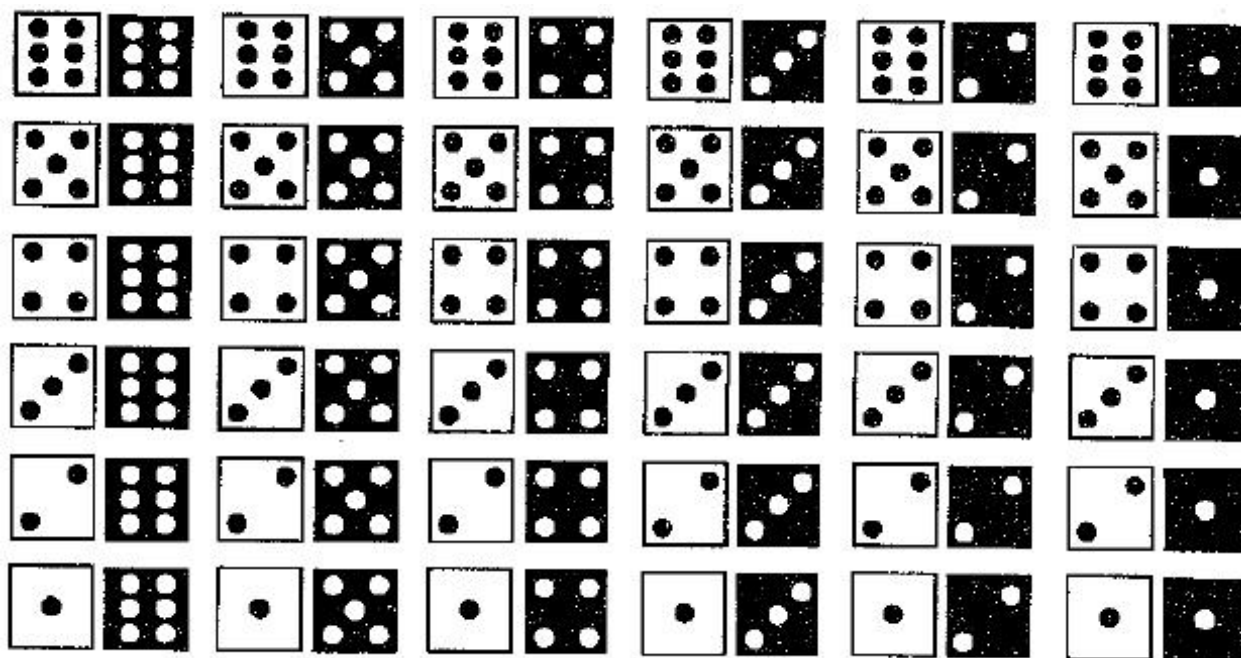
1. E, z verjetnostjo okoli 0.120 ,
2. T, A, O, I, N, S, H, R, vse z verjetnostjo med 0.06 in 0.09 ,
3. D, L, obe z verjetnostjo okoli 0.04 ,
4. C, U, M, W, F, G, Y, P, B, vse z verjetnostjo med 0.015 in 0.028 ,
5. V, K, J, X, Q, Z, vse z verjetnostjo manjšo od 0.01 .

Najbolj pogosti pari so (v padajočem zaporedju): TH, HE, IN, ER, AN, RE, ED, ON, ES, ST, EN, AT, TO, NT, HA, ND, OU, EA, NG, AS, OR, TI, IS, ET, IT, AR, TE, SE, HI in OF,

Najbolj pogoste trojice pa so (v padajočem zaporedju): THE, ING, AND, HER, ERE, ENT, THA, NTH, WAS, ETH, FOR in DTH.

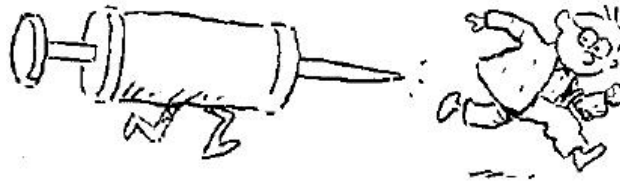
Kombin.	Verjetnost	Pogojna verj.	Slučajne spremen.
Sredine, momenti	$\text{Bin}(n,p)$ $N(\mu,\sigma)$	Večrazs. porazd.	$\text{Cov}(X,Y)$
CLI	Opisna statistika	Vzorci, cenilke	Intervali zaupanja
Prever. domnev	Regresija	Pregled porazd.	Uporaba

KOMBINATORIKA (ponovitve)

Funkcije/preslikave

Funkcija f iz množice A v množico B je predpis, ki vsakemu elementu iz množice A priredi natanko določen element iz množice B , oznaka $f : A \longrightarrow B$.

Funkcija $f : A \longrightarrow B$ je:

- **injektivna** (angl. one to one) če za $\forall x, y \in A$

$$x \neq y \Rightarrow f(x) \neq f(y),$$

- **surjektivna** (angl. on to), če za $\forall b \in B$

$$\exists a \in A, \text{ tako da je } f(a) = b.$$

Injektivni in surjektivni funkciji pravimo **bijekcija**.

Množicama med katerima obstaja bijekcija pravimo **bijektivni** množici.

Bijektivni množici imata enako število elementov
(npr. končno, števno neskončno, itd).

Trditev: *Če sta množici A in B končni ter je $f : A \longrightarrow B$ funkcija, iz injektivnosti funkcije f sledi surjektivnost, in obratno, iz surjektivnosti funkcije f sledi injektivnost.*

Permutacije

Permutacija elementov $1, \dots, n$ je bijekcija, ki slika iz množice $\{1, \dots, n\}$ v množico $\{1, \dots, n\}$.

Npr. permutacija kart je običajno premešanje kart – ko jih vrenem na kup (spremeni se vrstni red v kupu, karte pa ostanejo iste, nobene nismo ne dodali ne odvzeli).

Število permutacij n elementov, tj. razvrstitev n -tih različnih elementov, je enako

$$n! := 1 \cdot 2 \cdot \dots \cdot n$$

(oziroma definirano rekurzivno $n! = (n-1)!n$ in $0! = 1$).

Permutacijo lahko opišemo z zapisom:

$$\pi = \begin{pmatrix} 1 & 2 & \dots & n \\ a_1 & a_2 & \dots & a_n \end{pmatrix}$$

kjer je $\{1, 2, \dots, n\} = \{a_1, a_2, \dots, a_n\}$.

To pomeni $\pi(1) = a_1, \pi(2) = a_2, \dots, \pi(n) = a_n$.

Primer: $n = 11$,

$$\pi_1 = \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 & 4 & 5 & 6 & 7 & 8 & 9 & 10 & 11 \\ 3 & 4 & 5 & 10 & 2 & 1 & 7 & 9 & 11 & 6 & 8 \end{pmatrix}$$

Naj bo A neka množica. Permutacije množice A med seboj množimo po naslednjem pravilu: $\pi = \pi_1 \circ \pi_2$ je permutacija množice A , ki preslika $a \in A$ v $\pi_2(\pi_1(a))$.

Primer:

$$\pi_1 = \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 & 4 & 5 & 6 & 7 & 8 & 9 & 10 & 11 \\ 3 & 4 & 5 & 10 & 2 & 1 & 7 & 9 & 11 & 6 & 8 \end{pmatrix}$$

$$\pi_2 = \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 & 4 & 5 & 6 & 7 & 8 & 9 & 10 & 11 \\ 8 & 2 & 1 & 3 & 10 & 9 & 4 & 5 & 7 & 6 & 11 \end{pmatrix}$$

Potem je

$$\pi = \pi_1 \circ \pi_2 = \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 & 4 & 5 & 6 & 7 & 8 & 9 & 10 & 11 \\ 1 & 3 & 10 & 6 & 2 & 8 & 4 & 7 & 11 & 9 & 5 \end{pmatrix}$$

Cikel je permutacija, za katero je

$$\pi(a_1) = a_2, \pi(a_2) = a_3, \dots, \pi(a_r) = a_1,$$

ostale elementi pa so fiksni (tj. $\pi(a) = a$).

Na kratko jo zapišemo z $(a_1 a_2 \dots a_r)$.

Trditev: *Vsako permutacijo lahko zapišemo kot produkt disjunktnih ciklov.*

Primer:

$$\pi_1 = \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 & 4 & 5 & 6 & 7 & 8 & 9 & 10 & 11 \\ 3 & 4 & 5 & 10 & 2 & 1 & 7 & 9 & 11 & 6 & 8 \end{pmatrix}$$

$$\pi_2 = \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 & 4 & 5 & 6 & 7 & 8 & 9 & 10 & 11 \\ 8 & 2 & 1 & 3 & 10 & 9 & 4 & 5 & 7 & 6 & 11 \end{pmatrix}$$

$$\pi = \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 & 4 & 5 & 6 & 7 & 8 & 9 & 10 & 11 \\ 1 & 3 & 10 & 6 & 2 & 8 & 4 & 7 & 11 & 9 & 5 \end{pmatrix}$$

Potem je

$$\pi_1 = (1\,3\,5\,2\,4\,10\,6)(8\,9\,11),$$

$$\pi_2 = (1\,8\,5\,10\,6\,9\,7\,4\,3),$$

$$\pi = (2\,3\,10\,9\,11\,5\,2)(4\,6\,8\,7)$$

Transpozicija je cikel dolžine 2. Vsak cikel pa je produkt transpozicij:

$$(a_1 a_2 a_3 \dots a_r) = (a_1 a_2) \circ (a_2 a_3) \circ \dots \circ (a_{r-1} a_r),$$

torej je tudi vsaka permutacija produkt transpozicij.

Seveda ta produkt ni nujno enolično določen, vseeno pa velja:

Trditev: *Nobena permutacija se ne da zapisati kot produkt sodega števila in kot produkt lihega števila transpozicij.*

Dokaz: Naj bodo $x_1, x_2, \dots, x_n$ različna realna števila. Poglejmo si produkt: $P = \prod_{i < j} (x_i - x_j)$. Izberimo indeksa a in b , $a < b$, in pogledajmo v katerih razlikah se pojavita:

$x_1 - x_a, \dots, x_{a-1} - x_a,$		$x_a - x_{a+1}, \dots, x_a - x_{b-1},$	$x_a - x_b,$	$x_a - x_{b+1}, \dots, x_a - x_n,$
$x_1 - x_b, \dots, x_{a-1} - x_b,$	$x_a - x_b,$	$x_{a+1} - x_b, \dots, x_{b-1} - x_b,$		$x_b - x_{b+1}, \dots, x_b - x_n.$

Razliko $x_a - x_b$ smo navedli dvakrat, a se v produktu P pojavi samo enkrat. Če na množici indeksov opravimo transpozicijo $(a\ b)$, razlika $x_a - x_b$ preide v razliko $x_b - x_a$, torej zamenja predznak, razlike iz prvega in zadnjega stolpca se med seboj zamenjajo, razlike iz srednjega stolpca pa tudi zamenjajo predznake (vendar je le-teh sodo mnogo in zato ne vplivajo na produkt P).

Sedaj pa napravimo na množici indeksov permutacijo π .

V tem primeru je produkt

$$P_\pi = \prod_{i < j} (x_{\pi(i)} - x_{\pi(j)}).$$

enak $\pm P$. Če uporabimo sodo število transpozicij, potem je $P_\pi = P$, sicer pa $P_\pi = -P$. ■

Glede na sodo oziroma liho število transpozicij imenujemo permutacijo **soda** oziroma **liha** permutacija.

Permutacije s ponavljanjem

Permutacije s ponavljanjem so nekakšne permutacije, pri katerih pa ne ločimo elementov v skupinah s $k_1, k_2, \dots, k_r$ elementi - zato delimo število vseh permutacij s številom njihovih vrstnih redov, tj. permutacij:

$$\frac{n!}{k_1!k_2!\cdots k_r!}.$$

Koliko različnih besed lahko napišemo s črkami iz besede ANANAS?

Za $k_1 = k_2 = \dots = k_r = 1$ dobimo običajne permutacije.

Za $r = 2$ dobimo v bistvu kombinacije.

Kombinacije

Binomski koeficient oz. število **kombinacij**, tj. število m -elementnih podmnožic množice moči n , je

$$\binom{n}{m} = \frac{n \cdot (n-1) \cdots (n-m+1)}{1 \cdot 2 \cdots m} = \frac{n!}{m!(n-m)!},$$

saj lahko prvi element izberemo na n načinov,
drugi na $n-1$ načinov, ...,
zadnji na $n-m+1$ načinov,
ker pa vrstni red izbranih elementov ni pomemben,
dobljeno število še delimo s številom permutacij.

Binomski obrazec - ponovitev

Trditev: *Za binomske simbole velja*

$$(a+b)^n = \sum_{k=0}^n \binom{n}{k} a^{n-k} b^k \quad \text{in} \quad \binom{n}{m} + \binom{n}{m+1} = \binom{n+1}{m+1}.$$

Dokaz: Po definiciji je desna enakost ekvivalentna z

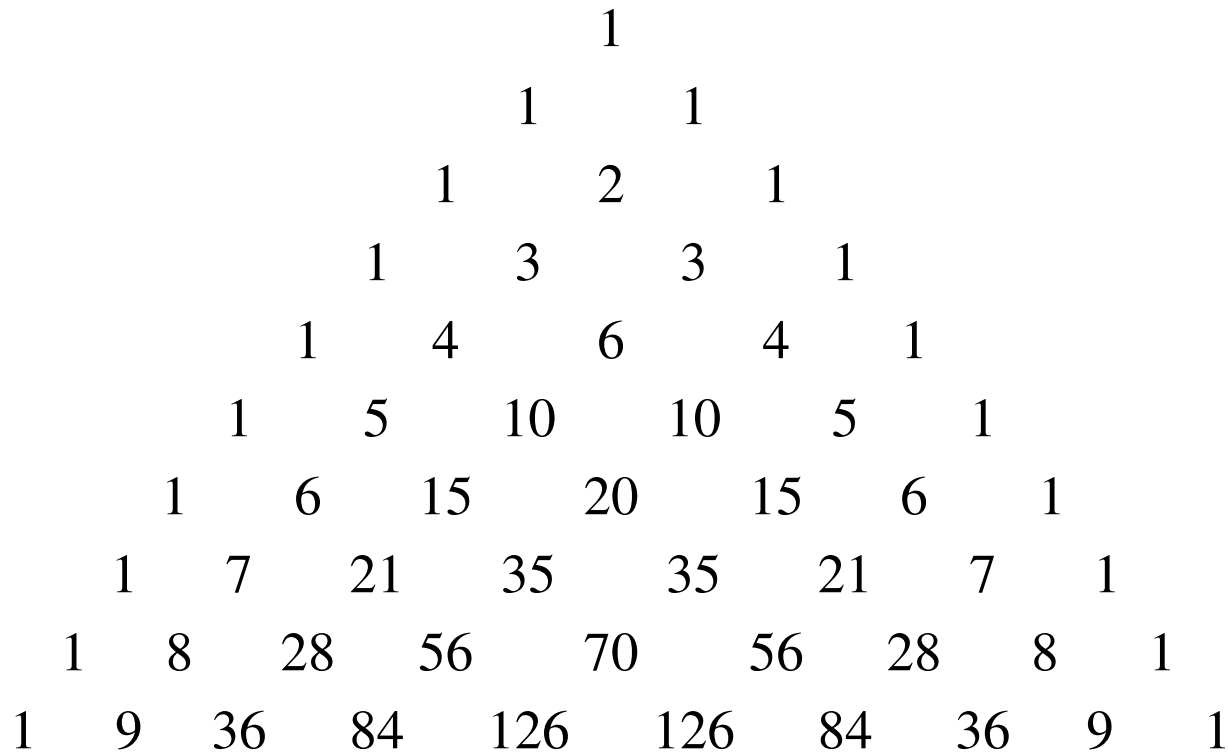
$$\frac{n!}{m!(n-m)!} + \frac{n!}{(m+1)!(n-m-1)!} = \frac{(n+1)!}{(m+1)!(n-m)!},$$

oziroma po množenju z $m!(n-m-1)!/n!$ z

$$\frac{1}{n-m} + \frac{1}{m+1} = \frac{n+1}{(m+1)(n-m)}.$$

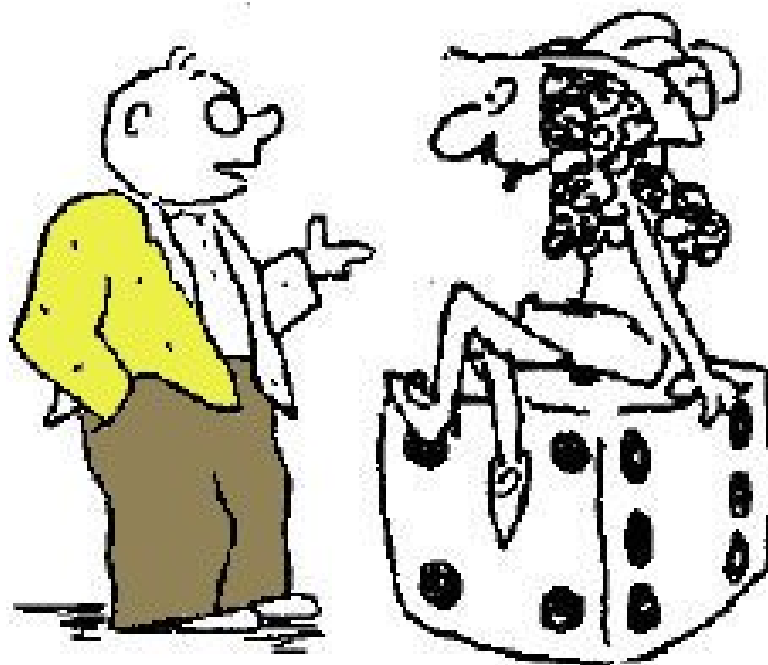
Prvi del trditve dokažemo s kombinatoriko (štetje)
ali matematično indukcijo. ■

Pascalov trikotnik - ponovitev

To so v obliki trikotnika zapisani binomski simboli, vsaka vrstica pa ustreza enem binomskemu obrazcu.

I. VERJETNOST

Tisti, ki ima rad prakso brez teorije, je kot mornar, ki zapluje z ladjo brez krmila in kompasa in nikoli ne ve, kje lahko nasede.

Leonardo da Vinci (1452-1519)

I.1. Poskusi, dogodki in verjetnost

Začetki verjetnosti

Ahil in Ajaks kockata, amfora, okrog 530 pr.n.š, Eksekias, Vatikan

Naključnost so poznale že stare kulture: Egipčani, Grki, ...
a je niso poskušale razumeti – razlagale so jo kot voljo bogov.

Leta 1662 je plemič Chevalier de Mere zastavil matematiku Blaise Pascalu vprašanje:

zakaj določene stave prinašajo dobiček druge pa ne.

Le-ta si je o tem začel dopisovati s Fermatom
in iz tega so nastali začetki verjetnostnega računa.

...začetki

Prvo tovrstno razpravo je napisal že leta 1545 italijanski kockar in matematik Cardano, a ni bila širše znana.

Tudi leta 1662 je anglež John Graunt sestavil na osnovi podatkov prve zavarovalniške tabele.

Leta 1713 je Jakob Bernoulli objavil svojo knjigo *Umetnost ugibanja* s katero je verjetnostni račun postal resna in splošno uporabna veda.

Njegov pomen je še utrdil Laplace, ko je pokazal njegov pomen pri analizi astronomskih podatkov (1812).

Leta 1865 je avstrijski menih Gregor Mendel uporabil verjetnostno analizo pri razlagi dednosti v genetiki.

V 20. stoletju se je uporaba verjetnostnih pristopov razširila skoraj na vsa področja.

Poskus

Verjetnostni račun obravnava zakonitosti, ki se pokažejo v velikih množicah enakih ali vsaj zelo podobnih pojavov. Predmet verjetnostnega računa je torej empirične narave in njegovi osnovni pojmi so povzeti iz izkušnje. Osnovni pojmi v verjetnostnem računu so: poskus, dogodek in verjetnost dogodka.

Poskus je realizacija neke množice skupaj nastopajočih dejstev (kompleksa pogojev). Poskus je torej vsako dejanje, ki ga opravimo v natanko določenih pogojih.

Primeri:

- met igralne kocke,
- iz kupa 20 igralnih kart izberemo eno karto.

Dogodki

Pojav, ki v množico skupaj nastopajočih dejstev ne spada in se lahko v posameznem poskusu zgodi ali pa ne, imenujemo **dogodek**.

Primeri:

- v poskusu meta igralne kocke je na primer dogodek, da vržemo 6 pik;
- v poskusu, da vlečemo igralno karto iz kupa 20 kart, je dogodek, da izvlečemo rdečo barvo.

Za poskuse bomo privzeli, da jih lahko neomejeno velikokrat ponovimo. Dogodki se bodo nanašali na isti poskus.

Poskuse označujemo z velikimi črkami iz konca abecede, npr. X , Y , X_1 . Dogodke pa označujemo z velikimi črkami iz začetka abecede, npr. A , C , E_1 .

Vrste dogodkov

Dogodek je lahko:

- **gotov** dogodek – G : ob vsaki ponovitvi poskusa se zgodi.

Primer: dogodek, da vržemo 1, 2, 3, 4, 5, ali 6 pik pri metu igralne kocke;

- **nemogoč** dogodek – N : nikoli se ne zgodi.

Primer: dogodek, da vržemo 7 pik pri metu igralne kocke;

- **slučajen** dogodek: včasih se zgodi, včasih ne.

Primer: dogodek, da vržemo 6 pik pri metu igralne kocke.

Računanje z dogodki

Dogodek A je **poddogodek** ali **način** dogodka B , kar zapišemo $A \subset B$, če se vsakič, ko se zgodi dogodek A , zagotovo zgodi tudi dogodek B .

Primer: Pri metu kocke je dogodek A , da pade šest pik, način dogodka B , da pade sodo število pik.

Če je dogodek A način dogodka B in sočasno dogodek B način dogodka A , sta dogodka **enaka**: $(A \subset B) \wedge (B \subset A) \iff A = B$.

Vsota dogodkov A in B , označimo jo z $A \cup B$ ali $A + B$, se zgodi, če se zgodi **vsaj** eden od dogodkov A in B .

Primer: Vsota dogodka A , da vržemo sodo število pik, in dogodka B , da vržemo liho število pik, je gotov dogodek.

Velja: $A \cup B = B \cup A$, $A \cup N = A$, $A \cup G = G$, $A \cup A = A$

$B \subset A \iff A \cup B = A$, $A \cup (B \cup C) = (A \cup B) \cup C$

...Računanje z dogodki

Produkt dogodkov A in B , označimo ga z $A \cap B$ ali AB , se zgodi, če se zgodita A in B **hkrati**.

Primer: Produkt dogodka A , da vržemo sodo število pik, in dogodka B , da vržemo liho število pik, je nemogoč dogodek.

Velja: $A \cap B = B \cap A$, $A \cap N = N$, $A \cap G = A$, $A \cap A = A$

$B \subset A \iff A \cap B = B$, $A \cap (B \cap C) = (A \cap B) \cap C$

$A \cap (B \cup C) = (A \cap B) \cup (A \cap C)$, $A \cup (B \cap C) = (A \cup B) \cap (A \cup C)$

Dogodku A **nasproten** dogodek $\overline{A}$ imenujemo negacijo dogodka A .

Primer: Nasproten dogodek dogodku, da vržemo sodo število pik, je dogodek, da vržemo liho število pik.

Velja: $A \cap \overline{A} = N$, $A \cup \overline{A} = G$, $\overline{\overline{N}} = G$, $\overline{\overline{A}} = A$

$\overline{A \cup B} = \overline{A} \cap \overline{B}$, $\overline{A \cap B} = \overline{A} \cup \overline{B}$

... Računanje z dogodki

Dogodka A in B sta **nezdružljiva**, če se ne moreta zgoditi hkrati, njun produkt je torej nemogoč dogodek, $A \cap B = N$.

Primer: Dogodka, A – da pri metu kocke pade sodo število pik in B – da pade liho število pik, sta nezdružljiva.

Poljuben dogodek in njegov nasprotni dogodek sta vedno nezdružljiva. Ob vsaki ponovitvi poskusa se zagotovo zgodi eden od njiju, zato je njuna vsota gotov dogodek: $(A \bar{A} = N) \wedge (A + \bar{A} = G)$.

Če lahko dogodek A izrazimo kot vsoto nezdružljivih in mogočih dogodkov, rečemo, da je A **sestavljen** dogodek. Dogodek, ki ni sestavljen, imenujemo **osnoven** ali **elementaren** dogodek.

Primer: Pri metu kocke je šest osnovnih dogodkov: E_1 , da pade 1 pika, E_2 , da padeta 2 piki, ..., E_6 , da pade 6 pik. Dogodek, da pade sodo število pik je sestavljen dogodek iz treh osnovnih dogodkov (E_2 , E_4 in E_6).

...Računanje z dogodki

Množico dogodkov $S = \{A_1, A_2, \dots, A_n\}$ imenujemo **popoln sistem dogodkov**, če se v vsaki ponovitvi poskusa zgodi natanko eden od dogodkov iz množice S .

To pomeni, da so vsi mogoči

$$A_i \neq N,$$

paroma nezdružljivi

$$A_i A_j = \emptyset \quad i \neq j$$

in njihova vsota je gotov dogodek

$$A_1 + A_2 + \dots + A_n = \Omega.$$

Primer: Popoln sistem dogodkov pri metu kocke sestavljajo na primer osnovni dogodki ali pa tudi dva dogodka: dogodek, da vržem sodo število pik, in dogodek, da vržem liho število pik.

Primer: V 17. stoletju je bila popularna igra, pri kateri se je stavilo na vsoto pik pri metu treh kock. Stavili so večinoma na 9 ali 10.

Kockarji so napisali
vse možnosti
na naslednji način:

vsota 9		
1	2	6
1	3	5
1	4	4
2	2	5
2	3	4
3	3	3

vsota 10		
1	3	6
1	4	5
2	2	6
2	3	5
2	4	4
3	3	4

Sklepali so, da sta stavi enakovredni. **So imeli prav?** Problem je kockarjem rešil sam Galileo Galilei (1564-1642). Na list papirja jim je napisal vse možne trojice padlih pik na kockah. **Koliko jih je?**

I.2. Definicija verjetnosti

Opišimo najpreprostejšo verjetnostno zakonitost. Denimo, da smo n –krat ponovili dan poskus in da se je k –krat zgodil dogodek A . Ponovitve poskusa, v katerih se A zgodi, imenujemo ugodne za dogodek A , število

$$f(A) = \frac{k}{n}$$

pa je **relativna frekvenca** (pogostost) dogodka A v opravljenih poskusih.

Statistični zakon, ki ga kaže izkušnja, je:

Če poskus X dolgo ponavljamo, se relativna frekvenca slučajnega dogodka ustali in sicer skoraj zmeraj toliko bolj, kolikor več ponovitev poskusa napravimo.

Statistična definicija verjetnosti

To temeljno zakonitost so empirično preverjali na več načinov. Najbolj znan je poskus s kovanci, kjer so določali relativno frekvenco grba ($f(A)$):

- Buffon je v 4040 metih dobil $f(A) = 0.5069$,
- Pearson je v 12000 metih dobil $f(A) = 0.5016$,
- Pearson je v 24000 metih dobil $f(A) = 0.5005$.

Ti poskusi kažejo, da se relativna frekvenca grba pri metih kovanca običajno ustali blizu 0.5. Ker tudi drugi poskusi kažejo, da je ustalitev relativne frekvence v dovolj velikem številu ponovitev poskusa splošna zakonitost, je smiselna naslednja *statistična definicija verjetnosti*:

Verjetnost dogodka A v danem poskusu je število $P(A)$, pri katerem se navadno ustali relativna frekvenca dogodka A v velikem številu ponovitev tega poskusa.

Osnovne lastnosti verjetnosti

1. Ker je relativna frekvenca vedno nenegativna, je verjetnost $P(A) \geq 0$.

2. $P(G) = 1$, $P(N) = 0$ in $A \subset B \Rightarrow P(A) \leq P(B)$.

3. Naj bosta dogodka A in B nezdružljiva. Tedaj velja

$$P(A + B) = P(A) + P(B).$$

Klasična definicija verjetnosti

Verjetnostni prostor S slučajnega pojava je množica vseh možnih izidov.

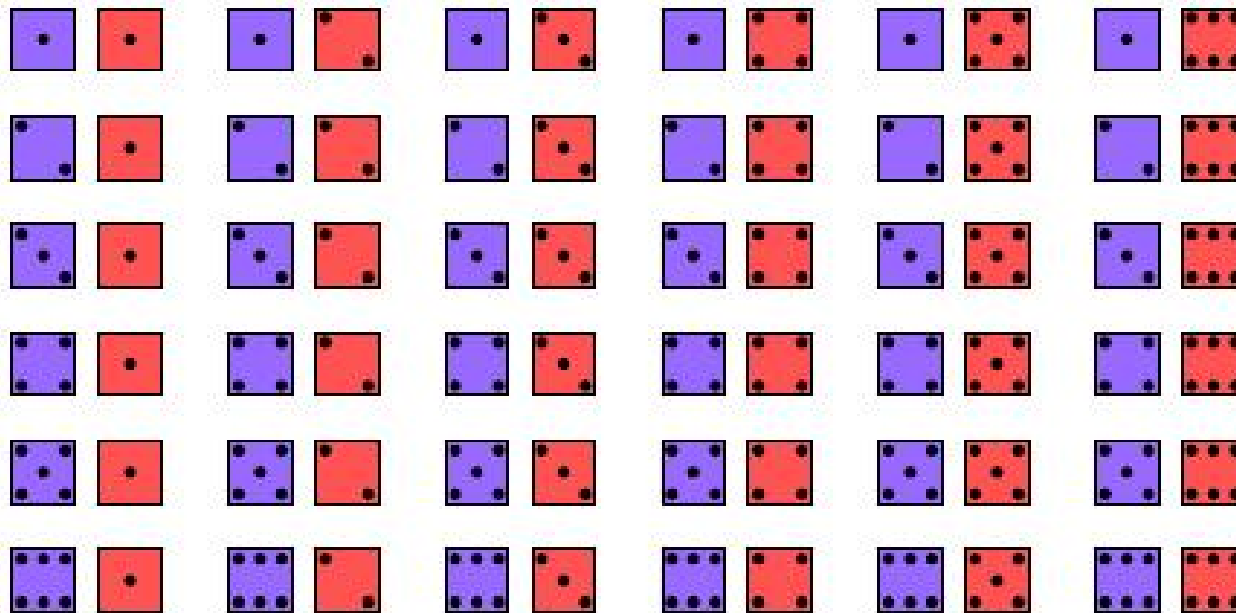
Dogodek je katerikoli izid ali množica izidov slučajnega pojava.

Dogodek je torej podmnožica vzorčnega prostora.

Verjetnostni model je matematični opis slučajnega pojava, sestavljen iz dveh delov: vzorčnega prostora S in predpisa, ki dogodkom priredi verjetnosti.

Enakovredni izidi in klasična definicija verjetnosti

Primer. Metanje dveh kock hkrati je običajni način za izgubljanje denarja v igralnicah. Ko vržemo dve kocki, je možnih 36 izidov, če med kockama razlikujemo. Ti možni izidi so prikazani na sliki in tvorijo verjetnostni prostor S :

Možni izidi pri metu dveh kock.

“Pade 5” je nek dogodek, označimo ga z A . Vsebuje 4 od 36 možnih izidov:

$$A = \{ \begin{array}{|c|c|} \hline \text{1 dot} & \text{4 dots} \\ \hline \end{array} \quad \begin{array}{|c|c|} \hline \text{2 dots} & \text{3 dots} \\ \hline \end{array} \quad \begin{array}{|c|c|} \hline \text{3 dots} & \text{2 dots} \\ \hline \end{array} \quad \begin{array}{|c|c|} \hline \text{4 dots} & \text{1 dot} \\ \hline \end{array} \}$$

Opozorimo, da ločimo izida $1 + 4$ in $4 + 1$, kakor tudi $2 + 3$ in $3 + 2$.

V primeru sode vsote (npr. 6) pa imamo en sam izid, ko kocki pokažeta enako (tj. $3 + 3$).

Če so kocke dobro izdelane, izkušnje kažejo, da se vsak od 36 izidov z zgornje slike pojavi enako pogosto.

Razumen verjetnostni model torej pripiše vsakemu od izidov verjetnost $1/36$.

Pri določitvi verjetnosti si pri nekaterih poskusih in dogodkih lahko pomagamo s *klasično definicijo verjetnosti*:

Vzemimo, da so dogodki iz popolnega sistema dogodkov

$\{E_1, E_2, \dots, E_s\}$ enako verjetni:

$$P(E_1) = P(E_2) = \dots = P(E_s) = p.$$

Tedaj je $P(E_i) = 1/s$ $i = 1, \dots, s$.

Če je nek dogodek A sestavljen iz r dogodkov iz tega popolnega sistema dogodkov, potem je njegova verjetnost $P(A) = r/s$.

Primer: Izračunajmo verjetnost dogodka A ,

da pri metu kocke padejo manj kot 3 pike.

Popolni sistem enako verjetnih dogodkov sestavlja 6 dogodkov.

Od teh sta le dva ugodna za dogodek A (1 in 2 piki).

Zato je verjetnost dogodka A enaka $\frac{2}{6} = \frac{1}{3}$.

Geometrijska verjetnost

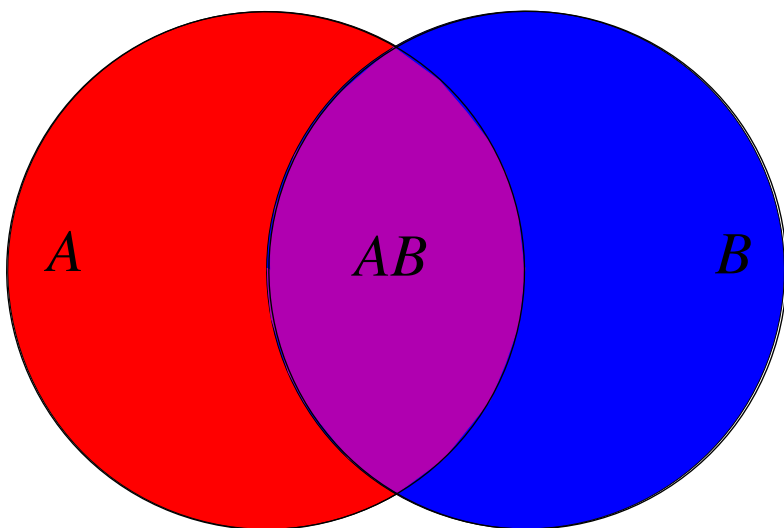
V primerih, ko lahko osnovne dogodke predstavimo kot 'enakovredne' točke na delu premice (ravnine ali prostora), določimo verjetnost sestavljenega dogodka kot razmerje dolžin (ploščin, prostornin) dela, ki ustreza ugodnim izidom, in dela, ki ustreza vsem možnim izidom.

Verjetnost torej lahko računamo s pomočjo geometrije. Lahko pa se zgodi tudi obratno, da nam verjetnost pomaga določiti nekaj geometrijskega, npr. število π .

Še dve lastnosti verjetnosti

4. Za dogodka A in B velja:

$$P(A + B) = P(A) + P(B) - P(AB).$$

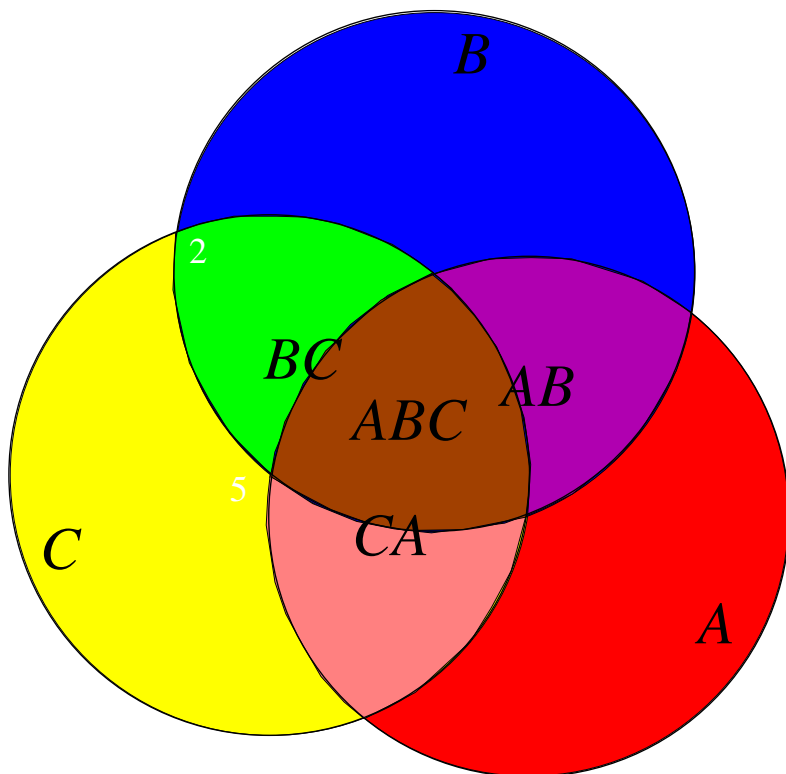

Primer: Denimo, da je verjetnost, da študent naredi izpit iz Sociologije $P(S) = 2/3$. Verjetnost, da naredi izpit iz Politologije je $P(P) = 5/9$. Če je verjetnost, da naredi vsaj enega od obeh izpitov $P(S + P) = 4/5$, kolikšna je verjetnost, da naredi oba izpita?

$$\begin{aligned} P(S \cap P) &= P(S) + P(P) - P(S + P) = \\ &= \frac{2}{3} + \frac{5}{9} - \frac{4}{5} = 0.42. \end{aligned}$$

Za dogodke A , B in C velja:

$$\begin{aligned} P(A + B + C) &= P(A) + P(B) + P(C) \\ &\quad - P(AB) - P(AC) - P(BC) \\ &\quad + P(ABC). \end{aligned}$$

Kako lahko to pravilo posplošimo še na več dogodkov?

Namig: Pravilo o vključitvi in izključitvi za množice $A_1, A_2, \dots, A_n$:

$$\begin{aligned} |A_1 \cup A_2 \cup \dots \cup A_n| &= \sum_{i=1}^n |A_i| - \sum_{1 \leq i_1 < i_2 \leq n} |A_{i_1} \cap A_{i_2}| \\ &+ \sum_{1 \leq i_1 < i_2 < i_3 \leq n} |A_{i_1} \cap A_{i_2} \cap A_{i_3}| - \dots + (-1)^{n-1} |A_1 \cap A_2 \cap \dots \cap A_n|, \end{aligned}$$

pri čemer predznaki alternirajo.

...Še dve lastnosti verjetnosti

5. $P(\bar{A}) = 1 - P(A)$

Primer: Iz kupa 32 kart slučajno povlečemo 3 karte. Kolikšna je verjetnost, da je med tremi kartami vsaj en as (dogodek A)?

Pomagamo si z nasprotnim dogodkom. Nasprotni dogodek $\bar{A}$ dogodka A je, da med tremi kartami ni asa. Njegova verjetnost po klasični definiciji verjetnosti je določena s kvocientom števila vseh ugodnih dogodkov v popolnem sistemu dogodkov s številom vseh dogodkov v tem sistemu dogodkov. Vseh dogodkov v popolnem sistemu dogodkov je $\binom{32}{3}$, ugodni pa so tisti, kjer zbiramo med ne-asi, t.j. $\binom{28}{3}$. Torej je

$$P(\bar{A}) = \frac{\binom{28}{3}}{\binom{32}{3}} = 0.66 ; P(A) = 1 - P(\bar{A}) = 1 - 0.66 = 0.34.$$

...Še dve lastnosti verjetnosti

Posledica. Če so dogodki A_i , $i \in I$ paroma nezdružljivi, velja

$$P\left(\sum_{i \in I} A_i\right) = \sum_{i \in I} P(A_i).$$

Velja tudi za števno neskončne množice dogodkov.

Zgornjo relacijo si lažje zapomnimo, če jo na glas “odrecitiramo”:

“**verjetnost** *vsote* paroma nezdružljivih dogodkov
je enaka
vsoti **verjetnosti** teh dogodkov.”

$$\begin{array}{ccc}
 (A, B) & \xrightarrow{+} & A + B \\
 \downarrow & & \downarrow P(.) \\
 (P(A), P(B)) & \xrightarrow{+} & P(A) + P(B) = P(A + B)
 \end{array}$$

Torej gre za nekakšno pravilo o zamenjavi (med vrstnim redom računanja vsote in verjetnosti), ki velja za paroma nezdružljive dogodke.

Aksiomi Kolmogorova*

Dogodek predstavimo z množico zanj ugodnih izidov; gotov dogodek G ustreza univerzalni množici; nemogoč dogodek pa prazni množici.

Neprazna družina dogodkov $\mathcal{D}$ je **algebra**, če velja:

- $A \in \mathcal{D} \Rightarrow \overline{A} \in \mathcal{D}$,
- $A, B \in \mathcal{D} \Rightarrow A + B \in \mathcal{D}$.

Pri neskončnih množicah dogodkov moramo drugo zahtevo posplošiti

- $A_i \in \mathcal{D}, i \in I \Rightarrow \sum_{i \in I} A_i \in \mathcal{D}$.

Dobljeni strukturi rečemo **σ -algebra**.

... Aksiomi Kolmogorova*

Naj bo $\mathcal{D}$ σ -algebra v G . **Verjetnost na G** je preslikava $P : \mathcal{D} \rightarrow \mathbb{R}$ z lastnostmi:

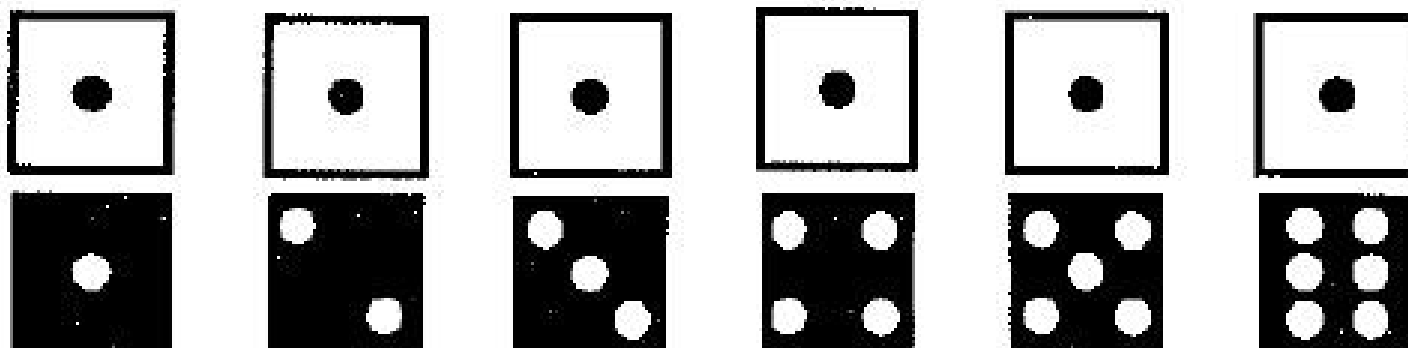
1. $P(A) \geq 0$,
2. $P(G) = 1$,
3. Če so dogodki $A_i, i \in I$ paroma nezdružljivi, je

$$P\left(\sum_{i \in I} A_i\right) = \sum_{i \in I} P(A_i).$$

Trojica $(G, \mathcal{D}, P)$ določa **verjetnostni prostor**.

Iz teh treh aksiomov lahko izpeljemo vse ostale lastnosti verjetnosti (Hladnik, str. 12).

I.3. Pogojna verjetnost

Intriga (po Kvarkadabri)

Ne podcenjujmo vpliva najrazličnejših rubrik v popularnih časopisnih prilogah, kjer nas domnevni “strokovnjaki” zasipajo z nasveti vseh vrst,

- rubrike krojijo mnenja ljudi in spreminjajo navade celotnih nacij,
- sprožajo obsežne polemike tako med širšimi množicami kot tudi v ozki strokovni javnosti.

Na področju zdravja in prehrane tako burne odzive seveda pričakujemo, povsem nekaj drugega pa je, če jih sproži preprosto *matematično vprašanje*.

Revija *Parade* - kot prilogo jo vsako nedeljo dodajo več kot 400 ameriškim časopisom in doseže okoli 70 milijonov bralcev, že dolgo izhaja rubrika z imenom “Vprašajte Marilyn.” Ureja jo **Marilyn vos Savant**.

Sredi 80ih jo je *Guinnessova knjiga rekordov* razglasila za rekorderko z najvišjim inteligenčnim količnikom na planetu.

V svoji rubriki zdaj že več kot 20 let odgovarja na najrazličnejša vprašanja bralcev in rešuje njihove težave.

Med vsemi vprašanji, ki jih je kdaj obravnavala, ima prav posebno mesto na prvi pogled zelo preprost problem, ki ji ga je 9. septembra 1990 zastavil gospod Craig F. Whitaker:

Dve kozi in avtomobil

*“Vzemimo, da sodelujete v nagradni igri,
kjer vam ponudijo na izbiro troje vrat.*

Za enimi se skriva avto, za drugima dvema pa koza.

*Recimo, da izberete vrata številka 3,
voditelj igre, ki ve, kaj se nahaja za posameznimi vrati,
pa nato odpre vrata številka 1, za katerimi se pokaže koza.*

Nato vas vpraša: ‘Bi se sedaj raje odločili za vrata številka 2?’

Zanima me, ali se tekmovalcu splača zamenjati izbor vrat?”

Poudariti je potrebno, da mora gostitelj nagradne igre vsakič postopati enako. Ne more enkrat ponuditi zamenjavo (npr. takrat, ko vidi, da nastopajoči kaže na vrata za katerimi se skriva avto), drugič pa ne (npr. takrat, ko nastopajoči kaže na vrata za katerimi je koza).

Vprašanja se je prijelo ime “*problem Montyja Halla*”, po imenu voditelja popularne ameriške televizijske oddaje *Pogodimo se* (Let's Make a Deal), v kateri je voditelj Monty Hall goste izzival, da so sprejemali ali zavračali najrazličnejše ponudbe, ki jim jih je zastavljal.

Marilyn je bralcu v svoji rubriki odgovorila, da se nam vrata vsekakor spleča zamenjati, saj se tako verjetnost, da bomo zadeli avto, poveča za dvakrat. Tole je njen odgovor:

Seveda se spleča zamenjati vrata.

Prva vrata imajo le $1/3$ verjetnosti za zmago, medtem ko imajo druga verjetnost $2/3$.

Namig

Najlažje si vse skupaj predstavljate takole.

Predpostavimo, da je na voljo milijon vrat in vi izberete prva.

Nato voditelj, ki ve, kaj se nahaja za posameznimi vrati, odpre vsa vrata razen vrat številka 777 777.

V tem primeru bi zelo hitro zamenjali svoj izbor, kajne?

Se najinteligentnejša ženska na planetu moti?

Sledila je ploha kritik (več kot 10 000 pisem jeznih bralcev, med katerimi je bilo ogromno učiteljev matematike).

Skoraj 1 000 pisem je bilo podpisanih z imeni (dr. nazivi, napisana na papirju z glavo katere od ameriških univerz — www.marilynvossavant.com).

Marylin bralce zavaja, **saj se verjetnost za zadetek nikakor ne more spremeniti, če vmes zamenjamo izbor vrat.**

Neki profesor matematike je bil zelo neposreden:

“Udarili ste mimo! ... Kot profesionalni matematik sem zelo zaskrbljen nad pomanjkanjem matematičnih veščin v širši javnosti. Prosim, da se opravičite in ste v prihodnosti bolj pazljivi.”

Drugi je Marylin celo obtožil, da je ona sama koza.

Polemika je pristala celo na naslovnici New York Timesa, v razpravo so se vključila tudi nekatera znana imena iz sveta matematike.

O odgovoru vos Savantove, da naj tekmovalec zamenja vrata, so razpravljali tako na hodnikih Cie kot v oporiščih vojaških pilotov ob Perzijskem zalivu. Analizirali so ga matematiki z MIT in računalniški programerji laboratorijev Los Alamos v Novi Mehiki.

Poleg žaljivih pisem, ki so njen odgovor kritizirala, je Marilyn vseeno prejela tudi nekaj pohval. Profesor s prestižnega MIT:

“Seveda imate prav. S kolegi v službi smo se poigrali s problemom in moram priznati, da je bila večina, med njimi sem bil tudi sam, sprva prepričana, da se motite!”

Eksperimentalna ugotovitev

Marilyn se kritik ni ustrašila - navsezadnje je objektivno izmerljivo po inteligenčnem količniku pametnejša od vseh svojih kritikov,

zato je v eni od svojih naslednjih kolumn vsem učiteljem v državi zadala nalogo, da to preprosto igrice igrajo s svojimi učenci v razredu (seveda ne s pravimi kozami in avtomobilom) in ji pošljejo svoje rezultate.

Te je nato tudi objavila in seveda so se povsem skladali z njenim nasvetom, da se v tem konkretnem primeru bistveno bolj splača spremeniti izbiro vrat.

Kdo ima prav?

Razprava o problemu Montyja Halla spada na področje, ki mu matematiki pravijo **pogojna verjetnost**.

Najbolj preprosto rečeno je to veda, ki se ukvarja s tem, kako prilagoditi verjetnost za posamezne dogodke, ko se pojavijo novi podatki.

Bistvo zapleta, ki je izzval tako obsežno in čustveno nabito reakcijo bralcev, je v tem, da so bralci večinoma spregledali ključni podatek.

Zelo pomembno je namreč dejstvo, da **voditelj igre vnaprej ve**, za katerimi vrati je avtomobil.

Ko v drugem delu odpre vrata, za katerimi se pokaže koza,
vnaprej ve, da za temi vrati ni avtomobila.

Če voditelj te informacije ne bi imel
in bi vrata odpiral povsem naključno tako kot igralec,
se verjetnost za zadetek ob spremembi vrat res ne bi povečala.

Potem bi držale ugotovitve več 1 000 bralcev,
ki so poslali jezna pisma na uredništvo revije,
da Marilyn ne pozna osnov matematike.

Matematična intuicija nam namreč pravi,
da je verjetnost, da bo avto za enimi ali za drugimi vrati,
ko so dvojca še zaprta, enaka.

To je seveda res, če zraven ne bi bilo še voditelja, ki ve več kot mi.

Najlažje nejasnost pojasnimo, če analiziramo dogajanje **izza kulis**, od koder ves čas vidimo, za katerimi vrati je avto in kje sta kozi.

Če tekmovalec že v prvo izbere vrata, za katerimi je avto, bo voditelj odprl katera koli od preostalih dveh vrat in zamenjava bo tekmovalcu v tem primeru le škodila.

Ampak to velja le za primer, če v prvo izbere vrata, za katerimi je avto, verjetnost za to pa je $1/3$.

Če pa v prvo tekmovalec izbere vrata, za katerimi je koza, bo voditelj moral odpreti edina preostala vrata, za katerimi se nahaja koza.

V tem primeru se bo tekmovalcu zamenjava vrat v vsakem primeru obrestovala in bo tako z gotovostjo zadel avto.

Če v prvo tekmovalec izbere kozo, se mu vedno splača zamenjati, če pa v prvo izbere avto, se mu zamenjava ne izplača.

Verjetnost, da v prvo izbere kozo, je $2/3$, medtem ko je verjetnost, da izbere avto, le $1/3$.

Če se tekmovalec odloči za strategijo zamenjave, je zato verjetnost, da zadane avtomobil, $2/3$, če zamenjavo zavrne, pa je verjetnost pol manjša, tj. $1/3$.

Če se torej drži strategije zamenjave vrat, ko mu jo voditelj ponudi, bo tako vedno, ko v prvo izbere kozo, ob zamenjavi vrat dobil avto, kar ga do dobitka pripelje v $2\times$ večjem številu primerov, kot sicer. **Verjetnost za zadetek se mu tako s 33% poveča na 66%.**

Če vam ni takoj jasno, se ne sekirajte preveč. Tudi mnogi matematiki so potrebovali kar nekaj časa, da so si razjasnili ta problem.

Definicija pogojne verjetnosti

Opazujemo dogodek A ob poskusu X , ki je realizacija kompleksa pogojev K . Verjetnost dogodka A je tedaj $P(A)$.

Kompleksu pogojev K pridružimo mogoč dogodek B , tj. $P(B) > 0$.

Realizacija tega kompleksa pogojev $K' = K B$ je poskus X' in verjetnost dogodka A v tem poskusu je $P_B(A)$, ki se z verjetnostjo $P(A)$ ujema ali pa ne.

Pravimo, da je poskus X' poskus X s pogojem B in verjetnost $P_B(A)$ **pogojna verjetnost** dogodka A glede na dogodek B , kar zapišemo takole:

$$P_B(A) = P(A/B).$$

Pogojna verjetnost $P(A/B)$ v poskusu X' je verjetnost dogodka A v poskusu X s pogojem B .

Pogosto pogojno verjetnost pišejo tudi $P(A/B)$.

...Pogojna verjetnost

Denimo, da smo n -krat ponovili poskus X in da se je ob tem k_B -krat zgodil dogodek B . To pomeni, da smo v n ponovitvah poskusa X napravili k_B -krat poskus X' . Dogodek A se je zgodil ob poskusu X' le, če se je zgodil tudi B , t.j. $A B$. Denimo, da se je dogodek $A B$ zgodil ob ponovitvi poskusa $k_{A B}$ -krat. Potem je relativna frekvenca dogodka A v opravljenih ponovitvah poskusa X' :

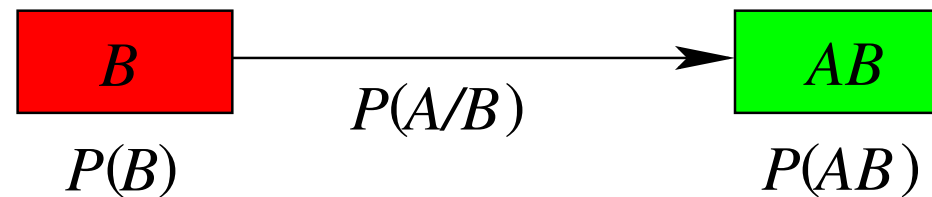
$$f_B(A) = f(A/B) = \frac{k_{A B}}{k_B} = \frac{k_{A B}/n}{k_B/n} = \frac{f(A B)}{f(B)}$$

oziroma

$$P(A/B) = \frac{P(A B)}{P(B)}.$$

Pogojna verjetnost P_B ima prav take lastnosti kot brezpogojna. Trojica $(B, \mathcal{D}_B, P_B)$, $\mathcal{D}_B = \{A B \mid A \in \mathcal{D}\}$ je zopet verjetnostni prostor.

...Pogojna verjetnost grafično

Grafična predstavitev: verjetnost dogodka AB (desna škatla) je enaka

produktu verjetnosti dogodka B (leva škatla)

in

pogojni verjetnosti dogodka A glede na dogodek B .

Slednjo verjetnost zato postavimo ob povezavo med tema škatlama.

Primer: Denimo, da je v nekem naselju 900 polnoletnih prebivalcev. Zanima nas struktura prebivalcev po spolu (M – moški, Ž – ženski spol) in po zaposlenosti (Z – zaposlen(a), N – nezaposlen(a)). Podatke po obeh spremenljivkah uredimo v dvorazsežno frekvenčno porazdelitev, ki jo imenujemo tudi **kontingenčna tabela**:

<i>spol \ zap.</i>	Z	N	
M	460	40	500
Ž	240	160	400
	700	200	900

Poglejmo, kolikšna je verjetnost, da bo slučajno izbrana oseba moški pri pogoju, da je zaposlena.

$$P(Z) = \frac{700}{900} \quad , \quad P(M \cap Z) = \frac{460}{900}$$

$$P(M/Z) = \frac{P(M \cap Z)}{P(Z)} = \frac{460 \cdot 900}{900 \cdot 700} = \frac{460}{700}$$

ali neposredno iz kontingenčne tabele

$$P(M/Z) = \frac{460}{700}.$$

Primer: Mati ima dva otroka.

- (1) Kolikšna je verjetnost, da je *drugi* otrok moškega spola, če vemo, da je vsaj en otrok moškega spola?
- (2) Kolikšna je verjetnost, da je *drugi* otrok moškega spola, če vemo, da je vsaj en otrok moškega spola in rojen na torek?

Za prvo vprašanje definiramo naslednja dogodka:

- A - drugi otrok moškega spola,
- B - vsaj en otrok moškega spola,

saj bi radi izračunali $P(A/B)$. V ta namen si oglejmo popoln sistem naslednjih elementarnih dogodkov, ki jih sestavljajo pari [spol, spol]:

$$\Omega_1 = \{[M, M], [M, \check{Z}], [\check{Z}, M], [\check{Z}, \check{Z}]\}.$$

Le-ti so zaradi simetrije enako verjetni (tj. zgodijo se z verjetnostjo $\frac{1}{4}$).

Dogodek B je sestavljen iz treh elementarnih dogodkov, dogodek AB pa le iz dveh, tj. $P(B) = \frac{3}{4}$ in $P(AB) = \frac{1}{2}$. Po formuli za pogojno verjetnost dobimo

$$P(A/B) = \frac{P(AB)}{P(B)} = \frac{1}{2} \cdot \frac{4}{3} = \frac{2}{3}.$$

Za drugo vprašanje definiramo še dogodek:

- C - vsaj en otrok moškega spola in rojen na torek.

Množica Ω_2 je sestavljena iz parov $[(\text{spol,dan}),(\text{spol,dan})]$, kar pomeni, da ima

$$(2 \times 7)^2 = 14^2 \text{ enakovrednih elementov.}$$

Dogodek C predstavlja

14 parov oblike $[(\text{spol,dan}),(\text{M,torek})]$ in
14 parov oblike $[(\text{M,torek}),(\text{spol,dan})]$,

vendar moramo upoštevati, da smo par $[(\text{M,torek}),(\text{M,torek})]$ šteli 2-krat, torej velja

$$P(C) = \frac{14 + 14 - 1}{14^2} = \frac{27}{14^2}.$$

Dogodek AC predstavlja

7 parov oblike $[(M, \text{torek}), (M, \text{dan})]$ in
14 parov oblike $[(\text{spol}, \text{dan}), (M, \text{torek})]$,

vendar smo tudi v tem primeru par $[(M, \text{torek}), (M, \text{torek})]$ šteli 2-krat,
zato je

$$P(AC) = \frac{7 + 14 - 1}{14^2} = \frac{20}{14^2}.$$

Sedaj pa po formuli za pogojno verjetnost dobimo

$$P(A/C) = \frac{P(AC)}{P(C)} = \frac{20}{14^2} \cdot \frac{14^2}{27} = \frac{20}{27}.$$

...Pogojna verjetnost

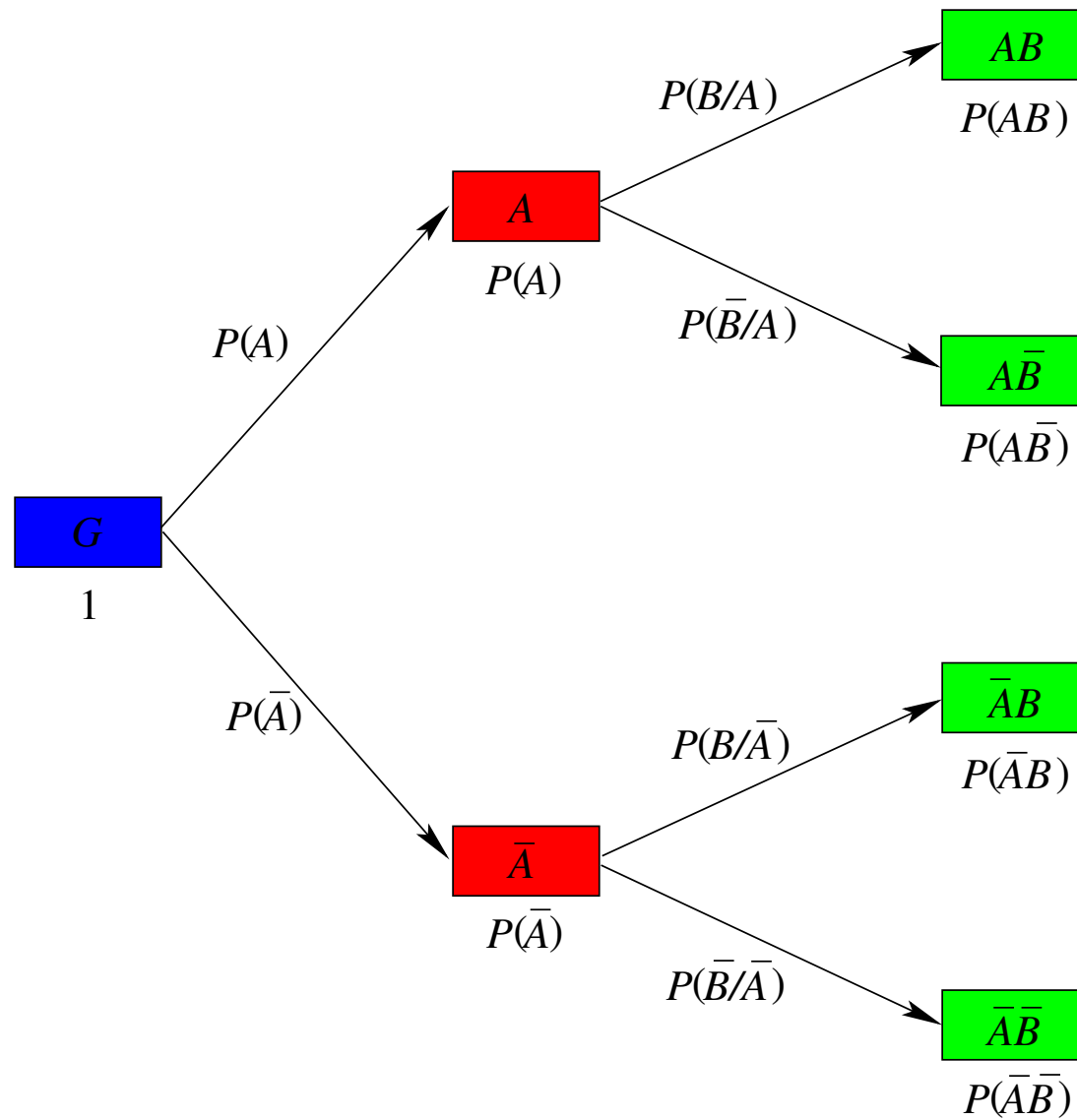
Iz formule za pogojno verjetnost sledi:

$$P(A B) = P(B) P(A/B),$$

$$P(A B) = P(A) P(B/A).$$

Torej velja:

$$P(A) P(B/A) = P(B) P(A/B).$$

Verjetnost vsakega izmed dogodkov

$$A B, \quad A \overline{B}, \quad \overline{A} B \quad \text{in} \quad \overline{A} \overline{B}$$

je enaka produktu verjetnosti na puščicah od začetka (koren na levi) pa do samega dogodka.

Primerjaj te dogodke s polji kontingenčne tabele 2×2 .

Le-ti sestavljajo popoln sistem dogodkov,

vsota prvega in tretjega pa je ravno dogodek B .

Neodvisnost dogodkov

Dogodka A in B sta **neodvisna**, če velja

$$P(A B) = P(A) \cdot P(B).$$

Zato za neodvisna dogodka A in B velja $P(A/B) = P(A)$.

Za nezdružljiva dogodka A in B velja $P(A/B) = 0$.

Pomembno je poudariti razliko med *nezdružljivostjo* in *neodvisnostjo*, zato za šalo zopet “recitirajmo”:

“**verjetnost** *produkta* paroma neodvisnih dogodkov
je enaka
produktu **verjetnosti** teh dogodkov.”

$$\begin{array}{ccc}
 (A, B) & \xrightarrow{*} & AB \\
 \downarrow (P(\cdot), P(\cdot)) & & \downarrow P(\cdot) \\
 (P(A), P(B)) & \xrightarrow{*} & P(A)P(B) = P(AB)
 \end{array}$$

Torej gre za nekakšno pravilo o zamenjavi (med vrstnim redom računanja produkta in verjetnosti), ki velja za paroma neodvisne dogodke.

...Pogojna verjetnost

Primer: Iz posode, v kateri imamo 8 belih in 2 rdeči krogli, $2 \times$ na slepo izberemo po eno kroglo. Kolikšna je verjetnost dogodka, da je prva krogla bela (B_1) in druga rdeča (R_2).

1. Če po prvem izbiranju izvlečeno kroglo ne vrnemo v posodo (odvisnost), je:

$$\begin{aligned} P(B_1 R_2) &= P(B_1) \cdot P(R_2/B_1) = \\ &= \frac{8}{10} \cdot \frac{2}{9} = 0.18. \end{aligned}$$

2. Če po prvem izbiranju izvlečeno kroglo vrnemo v posodo (neodvisnost), je:

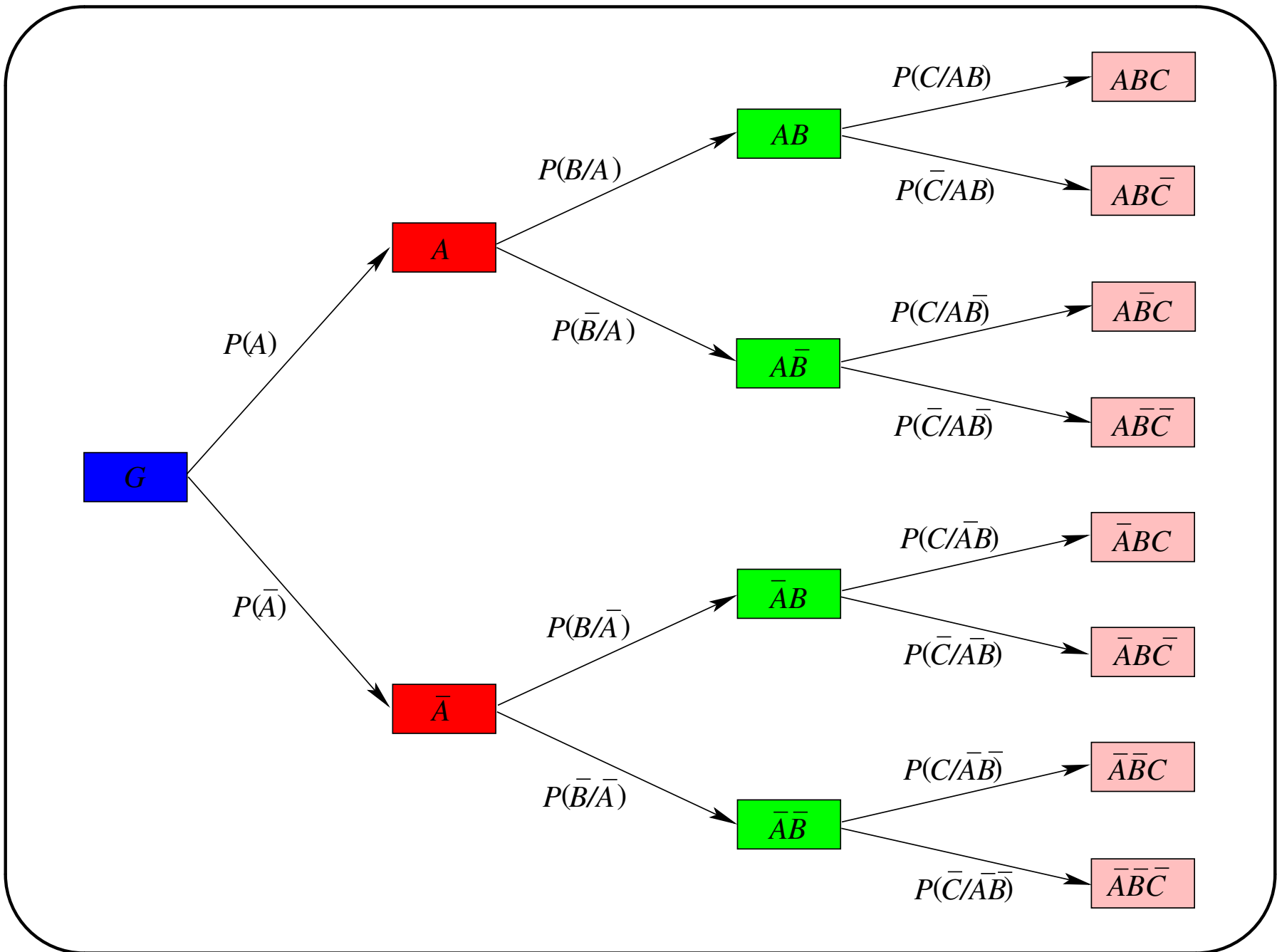
$$\begin{aligned} P(B_1 R_2) &= P(B_1) \cdot P(R_2/B_1) = \\ &= P(B_1) \cdot P(R_2) = \frac{8}{10} \cdot \frac{2}{10} = 0.16. \end{aligned}$$

...Pogojna verjetnost

Dogodka A in B sta neodvisna, če je $P(A/B) = P(A/\overline{B})$.

Nadalje velja

$$P(A B C) = P(A) \cdot P(B/A) \cdot P(C/(A B)).$$

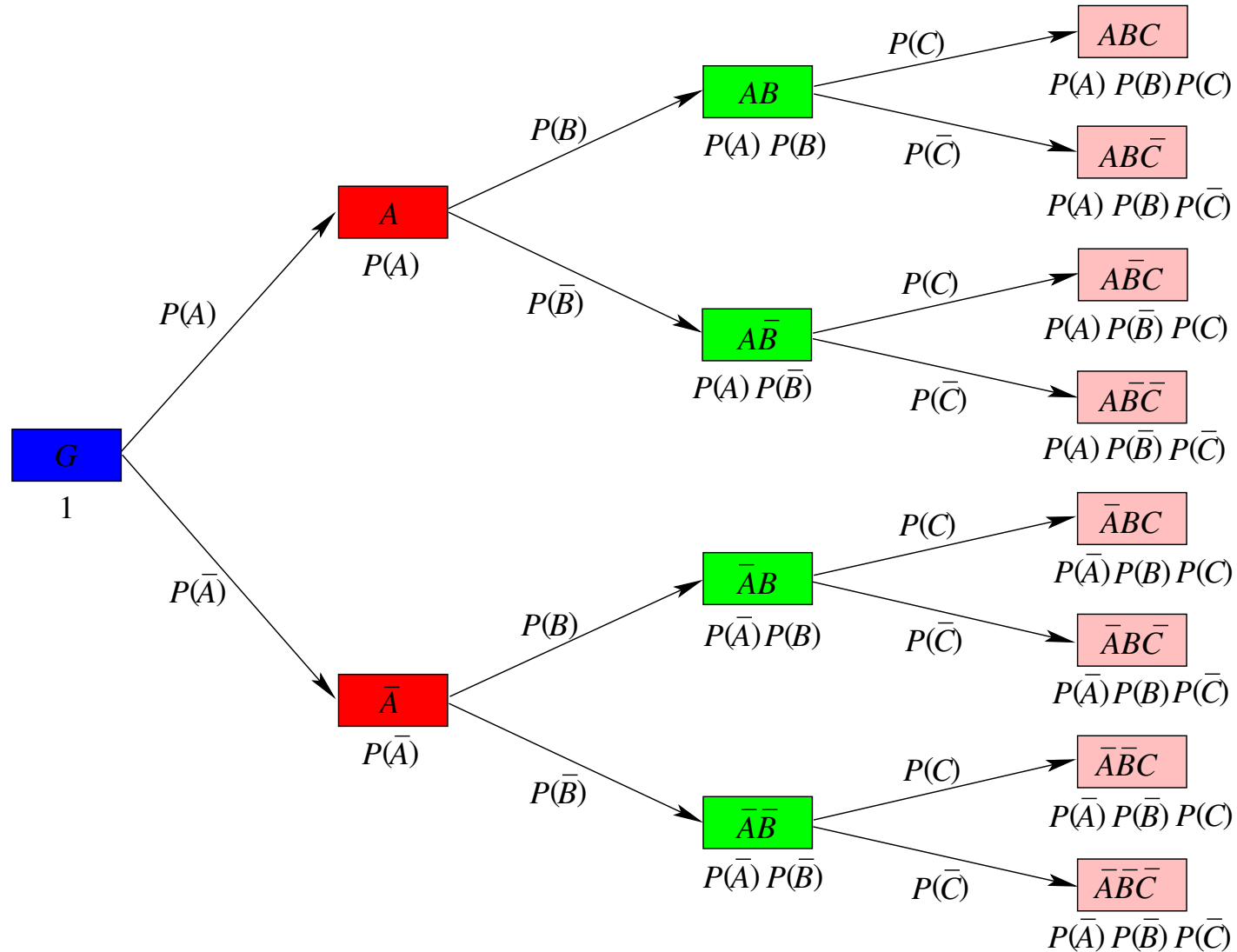
Tudi slednje pravilo lahko posplošimo naprej.

Dogodki $A_i, i \in I$ so **neodvisni**, če je $P(\prod_{i \in I} A_i) = \prod_{i \in I} P(A_i)$.

Za neodvisne dogodke $A_i, i \in I$ velja

$$P(A_j) = P(A_j / \prod_{i=1}^{j-1} A_i), \quad j \in I.$$

Binarno drevo za neodvisne dogodke A , B in C

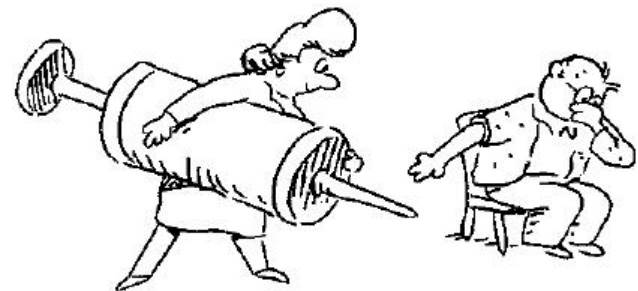

Naloga iz pogojne verjetnosti

Redko nalezljivo bolezen dobi ena oseba na 1 000.

Imamo dober, a ne popoln test za to bolezen:

*če ima neka oseba to bolezen, potem test to pokaže v 99% primerih,
vendar pa test napačno označi tudi 2% zdravih pacientov za bolane.*

V Tvojem primeru je bil test pravkar **pozitiven**.

Kakšna je verjetnost, da si zares dobili nalezljivo bolezen?

...Naloga iz pogojne verjetnosti

Delamo z naslednjimi dogodki:

A : pacient je dobil nalezljivo bolezen,

B : pacientov test je bil pozitiven.

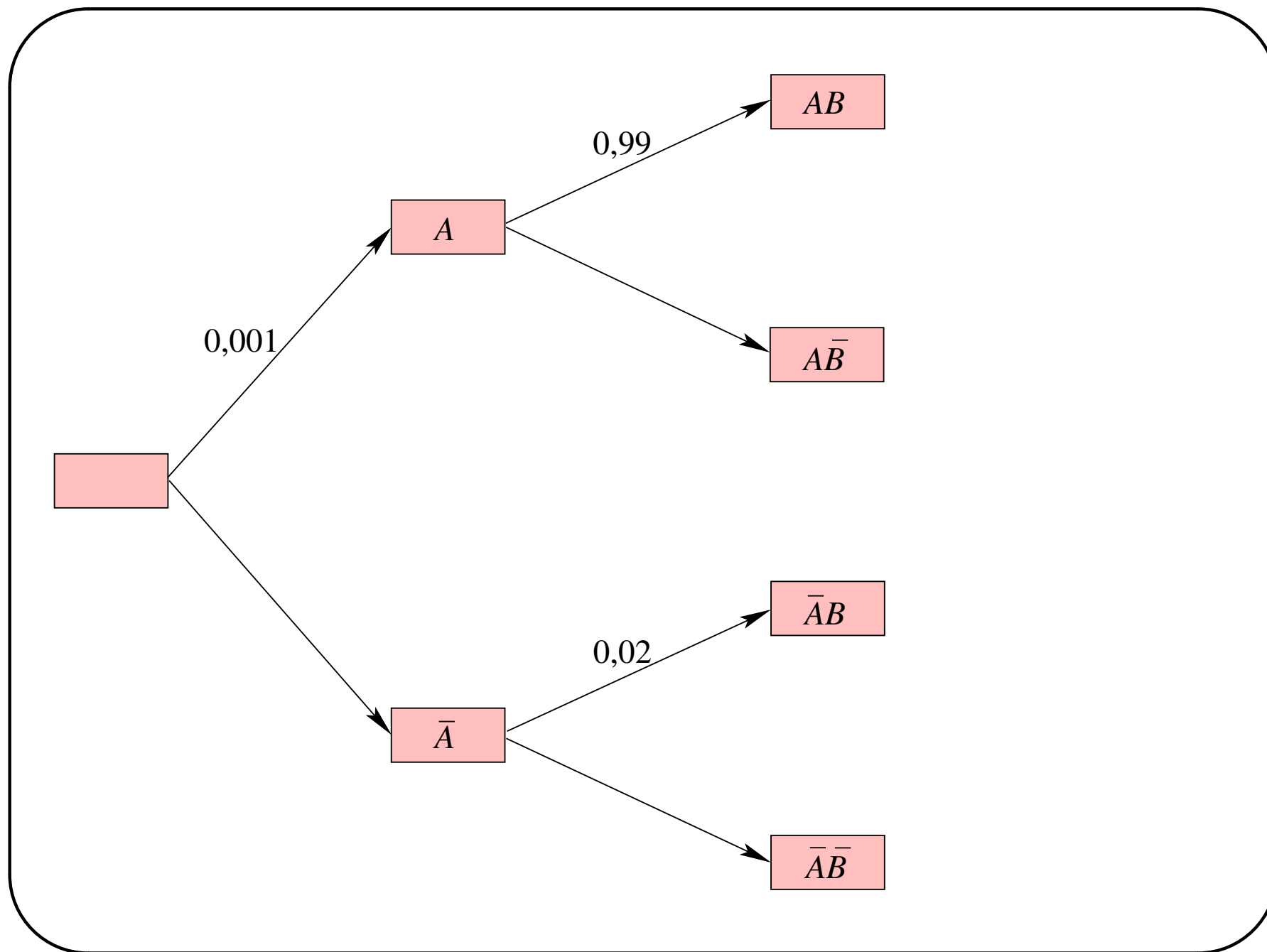
Izrazimo informacijo o učinkovitosti testov:

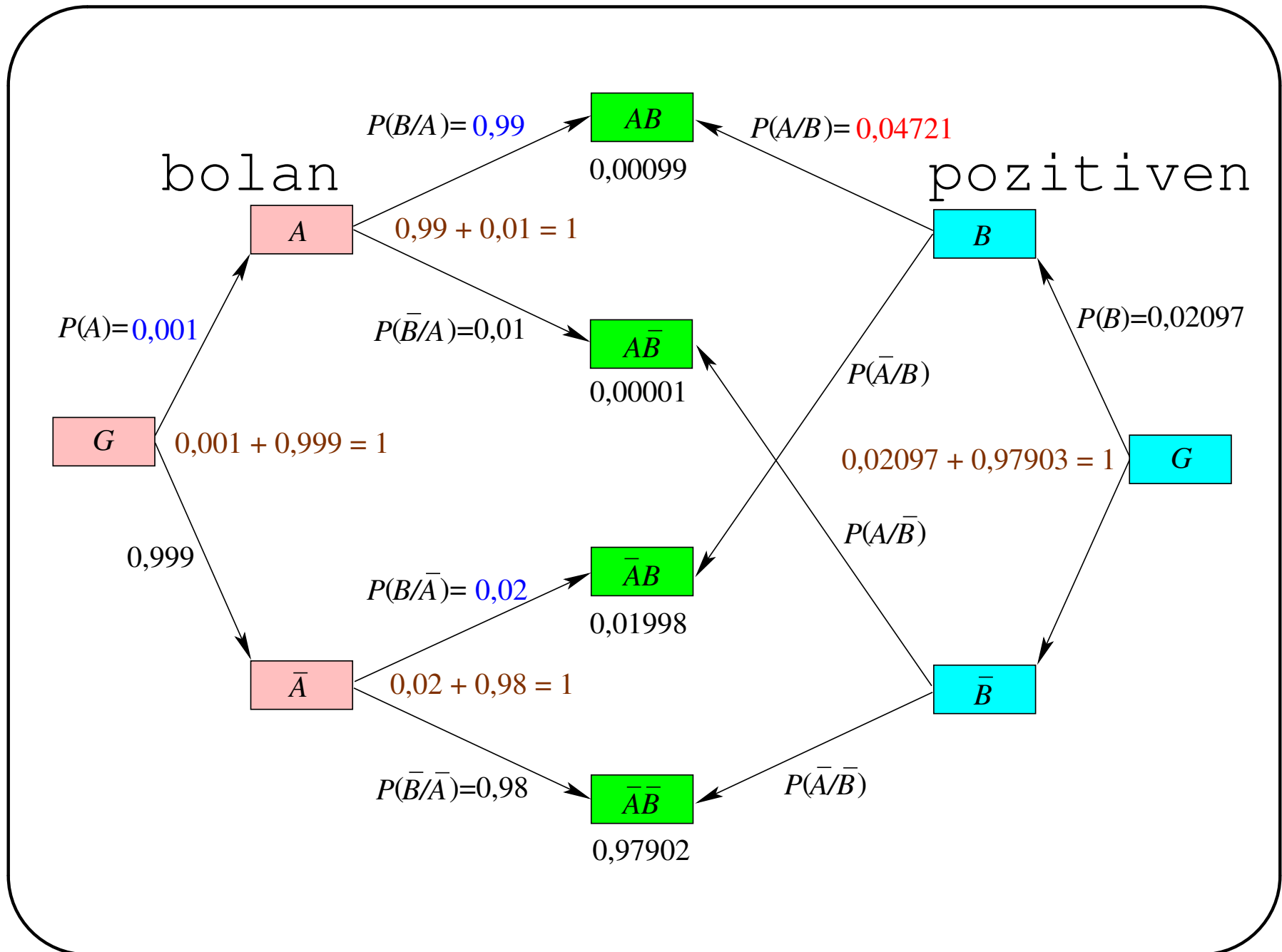
$P(A) = 0.001$ (en pacient na 1 000 se nalezje),

$P(B/A) = 0.99$ (test pravilno označi okuženega),

$P(B/\bar{A}) = 0.02$ (test napačno označi zdravega).

Zanima nas $P(A/B)$ (verjetnost, da smo se nalezli, če je test pozitiven).

Obrazec za razbitje in večstopenjski poskusi

Naj bo $H_i, i \in I$ **razbitje** gotovega dogodka: $\sum_{i \in I} H_i = G$,
hkrati pa naj bodo dogodki paroma nezdružljivi: $H_i H_j = \emptyset, i \neq j$.

Zanima nas verjetnost dogodka A , če poznamo verjetnost $P(H_i)$, in
pogojno verjetnost $P(A/H_i)$ za $i \in I$:

$$A = A(H_1 + H_2 + \cdots + H_n) = (A H_1) + \cdots + (A H_n).$$

Ker so tudi dogodki $A H_i$ paroma nezdružljivi, velja:

$$P(A) = \sum_{i \in I} P(A H_i) = \sum_{i \in I} P(H_i)P(A/H_i).$$

Na stvar lahko pogledamo tudi kot na *večstopenjski poskus*:
v prvem koraku se zgodi natanko eden od dogodkov H_i ,
ki ga imenujemo *domneva* (oz. hipoteza)
(domneve sestavljajo popoln sistem dogodkov).

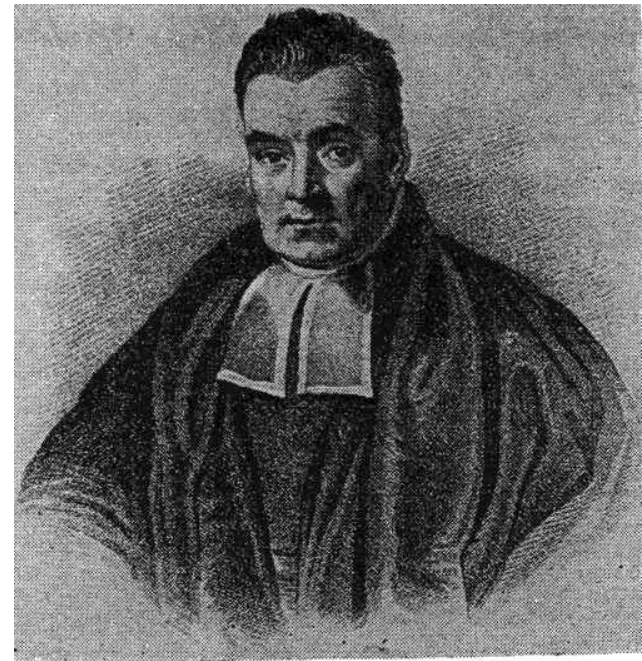
Šele izidi na prejšnjih stopnjah določajo,
kako bo potekal poskus na naslednji stopnji.

Omejimo se na poskus z dvema stopnjama.

Naj bo A eden izmed mogočih dogodkov na drugi stopnji.
Včasih nas zanima po uspešnem izhodu tudi druge stopnje,
verjetnost tega, da se je na prvi stopnji zgodil dogodek H_i .

Odgovor dobimo iz zgornjega obrazca
in mu pravimo **Bayesov obrazec**:

$$P(H_k/A) = \frac{P(H_k) \cdot P(A/H_k)}{\sum_{i \in I} P(H_i) \cdot P(A/H_i)}.$$

REV. T. BAYES

Leta 2001 je bila na vrsti že 300 letnica rojstva
angleškega matematika Bayesa.

Zgled. Trije lovci so hkrati ustrelili na divjega prašiča in ga ubili. Ko so prišli do njega, so našli v njem eno samo kroglo. Kolikšne so verjetnosti, da je vepra ubil

(a) prvi,

(b) drugi,

(b) tretji

lovec, če poznamo njihove verjetnosti, da zadanejo: 0.2 ; 0.4 in 0.6 ?

Na ta način jim namreč lahko pomagamo pri pošteni delitvi plena (kajti ne smemo pozabiti, da imajo vsi v rokah nevarno orožje).

Sestavimo popoln sistem dogodkov in uporabimo dejstvo, da so lovci med seboj neodvisni, torej

$$P(A * B * C) = P(A) * P(B) * P(C).$$

To nam zna pomagati pri računanju verjetnosti domnev.

	.2	.4	.6				
	prvi	drugi	tretji	P (H_i)	st.kr.	P (E/H_i)	P (E*H_i)
H1	1	1	1	.2*.4*.6 =0.048	3	0	0
H2	0	1	1	.8*.4*.6 =0.192	2	0	0
H3	1	0	1	.2*.6*.6 =0.072	2	0	0
H4	1	1	0	.2*.4*.4 =0.032	2	0	0
H5	1	0	0	.2*.6*.4 =0.048	1	1	0.048
H6	0	1	0	.8*.4*.4 =0.128	1	1	0.128
H7	0	0	1	.8*.6*.6 =0.288	1	1	0.288
H8	0	0	0	.8*.6*.4 =0.192	0	0	0
vsota				=1.000			0.464

$$P(\text{ena krogla je zadela}) = 0\cdot048 + 0\cdot128 + 0\cdot288 = 0\cdot464 = P(E).$$

Ostale verjetnosti računamo za preiskus:

$$P(\text{nobena krogla ni zadela}) = 0\cdot192 = P(N'),$$

$$P(\text{dve krogli sta zadeli}) = 0\cdot192 + 0\cdot072 + 0\cdot032 = 0\cdot296 = P(D),$$

$$P(\text{tri krogle so zadele}) = 0\cdot048 = P(T).$$

Vsota teh verjetnosti je seveda enaka 1.

Končno uporabimo Bayesov obrazec:

$$P(H_5/E) = \frac{P(H_5 * E)}{P(E)} = \frac{0.048}{0.464} = 0.103 = P(\text{prvi je zadel}),$$

$$P(H_6/E) = \frac{P(H_6 * E)}{P(E)} = \frac{0.128}{0.464} = 0.276 = P(\text{drugi je zadel}),$$

$$P(H_7/E) = \frac{P(H_7 * E)}{P(E)} = \frac{0.288}{0.464} = 0.621 = P(\text{tretji je zadel}).$$

Tudi vsota teh verjetnosti pa je enaka 1.

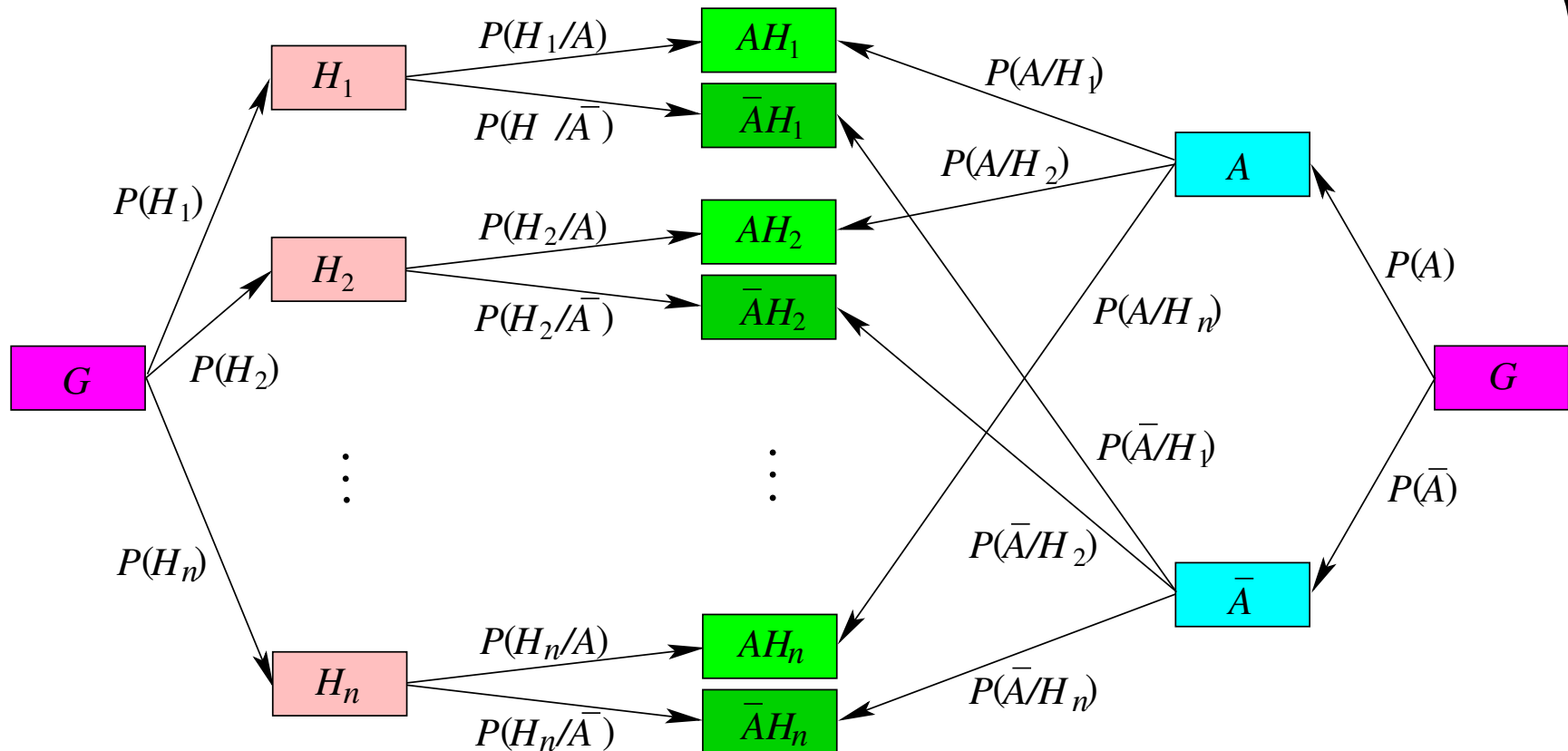
Delitev plena se opravi v razmerju $10.3 : 27.6 : 62.1 = 3 : 8 : 18$

(in ne $2 : 4 : 6$ oziroma $16.6 : 33.3 : 50$,

kot bi kdo utegnil na hitro pomisliti).

Bonus vprašanje:

Kako bi si razdelili plen, če bi v divjim prašiču našli dve krogli?

Vsak stolpec škatel predstavlja popoln sistem dogodkov.

V stolpcu zelenih škatel svetlejše predstavljajo popoln sistem dogodkov za A , preostale pa popoln sistem dogodkov za $\bar{A}$.

I.4. Bernoullijevo zaporedje *neodvisnih* poskusov

O zaporedju neodvisnih poskusov

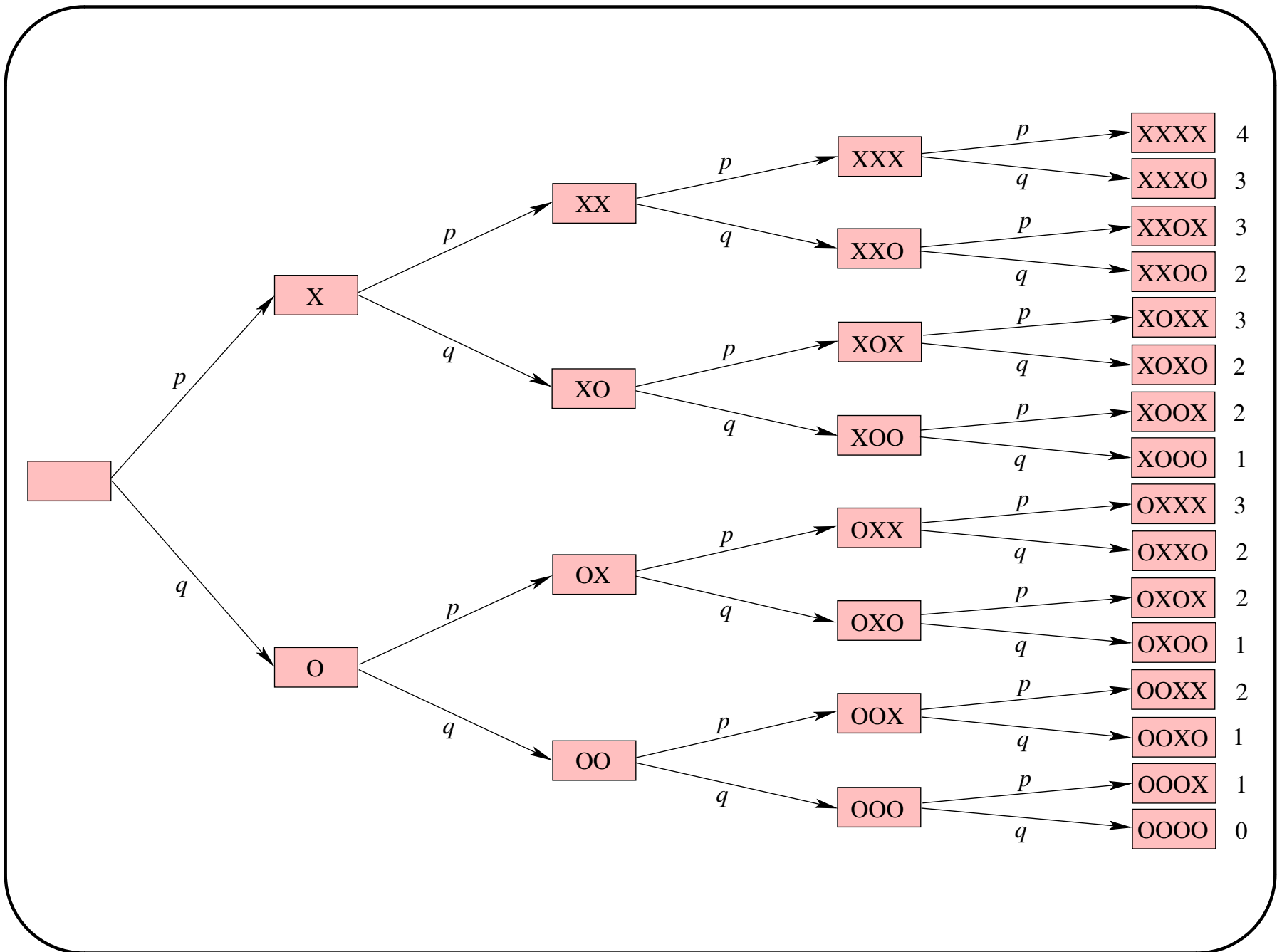
$$X_1, X_2, \dots, X_n, \dots$$

govorimo tedaj, ko so verjetnosti izidov
v enem poskusu neodvisne od tega,
kaj se zgodi v drugih poskusih.

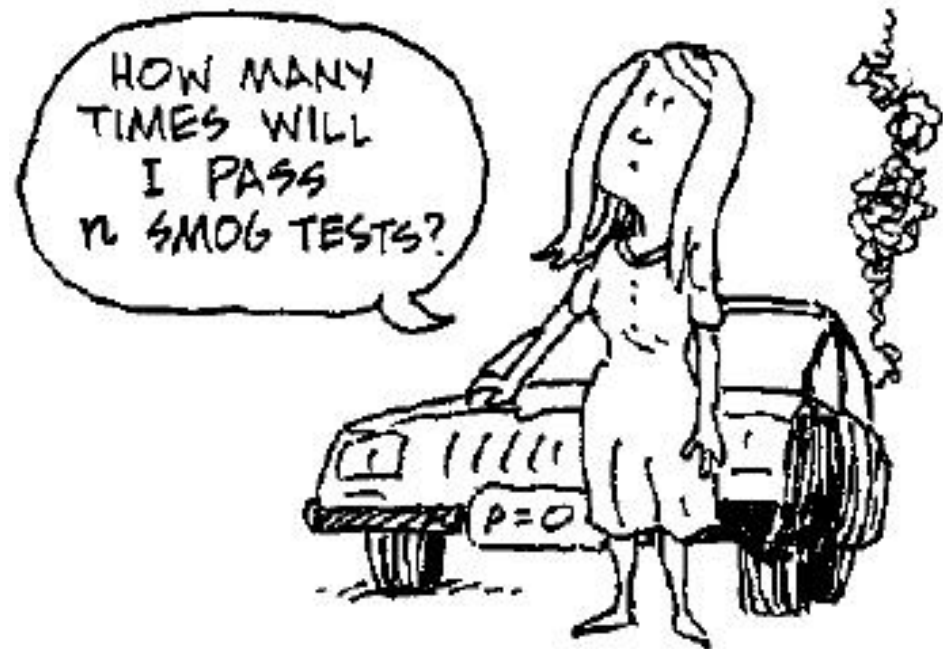
JAKOB BERNOULLI um 1687

*Zaporedje neodvisnih poskusov se imenuje **Bernoullijevo zaporedje**, če se more zgoditi v vsakem poskusu iz zaporedja neodvisnih poskusov le dogodek A z verjetnostjo $P(A) = p$ ali dogodek $\bar{A}$ z verjetnostjo $P(\bar{A}) = 1 - P(A) = 1 - p = q$.*

Primer:

Primer Bernoullijevega zaporedja poskusov je met kocke, kjer ob vsaki ponovitvi poskusa pade šestica (dogodek A) z verjetnostjo $P(A) = p = 1/6$ ali ne pade šestica (dogodek $\bar{A}$) z verjetnostjo $P(\bar{A}) = 1 - p = q = 5/6$.

... Bernoullijevo zaporedje neodvisnih poskusov

V Bernoullijevem zaporedju neodvisnih poskusov nas zanima, kolikšna je verjetnost, da se v n zaporednih poskusih zgodi dogodek A natanko k -krat. To se lahko zgodi na primer tako, da se najprej zgodi k -krat dogodek A in nato v preostalih $(n - k)$ poskusih zgodi nasprotni dogodek $\bar{A}$:

$$P\left(\prod_{i=1}^k (X_i = A) \prod_{i=k+1}^n (X_i = \bar{A})\right) = \prod_{i=1}^k P(A) \cdot \prod_{i=k+1}^n P(\bar{A}) = p^k \cdot q^{n-k}.$$

Dogodek, da se dogodek A v n zaporednih poskusih zgodi natanko k -krat, se lahko zgodi tudi na druge načine in sicer je teh toliko, na kolikor načinov lahko izberemo k poskusov iz n poskusov. Teh je $\binom{n}{k}$. Ker so ti načini nezdružljivi med seboj, je verjetnost tega dogodka enaka

$$P_n(k) = \binom{n}{k} p^k (1 - p)^{n-k}.$$

Tej zvezi pravimo **Bernoullijev obrazec**.

Primer: Iz posode, v kateri imamo 8 belih in 2 rdeči krogli, na slepo izberemo po eno kroglo in po izbiranju izvlečeno kroglo vrnemo v posodo. Kolikšna je verjetnost, da v petih poskusih izberemo 3–krat belo kroglo?

Dogodek A je, da izvlečem belo kroglo. Potem je

$$p = P(A) = \frac{8}{10} = 0.8 \quad \text{in} \quad q = 1 - p = 1 - 0.8 = 0.2$$

Verjetnost, da v petih poskusih izberemo 3–krat belo kroglo, je:

$$P_5(3) = \binom{5}{3} 0.8^3 (1 - 0.8)^{5-3} = 0.205.$$

Računanje $P_n(k)$

Uporaba rekurzije: $P_n(0) = q^n$

$$P_n(k) = \frac{(n - k + 1)p}{kq} P_n(k - 1), \quad \text{za } k = 1, \dots$$

Stirlingov obrazec:

$$n! \approx \sqrt{2\pi n} \left(\frac{n}{e}\right)^n.$$

... Računanje $P_n(k)$

Program R: Vrednost $P_n(k)$ dobimo z ukazom

```
dbinom( $k$ , size= $n$ , prob= $p$ )
```

```
> dbinom(50, size=1000, prob=0.05)
```

```
[1] 0.05778798
```

Izpeljava rekurzivne zveze

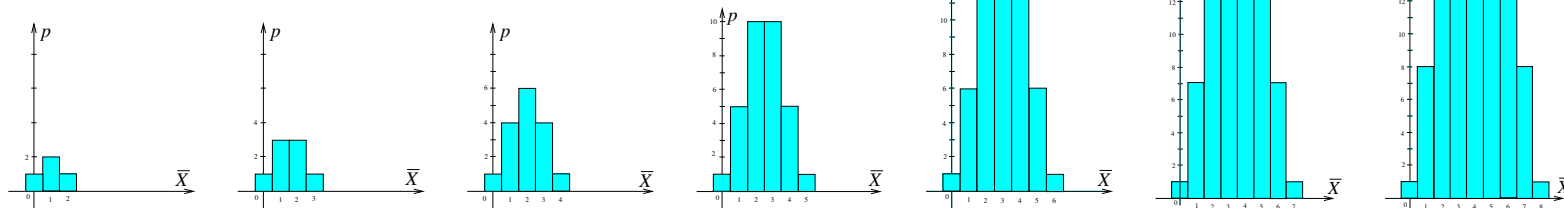
$$\begin{aligned}\frac{P_n(k)}{P_n(k-1)} &= \frac{\binom{n}{k} p^k q^{n-k}}{\binom{n}{k-1} p^{k-1} q^{n-k+1}} = \\ &= \frac{n! (k-1)! (n-k+1)! p}{k! (n-k)! n! q} = \frac{(n-k+1)p}{kq}\end{aligned}$$

Torej je res

$$P_n(k) = \frac{(n-k+1)p}{kq} P_n(k-1), \quad \text{za } k = 1, \dots$$

Iz vsake vrstice Pascalovega trikotnika narišemo histogram, tj. vsakemu binomskemu koeficientu $\binom{n}{k}$ za $k = 0, 1, \dots, n$, priredimo stolpec velikosti $\binom{n}{k} \times 1$ in ga postavimo (pokončno) na x -os ob število k

Ali bi znali ugotoviti
kakšno pravilo,
ki vlada obliki
teh histogramov?

Višina histograma vrtoglavo raste in zato smo se ustavili že pri $n = 8$.

Vsekakor gre za *‘enogrbo kamelo’*, **simetrično glede na $n/2$** ,

Po binomskem obrazcu je vsota vseh stolpcev enaka 2^n :

$$2^n = (1+1)^n = \binom{n}{0} + \binom{n}{1} + \binom{n}{2} + \cdots + \binom{n}{n-2} + \binom{n}{n-1} + \binom{n}{n}.$$

Iščemo dopolnila, ki bodo izboljšala naše slike.

Naj bo

- 1. višina najvišjega stolpca v vsakem histogramu enaka,**
- 2. vsota ploščin vseh stolpcev v vsakem histogramu pa prav tako.**

Drugo zahtevo hitro dosežemo tako, da za višino k -tega stolpca v histogramu uporabimo

$$\text{namesto } \binom{n}{k} \text{ raje } \binom{n}{k} / 2^n,$$

Slednje število je ravno $P_n(k)$ iz Bernoullijevega obrazca za $p = q = 1/2$.

Vendar pa sedaj opazimo, da se višina najvišjega stolpca (ki ga dobimo za $k = \lfloor n/2 \rfloor$) z n počasi niža:

0·500, 0·500, 0·375, 0·375, 0·313, 0·313, 0·273, 0·273, 0·246, 0·246, ...

Ponavljanje zgornjih vrednosti posledica lastnosti binomskega simbola (DN!). Zaradi tega opazujmo le še vrednosti, ki smo jih dobili za lihe n .

Kako hitro pada višina najvišjega stolpca?

Vsekakor ne linearno, saj se razlike med zaporednimi členi manjšajo.

Iščemo funkcijo, ki pada počasneje. Poskusimo s funkcijo $\sqrt{n}$, ki pa jo zaradi njenega naraščanja obrnemo v padajočo funkcijo $1/\sqrt{n}$.

Izkaže se, da smo imeli srečo, vsaj sodeč po zaporedju, ki ga dobimo iz prejšnjega z množenjem s $\sqrt{n}$:

0·707, 0·750, 0·765, 0·773, 0·778, 0·781, 0·784, 0·786,
0·787, 0·788, 0·789, 0·790, 0·790, 0·791, 0·791, ... (*)

Abraham de Moivre bi nam seveda pritrdil, da smo na pravi poti (saj je nekaj podobnega počel že leta 1733 – **The Doctrine of Chance**).

Limitno vrednost števila iz (*) poznamo samo na kakšno decimalno natančno, (če limita sploh obstaja). **Gre v resnici morda za $0.8 = 4/5$?** Neutruden računalnik po nekaj tisoč korakov pride do 0.7979 ali, če smo se bolj potrpežljivi do 0.7978646.... Število nadomestimo s kvadratom recipročne vrednosti, da bo število večje od ena:

$$1.57158.$$

To število je sumljivo blizu $\pi/2$. Tako blizu, da smo pripravljeni tvegati in postaviti domnevo:

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \binom{n}{k} \frac{\sqrt{n\pi/2}}{2^n} = 1, \quad \text{za } k = \lfloor n/2 \rfloor.$$

Sedaj pa bi nam pritrdil celo **James Stirling**, kajti z njegovo

oceno za faktoriel $n! \approx \sqrt{2\pi n} (n/e)^n$, kjer je e Eulerjeva konstanta,

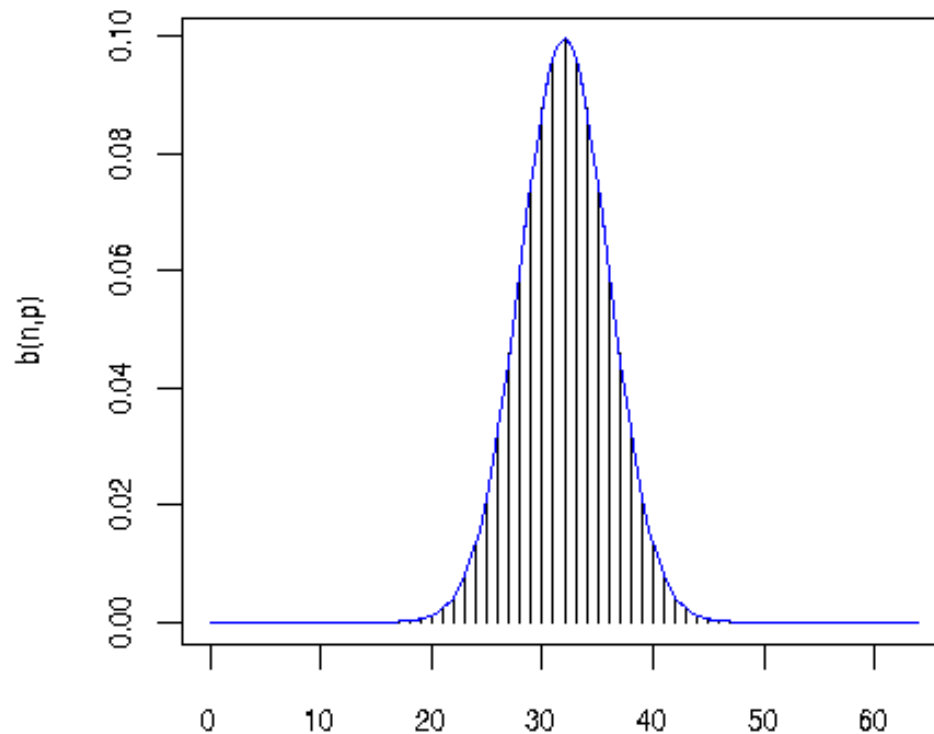
tj. $e = 2.71 \dots = \lim_{n \rightarrow \infty} \left(1 + \frac{1}{n}\right)^n$, znamo to trditev celo preveriti.

Toliko smo se ukvarjali z višino v histogramih (ki se sedaj v limiti približuje neki konstanti), da smo skoraj pozabili na ploščino, da o širini niti ne govorimo.

V resnici lahko vse stolpce postavimo enega nad drugega in v tem primeru dobimo en sam stolpec, tj. pravokotnik.

Želeli smo, da bi bila njegova ploščina enaka 1, vendar sedaj delimo vse višine stolpcev v histogramu namesto z 2^n le še s številom $2^n / (c\sqrt{n})$, kjer je c poljubna pozitivna konstanta, tj. po deljenju z 2^n še *množimo* s $c\sqrt{n}$. Zato je potrebno širino stolpcev *deliti* s $c\sqrt{n}$.

Višine stolpcev v zadnjem koraku nismo spreminjali, zato smo končno izpolnili obe zahtevi (konstantna ploščina in konstantna maksimalna višina histograma).

O širini histograma
še nismo razmišljali:
le-ta vsebuje $n + 1$
stolpcev in je enaka

$$\frac{n + 1}{c\sqrt{n}},$$

torej gre z rastočim n
proti neskončno.

Histogram za $n = 64$. Stolpce smo nadomestili kar z intervali.

A zgornja slika kaže, da s širino ne bo težav, višine stolpcev so namreč na robu že zelo majhne (blizu 0) in ne bodo kaj dosti prispevale k obliki.

Če želimo še bolje spoznati iskano obliko, je na vrsti študij *konveksnosti*, tj. *kdaj moramo zavijati z avtom v desno ozirna v levo, če se vozimo po krivulji z leve proti desni*. Naj bo

$$d_h := \binom{n}{h+1} - \binom{n}{h} \quad \text{za } h = 0, 1, \dots, n-1.$$

Za $h = 0$ (oziroma $h = n-1$) in $h = 1$ (oziroma $h = n-2$) velja

$$d_0 = n = -d_{n-1} \quad \text{in} \quad d_1 = n(n-3)/2 = -d_{n-2}.$$

Iz simetrije binomskih koeficientov, glede na $n/2$, tj. $\binom{n}{k} = \binom{n}{n-k}$, sledi:

$$d_i = -d_{n-1-i}, \quad 0 \leq i \leq n-1,$$

zato se bomo omejili le na območje za katerega velja $h \in [0, \lfloor (n-1)/2 \rfloor]$.

Naj bo $m = \lfloor (n+1)/2 \rfloor$, tj. n je sod in $n = 2m$ oz. n je lih in $n = 2m-1$.

Potem je $d_m = 0$, če je n lih in $d_{m-1} = -d_m$, če je n sod.

Očitno je potrebno na začetku zaviti v **desno**,
potem pa bomo gotovo morali začeti zavijati še v **levo**, vsaj tik pred vrhom.
Naslednja trditev nam zagotovi, da se na poti do vrha spremeni smer
(zavijanja) le enkrat (iz leve v desno).

Trditev: Za $h \in \{1, \dots, \lfloor (n-1)/2 \rfloor\}$ velja

$$d_{h-1} \leq d_h \iff h \leq \frac{n}{2} - \frac{\sqrt{n+2}}{2}$$

oziroma ekvivalentno

$$d_0 < d_1 < \dots < d_{k-1} \leq d_k > d_{k+1} > d_{k+2} > \dots > d_{\lfloor (n-1)/2 \rfloor},$$

kjer je $k := \lfloor (n - \sqrt{n+2})/2 \rfloor$.

Enačaja velja natanko tedaj, ko je $n+2$ popoln kvadrat in je $h = k$.

Dokaz: Iz

$$d_h = \frac{n!}{(h+1)!(n-h-1)!} - \frac{n!}{h!(n-h)!} = \frac{n! (n-2h-1)}{(h+1)!(n-h)!}$$

lahko zaključimo, da je predznak razlike

$$\begin{aligned} d_h - d_{h-1} &= \frac{n! (n-2h-1)}{(h+1)!(n-h)!} - \frac{n!(n-2h+1)}{h!(n-h+1)!} \\ &= \frac{n!}{(h+1)!(n-h+1)!} \Delta \end{aligned}$$

odvisen samo od predznaka razlike

$$\begin{aligned} \Delta &:= (n-2h-1)(n-h+1) - (n-2h+1)(h+1) \\ &= n^2 - 4nh + 4h^2 - n - 2 \\ &= (n-2h)^2 - (n+2). \end{aligned}$$

oziroma

$$d_{h-1} \leq d_h \iff h \leq \frac{n}{2} - \frac{\sqrt{n+2}}{2} \quad \blacksquare$$

Usojena krivulja

Zopet smo pred novim presenečenjem.

Saj vendar ne more iti za vnovično detektivsko srečo.

Vse popravljene krivulje so si sedaj na moč podobne!

Za katero krivuljo pa gre?

Morda bi kdo najprej pomislil na **parabolo**, a ne bo prava, saj naša krivulja nikoli ne preseka x osi, temveč se ji samo asimptotično približuje.

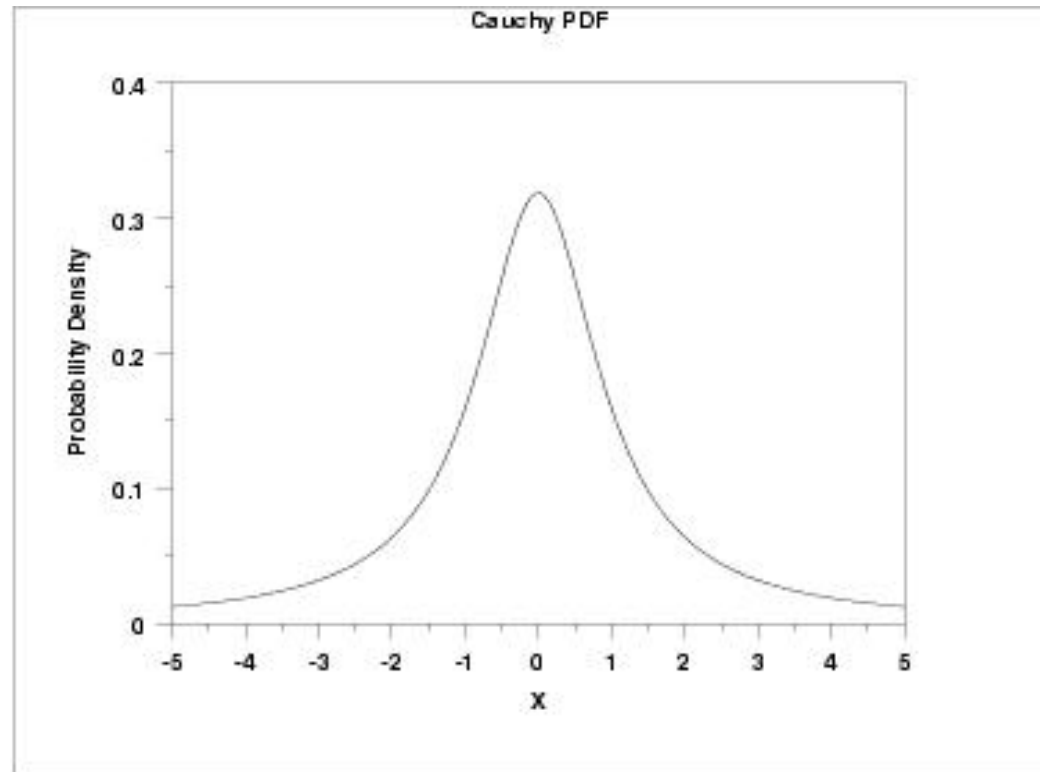
Iz zgornje trditve tudi sledi, da se oblika histogramov vsekakor bistveno razlikuje od oblike parabole, saj se na slednji sploh ne spremeni smer zavijanja.

Kako pa je z obliko funkcije $\cos x$ na intervalu $[-\pi/2, \pi/2]$?

Na prvi pogled izgleda prava: tudi na njej moramo zaviti najprej v levo, nato v desno.

V tem primeru pa je ključnega pomena to, da preidemo iz desnega zavijanja v levo zavijanje pri kosinusu ravno na sredi (od vznožja do vrha), v primeru binomskih koeficientov pa se razdalja z večanjem n približuje $n/2$.

Tretji poskus s funkcijo $1/(1 + x^2)$ pustimo za DN.

Graf funkcije $1/(\pi(1 + x^2))$, kjer smo pod ulomkovo črto dodali še π , da bo ploščina pod krivuljo enaka 1.

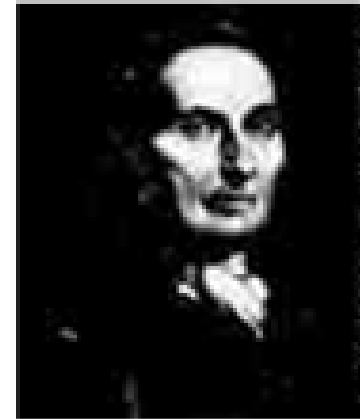
V resnici naša funkcija ni niti racionalna (kvocijent dveh polinomov).

Morda pa je usoda hotela, da na ta način spoznamo povsem novo funkcijo.

Zaenkrat jo poimenujmo kar **usojena** funkcija
(da ne bomo pretiravali s tujkami - **fatalka**).

Sledimo Abrahamu de Moivreu
ki predlaga, da vpeljemo

$$x = \frac{k - (n/2)}{\sqrt{n}} \quad \text{oziroma} \quad k = x\sqrt{n} + (n/2)$$

(le-ta zamenjava postavi vrh krivulje na y -os) in izračunajmo

$$f(x) = \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{\sqrt{n}}{2^n} \binom{n}{k} = \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{\sqrt{n}}{2^n} \prod_{j=0}^{k-1} \frac{n-j}{j+1}.$$

Vpeljimo zamenjavo $n = 4m^2$ oziroma $k = 2mx + 2m^2$
(da se znebimo korenov in ulomkov) ...

... in si oglejmo naslednji kvocient

$$\frac{f(x)}{f(0)} = \lim_{n \rightarrow \infty} \left(\prod_{j=0}^{2mx+2m^2-1} \frac{4m^2 - j}{j+1} \right) / \left(\prod_{j=0}^{2m^2-1} \frac{4m^2 - j}{j+1} \right).$$

Za $i = j - 2m^2$ se števec in imenovalec preoblikujeta zaporedoma v

$$4m^2 - j = 2m^2 - (j - 2m^2) = 2m^2 - i = 2m^2 + (1/2) - (2i + 1)/2$$

in

$$j + 1 = 2m^2 + (j - 2m^2) + 1 = 2m^2 + i + 1 = 2m^2 + (1/2) - (2i + 1)/2.$$

Če ju še delimo s $2m^2 + (1/2)$ ter upoštevamo, da lahko $1/2$ v limiti zanemarimo, dobimo

$$\frac{f(x)}{f(0)} = \lim_{m \rightarrow \infty} \prod_{i=0}^{2mx-1} \left(1 - \frac{2i+1}{4m^2} \right) / \left(1 + \frac{2i+1}{4m^2} \right).$$

$$\ln\left(\frac{f(x)}{f(0)}\right) = \lim_{m \rightarrow \infty} \sum_{i=0}^{2mx-1} \ln\left(1 - \frac{2i+1}{4m^2}\right) - \ln\left(1 + \frac{2i+1}{4m^2}\right).$$

Uporabimo še vrsto $\ln(1+x) = x - x^2/3 + \dots$ in opazimo, da gredo z izjemo prvega vsi členi v tej vrsti z $m \rightarrow \infty$ proti nič:

$$\ln\left(\frac{f(x)}{f(0)}\right) = \lim_{m \rightarrow \infty} \frac{-2}{4m^2} \sum_{i=0}^{2mx-1} 2i+1 = \lim_{m \rightarrow \infty} -\frac{(2mx)^2}{2m^2} = -2x^2.$$

Pri drugem enačaju smo uporabili še dejstvo, da je vsota prvih M lihih števil enaka kvadratu števila $(M+1)/2$. Od tod zaključimo

$$f(x) = f(0) e^{-2x^2} = \sqrt{\frac{2}{\pi}} e^{-2x^2} \quad \text{oziroma}$$

$$N(t) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} e^{-\frac{1}{2}t^2} \quad \text{za } N(t) = f(t/2)/2.$$

Točkovni obrazci

Izpeljali smo **De Moivrov točkovni obrazec**:

$$P_n(k) \approx \frac{1}{\sqrt{\pi n/2}} e^{-\frac{(k-n/2)^2}{n/2}},$$

ki je poseben primer **Laplaceovega točkovnega obrazca**,
in ga smemo uporabljati, ko je p blizu $1/2$:

$$P_n(k) \approx \frac{1}{\sqrt{2\pi npq}} e^{-\frac{(k-np)^2}{2npq}}.$$

I.5. Slučajne spremenljivke in porazdelitve

Denimo, da imamo poskus, katerega izidi so števila (npr. pri metu kocke so izidi števila pik). Se pravi, da je poskusom prirejena neka količina, ki more imeti različne vrednosti. Torej je spremenljivka. Katero od mogočih vrednosti zavzame v določeni ponovitvi poskusa, je odvisno od slučaja. Zato ji rečemo **slučajna spremenljivka**.

Da je slučajna spremenljivka znana, je potrebno vedeti

1. kakšne vrednosti more imeti (*zaloge vrednosti*) in
2. kolikšna je verjetnost vsake izmed možnih vrednosti ali intervala vrednosti.

Predpis, ki določa te verjetnosti, imenujemo **porazdelitveni zakon**.

...Slučajne spremenljivke

Slučajne spremenljivke označujemo z velikimi tiskanimi črkami iz konca abecede, vrednosti spremenljivke pa z enakimi malimi črkami. Tako je npr. $(X = x_i)$ dogodek, da slučajna spremenljivka X zavzame vrednost x_i .

Porazdelitveni zakon slučajne spremenljivke X je poznan, če je mogoče za vsako realno število x določiti verjetnost

$$F(x) = P(X \leq x).$$

$F(x)$ imenujemo **porazdelitvena funkcija**.

Najpogosteje uporabljamo naslednji vrsti slučajnih spremenljivk:

1. **diskretna** slučajna spremenljivka, pri kateri je zaloga vrednosti neka števna (diskretna) množica
2. **zvezna** slučajna spremenljivka, ki lahko zavzame vsako realno število znotraj določenega intervala.

Lastnosti porazdelitvene funkcije

1. Funkcija F je definirana na vsem $\mathbb{R}$ in $0 \leq F(x) \leq 1 \quad \forall x \in \mathbb{R}$.
2. Funkcija F je nepadajoča: $x_1 < x_2 \implies F(x_1) \leq F(x_2)$.
3. $F(-\infty) := \lim_{x \rightarrow -\infty} F(x) = 0$ in $F(\infty) := \lim_{x \rightarrow \infty} F(x) = 1$.
4. Funkcija je v vsaki točki z desne zvezna

$$F(x+) := \lim_{0 \leq h \rightarrow 0} F(x+h) = F(x).$$

5. Funkcija ima lahko v nekaterih točkah skok.
Vseh skokov je največ števno mnogo.

6. $P(x_1 < X \leq x_2) = F(x_2) - F(x_1)$.
7. $P(x_1 \leq X \leq x_2) = F(x_2) - F(x_1+)$.
8. $P(X > x) = 1 - F(x)$.
9. $P(X = x) = F(x) - F(x-)$.

Diskretne slučajne spremenljivke

Zaloga vrednosti diskretne slučajne spremenljivke X je števna množica $\{x_1, x_2, \dots, x_m, \dots\}$. Torej je lahko tudi števno neskončna, kot npr. množici naravnih ali celih števil: $\mathbb{N}$, $\mathbb{Z}$.

Dogodki

$$X = x_k, \quad k = 1, 2, \dots$$

sestavljajo popoln sistem dogodkov.

Označimo verjetnost posameznega dogodka s

$$P(X = x_i) = p_i.$$

Vsota verjetnosti vseh dogodkov je enaka 1:

$$p_1 + p_2 + \dots + p_m + \dots = 1.$$

Verjetnostna tabela

Verjetnostna tabela prikazuje diskretno slučajno spremenljivko s tabelo tako, da so v prvi vrstici zapisane vse vrednosti x_i , pod njimi pa so pripisane pripadajoče verjetnosti:

$$X \sim \begin{pmatrix} x_1 & x_2 & \cdots & x_m & \cdots \\ p_1 & p_2 & \cdots & p_m & \cdots \end{pmatrix}.$$

Porazdelitvena funkcija je v tem primeru

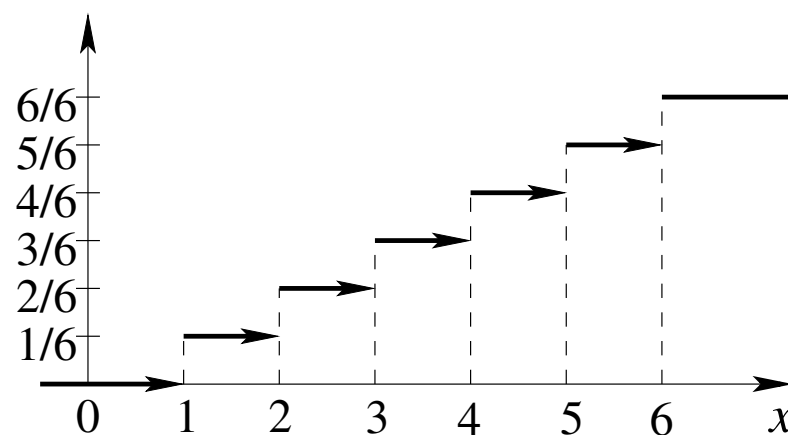
$$F(x_k) = P(X \leq x_k) = \sum_{i=1}^k p_i.$$

Enakomerna diskretna porazdelitev

Končna diskretna slučajna spremenljivka se porazdeljuje **enakomerno** (angl. *uniform*), oznaka $U(n)$, kjer je n velikost zaloge vrednosti, če so vse njene vrednosti enako verjetne.

Primer take slučajne spremenljivke je število pik pri metu kocke

$$X \sim \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 & 4 & 5 & 6 \\ 1/6 & 1/6 & 1/6 & 1/6 & 1/6 & 1/6 \end{pmatrix}.$$

Binomska porazdelitev

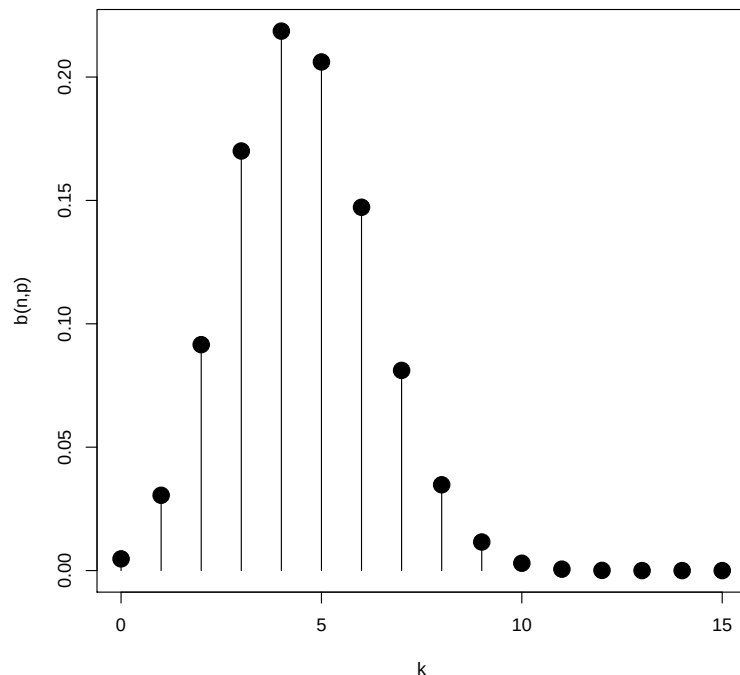
Binomska porazdelitev ima zalogo vrednosti $\{0, 1, \dots, n\}$ in verjetnosti, ki jih računamo po Bernoullijevem obrazcu:

$$P(X = k) = \binom{n}{k} p^k (1 - p)^{n-k},$$

$$k = 0, 1, \dots, n.$$

Binomska porazdelitev je natanko določena z dvema podatkom – parametroma: n in p . Če se slučajna spremenljivka X porazdeljuje binomsko s parametroma n in p , zapišemo:

$$X \sim B(n, p).$$


```
> h <- dbinom(0:15,size=15,prob=0.3)
> plot(0:15,h,type="h",xlab="k",ylab="b(n,p) ")
> points(0:15,h,pch=16,cex=2)
```

Binomska porazdelitev / Primer

Naj bo slučajna spremenljivka X določena s številom fantkov v družini s 4 otroki. Denimo, da je enako verjetno, da se v družini rodi fantek ali deklica:

$$P(F) = p = \frac{1}{2}, \quad P(D) = q = \frac{1}{2}.$$

Spremenljivka X se tedaj porazdeljuje binomsko $B(4, \frac{1}{2})$ in njena verjetnostna shema je:

$$X \sim \begin{pmatrix} 0 & 1 & 2 & 3 & 4 \\ 1/16 & 4/16 & 6/16 & 4/16 & 1/16 \end{pmatrix}.$$

Npr.

$$P(X = 2) = P_4(2) = \binom{4}{2} \left(\frac{1}{2}\right)^2 \left(1 - \frac{1}{2}\right)^{4-2} = \frac{6}{16}$$

Porazdelitev obravnavane slučajne spremenljivke je simetrična.

Pokazati se da, da je binomska porazdelitev simetrična, le če je $p = 0.5$.

Pričakovana vrednost $E(X)$ je posplošitev

povprečne vrednosti diskretne spremenljivke $X \sim \begin{pmatrix} x_1 & x_2 & \cdots & x_m \\ p_1 & p_2 & \cdots & p_m \end{pmatrix}$,
tj.

$$\bar{x} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^m x_i k_i = \sum_{i=1}^m x_i f_i,$$

od koder izhaja

$$E(X) = \sum_{i=1}^m x_i p_i.$$

Koliko je pričakovana vrednost v primeru binomske porazdelitve?

(Namig: najlažje jo izračunate tako, da se prepričate o *aditivni* lastnosti pričakovane vrednosti.)

Bitje, za katerega Ti verjameš, da ima nadnaravno sposobnost napovedovanja, Ti ponudi naslednje.

Pred Teboj sta ena velika in ena mala škatla. V večji škatli (oznaka A) je bodisi 1 mio. EUR ali 0. V manjši škatli (oznaka B) je 1000 EUR.

Bitje Ti bo dovolilo, da vzameš obe škatli ali pa samo škatlo A .

Pred 24imi urami je bitje napovedalo, kaj boš Ti izbral in nato dalo denar v škatle. Ne glede na svojo napoved je dalo v škatlo B 1000 EUR, v škatlo A pa je dalo 1 mio. EUR, če je napovedalo, da boš izbral samo škatlo A in 0 sicer (slednje se zgodi tudi, če bitje napove, da boš sprejel odločitev na osnovi naključnega dogodka, npr. meta kovanca).

Recimo, da verjameš, da bitje postavi pravilno napoved v 90-ih %.

Glede na svojo odločitev boš odkorakal z

1000 EUR ali 1 mio EUR +1000 EUR.

Če se odločiš, da izbereš obe škatli, lahko dobiš 1000 ali 1001000 EUR. Izgleda, da je to odločitev, ki maksimizira dobiček, pri tem pa minimizira tveganje. Po drugi strani pa, če si izbereš obe škatli, je precej verjetno, da bo bitje to tudi napovedalo in ne bo dalo nič v škatlo A. Odpovedati se skoraj gotovemu mio. za gotovega tisočaka izgleda precej neumno.

Na osnovi predpostavke 90% uspeha bitja izračunaš naslednjo odločitveno matriko:

Izbereš	Škatla A vsebuje:	Škatla B vsebuje:	Pričakovana vr.
Samo A	0,9 x 1 mio. EUR	1000 EUR	900.000 EUR
Obe škatli	0,1 x 1 mio. EUR	1000 EUR	101.000 EUR

Izbereš	Škatla A vsebuje:	Škatla B vsebuje:	Pričakovana vr.
Samo A	0,9 x 1 mio. EUR	1000 EUR	900.000 EUR
Obe škatli	0,1 x 1 mio. EUR	1000 EUR	101.000 EUR

Izgleda, da Ti izbira “samo škatle A ”
prinaša veliko večjo pričakovano vrednost.

Toda Ti stojiš pred obema škatlama in bitje je vanje že položilo denar.
V škatli A je bodisi 1 mio. EUR ali pa 0.
Vsekakor je 1000 EUR v škatli B .

Ne glede na to, kaj se odločiš v tem trenutku,
ne bo spremenilo tega kar je v škatlah.

Ali ni potem bolje vzeti za vsak slučaj obe škatli?

Bitje čaka na Tvoj odgovor. Kaj boš storil?

Poissonova porazdelitev $P(\lambda)$

Strokovnjaki za promet opazujejo neko križišče. Radi bi napovedali, kakšna je verjetnost, da zapelje v danem časovnem intervalu skozi križišče npr. 100 avtomobilov.

Definirajo slučajno spremenljivko

X = število avtomobilov, ki pridejo v križišče **na uro**,

in v modelu privzamejo še dve predpostavki:

- vsaka ura je enaka kot vsaka druga ura
(čeprav to ne drži, saj je v konici več prometa kot npr. ponoči).
- če v enem časovnem intervalu pride veliko avtomobilov, to še ne pomeni, da bo podobno tudi v naslednjem časovnem intervalu
(takšni dogodki so med seboj neodvisni).

Za začetek si s štetjem prometa pridobijo grobo oceno za pričakovano število avtomobilov na časovno enoto:

$$E(X) = \lambda,$$

npr. 9 avtomobilov na uro

in poiskusijo v modelu uporabiti **binomsko porazdelitev** $B(n, p)$.

Zanjo velja

$$E(X) = np,$$

- število n , ki predstavlja število ponovitev poskusa, je v našem primeru enako številu manjših časovnih enot,
- verjetnost posameznega dogodka p pa je enaka verjetnosti, da je v dani manjši časovni enoti prišel mimo vsaj en avto.

Potem lahko sklepajo na naslednji način:

$$\lambda \text{ avtomobilov/uro} = (60 \text{ min./h}) \times ((\lambda/60) \text{ avtomobilov/min.}),$$

formula za verjetnost v primeru binomske porazdelitve pa je enaka

$$P(X = k) = P_{60}(k) = \binom{60}{k} \left(\frac{\lambda}{60}\right)^k \left(1 - \frac{\lambda}{60}\right)^{60-k}.$$

Vendar tu naletijo na problem:

v eni manjši časovni enoti gre mimo lahko več kot en avtomobil na minuto.

V tem primeru štejejo, da se je dogodek zgodil enkrat, tj. četudi gre v tisti minuti mimo npr. 5 avtomobilov.

Ta problem rešijo tako, da zmanjšajo časovno enoto:

$$P(X = k) = P_{3600}(k) = \binom{3600}{k} \left(\frac{\lambda}{3600}\right)^k \left(1 - \frac{\lambda}{3600}\right)^{3600-k}.$$

Če pa tudi to ni dovolj, zamenjajo 3600 še z večjim številom.

Pa pogledjmo kaj se zgodi, če gre to število proti neskončno.

Iz analize se spomnimo naslednje zveze

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \left(1 - \frac{\lambda}{n}\right)^n = e^{-\lambda}.$$

Če lahko definiramo binomsko porazdelitev tako, da je $p = \lambda/n$, potem lahko izračunamo $\lim_{n \rightarrow \infty} P_n(k) = \lim_{n \rightarrow \infty} P(X = k)$ na naslednji način:

$$\begin{aligned}
 \lim_{n \rightarrow \infty} \binom{n}{k} p^k (1-p)^{n-k} &= \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{n!}{(n-k)!k!} \left(\frac{\lambda}{n}\right)^k \left(1 - \frac{\lambda}{n}\right)^{n-k} \\
 &= \lim_{n \rightarrow \infty} \left[\frac{n!}{n^k (n-k)!} \right] \left(\frac{\lambda^k}{k!}\right) \left(1 - \frac{\lambda}{n}\right)^n \left(1 - \frac{\lambda}{n}\right)^{-k} \\
 &= \left(\frac{\lambda^k}{k!}\right) \lim_{n \rightarrow \infty} \left[\underbrace{\left(1 - \frac{\lambda}{n}\right)^n}_{\rightarrow e^{-\lambda}} \underbrace{\left(1 - \frac{\lambda}{n}\right)^{-k}}_{\rightarrow 1} \underbrace{\frac{n}{n} \frac{n-1}{n} \dots \frac{n-k+1}{n}}_F \right] \\
 &= \left(\frac{\lambda^k}{k!}\right) e^{-\lambda} \lim_{n \rightarrow \infty} F.
 \end{aligned}$$

Za oceno faktorja F si najprej oglejmo njegov logaritem:

$$\ln(F) = \ln(n!) - \ln[(n-k)!] - k \ln(n).$$

Z uporabo Stirlingove aproksimacije je

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \ln(n!) \rightarrow n \ln(n) - n.$$

Za velike n res dobimo:

$$\begin{aligned} \ln(F) &\approx [n \ln(n) - n] - [(n-k) \ln(n-k) - (n-k)] - [k \ln(n)] \\ &= (n-k) \ln\left(\frac{n}{n-k}\right) - k = \underbrace{-\left(1 - \frac{k}{n}\right)}_{\rightarrow -1} \underbrace{\ln\left(1 - \frac{k}{n}\right)^n}_{\rightarrow -k} - k = k - k = 0. \end{aligned}$$

Torej je $\lim_{n \rightarrow \infty} F = e^0 = 1$. Od tod pa sledi

$$\lim_{n \rightarrow \infty} P_n(k) = \frac{\lambda^k e^{-\lambda}}{k!}.$$

Izpeljali smo:

Izrek. (**Poissonov obrazec**) Za velike n in majhne verjetnosti, tj. p blizu 0 velja

$$P_n(k) \approx \frac{(np)^k e^{-np}}{k!}.$$

Dobljena limita predstavlja verjetnost pri porazdelitvi, ki jo želimo vpeljati v tem razdelku.

... Poissonova porazdelitev $P(\lambda)$

Poissonova porazdelitev izraža verjetnost števila dogodkov, ki se zgodijo v danem časovnem intervalu, če vemo, da se ti dogodki pojavijo s **poznano povprečno frekvenco** in **neodvisno od časa, ko se je zgodil zadnji dogodek**. Poissonovo porazdelitev lahko uporabimo tudi za število dogodkov v drugih intervalih, npr. razdalja, prostornina,...

Ima zalogo vrednosti $\{0, 1, 2, \dots\}$, njena verjetnostna funkcija pa je

$$p_k = P(\text{\#dogodkov} = k) = \lambda^k \frac{e^{-\lambda}}{k!},$$

kjer je $\lambda > 0$ dani parameter – in predstavlja pričakovano pogostost nekega dogodka.

$$p_{k+1} = \frac{\lambda}{k+1} p_k, \quad p_0 = e^{-\lambda}.$$

Vidimo, da zaloga vrednosti te slučajne spremenljivke ni omejena, saj je verjetnost, da se v nekem časovnem obdobju zgodi mnogo uspehov, različna od nič.

To je bistvena razlika v primerjavi z binomsko porazdelitvijo, kjer število uspehov seveda ne more presegati števila Bernoullijevih poskusov n .

Primer. Posebno pomembna je ta porazdelitev v teoriji množične strežbe. Če se dogodek pojavi v povprečju 3-krat na minuto in nas zanima, kolikokrat se bo zgodil v četrto ure, potem uporabimo za model Poissonovo porazdelitev z $\lambda = 15 \cdot 3 = 45$.

Naštejmo še nekaj primerov, ki jih dobro opišemo (modeliramo) s Poissonovo porazdelitvijo:

- število dostopov do omrežnega strežnika na minuto (pod predpostavko homogenosti),
- število telefonskih klicev na bazni postaji na minuto,
- število mutacij v danem intervalu RNK po določeni količini sprejete radiacije,
- število vojakov, ki so umrli vsako leto za posledicami konjske brce v vsaki divizijo Pruske konjenice (iz knjige Ladislausa Josephovicha Bortkiewicza, 1868–1931).

Pascalova porazdelitev $P(m, p)$

(oziroma tudi **negativna binomska** porazdelitev, oznaka **NegBin**(m, p)).

Kolikokrat moramo vreči kocko,
da z verjetnostjo vsaj 0·99
pričakujemo, da bo padla vsaj ena šestica?

Bonus: V računalnici je 10 računalnikov.

Verjetnost, da je posamezen računalnik pokvarjen, je enaka 0·1.
(posamezni računalniki se med seboj neodvisno kvarijo).

Kakšna je verjetnost, da bo vsaj 9 računalnikov delalo?

Pascalova porazdelitev ima zalogo vrednosti $\{m, m + 1, m + 2, \dots\}$, verjetnostna funkcija pa je

$$p_k = \binom{k-1}{m-1} p^m q^{k-m} \quad \text{za } k \geq m,$$

kjer je $0 < p < 1$ dani parameter
– verjetnost dogodka A v posameznem poskusu.

Opisuje porazdelitev potrebnega števila poskusov, da se dogodek A zgodi m -krat.

Če številu poskusov sledimo s slučajno spremenljivko X , potem verjetnost $P(X = k)$, da se bo pri k ponovitvah poskusa dogodek A zgodil v zadnjem poskusu ravno m -tič, izračunamo po zgornji formuli za p_k .

Za $m = 1$ dobimo **geometrijsko** porazdelitev $G(p)$.

Le-ta opisuje porazdelitev števila poskusov,
da se dogodek A v zadnji ponovitvi poskusa zgodi prvič.

Primer: Če mečemo kovanec toliko časa, da pade grb,
in z X označimo število potrebnih metov, vključno z zadnjim,
potem je slučajna spremenljivka X geometrijsko porazdeljena.

Primer P1: Marko zbira kartice svojih športnih junakov. Celotno zbirko sestavlja n različnih kartic.

Poišči verjetnost, da bo moral kupiti vsaj t kartic, da bo sestavil celotno zbirko.

Lahko se vprašamo tudi, koliko je pričakovano število kartic, ki jih bo Marko kupil, da bo zbral vse kartice.

Izkušnje kažejo, da je npr. za $n = 50$ potrebno kupiti 225 kartic, da zberemo vseh 50 različnih kartic.

Primer zbiranja Shrek magnetkov P2: V trgovinah Spar je pred časom potekalo zbiranje magnetkov z junaki iz risanke *Shrek za vedno*.

Ob nakupu nad 15 EUR je kupec prejel Shrek magnetek.^a

Na voljo je bilo 24 različnih magnetkov.

<http://www.spar.si/spar/aktualnozakupce/Shrek.htm>

^aMagneti so v ovitkih, tako da ni možno izbiranje magnetkov, ki jih kupec še nima.

Primer zbiranja nalepk P3: V trgovinah lahko kupimo *Kraševe* čokoladice *Kraljestvo živali*. Vsaka čokoladica ima priloženo nalepko določene živali. Vseh nalepk je kar 250, posamezna pa stane okoli 0,40 EUR

Kolikokrat je bilo potrebno povleči karto iz kupa z 52 kartami, da sem dobil vsako karto enkrat?^a

1ic 303	11ic 183	21ic 201
2ic 253	12ic 209	22ic 240
3ic 281	13ic 244	23ic 110
4ic 218	14ic 177	24ic 224
5ic 202	15ic 280	25ic 215
6ic 144	16ic 221	26ic 201
7ic 190	17ic 312	27ic 221
8ic 294	18ic 234	28ic 203
9ic 302	19ic 249	29ic 197
10ic 194	20ic 245	30ic 391

Neverjetno! Koliko časa se porabi za zadnje manjkajoče karte (npr. 35 za 26, 90 za 45 kart in vse ostalo za preostalih 7, 140 za 50,...).

^a<http://www-stat.stanford.edu/~susan/surprise/Collector.html>

Nekdo mi je prišepnil, da bo potrebno potegniti karto $(n \ln n)$ -krat.^a

Pa pogledjmo kaj pravi naš eksperiment:

$$\begin{aligned} & (303 + 253 + 281 + 218 + 202 + 144 + 190 + 294 + 302 + 194 \\ & + 183 + 209 + 244 + 177 + 280 + 221 + 312 + 234 + 249 + 245 \\ & + 201 + 240 + 110 + 224 + 215 + 201 + 221 + 203 + 197 + 391) / 30 \\ & = 231.267. \end{aligned}$$

Izračunajmo še $52 \times \ln 52 \approx 205$ in

$$52 \times \left(1 + \frac{1}{2} + \frac{1}{3} + \cdots + \frac{1}{52} \right) \approx 236.$$

^aKakšen nejeveren Tomaž bi se znal vprašati, od kje kar naenkrat logaritem.

Naj bo T čas, da zberemo vseh n kartic in za $i = 1, 2, \dots, n$ naj bo T_i čas da zberemo i -to kartico, potem ko smo že zbrali $i - 1$ kartic.

Potem so T in T_i za $i = 1, 2, \dots, n$, slučajne spremenljivke.

- Verjetnost, da bomo izbrali novo kartico, če smo jih izbrali že $i - 1$, je enaka

$$p_i = \frac{n - i + 1}{n}.$$

- Torej je T_i slučajna spremenljivka z *geometrijsko porazdelitvijo* in pričakovano vrednostjo $1/p_i$.
- Velja pa tudi

$$T = T_1 + T_2 + \dots + T_n.$$

Zaradi linearnosti pričakovane vrednosti je

$$\begin{aligned} E(T) &= E(T_1) + E(T_2) + \cdots + E(T_n) = \frac{1}{p_1} + \frac{1}{p_2} + \cdots + \frac{1}{p_n} \\ &= \frac{n}{n} + \frac{n}{n-1} + \cdots + \frac{n}{1} = n \cdot \left(\frac{1}{1} + \frac{1}{2} + \cdots + \frac{1}{n} \right) \\ &= n \cdot H_n, \end{aligned}$$

kjer je H_n *harmonično število*.

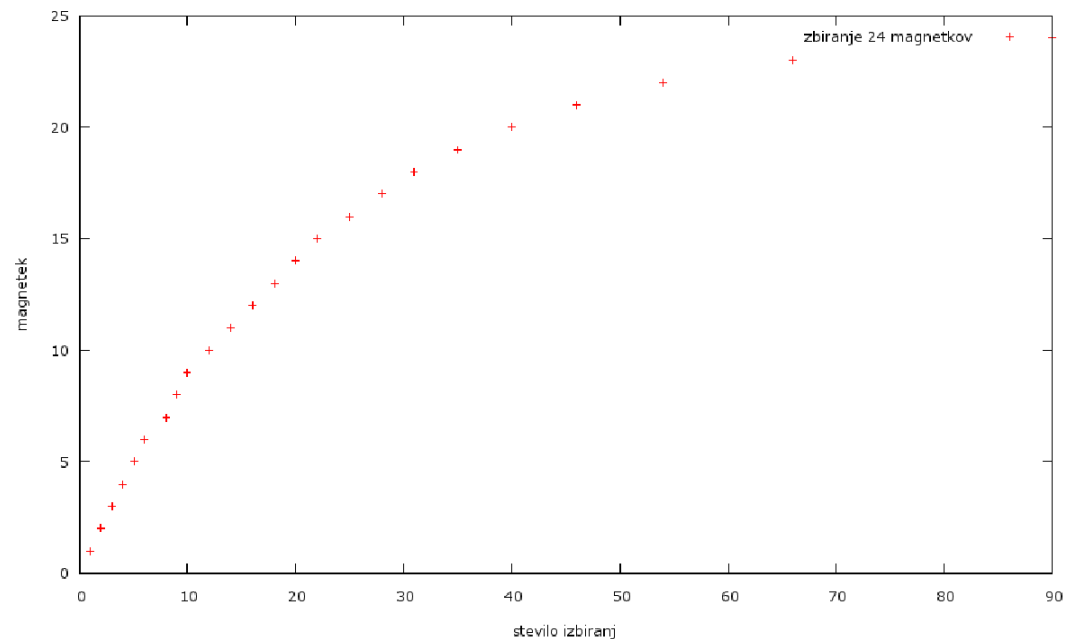
Če upoštevamo še asimptotično vedenje harmoničnih števil, dobimo

$$E(T) = n \cdot H_n = n \ln n + \gamma n + \frac{1}{2} + o(1), \quad \text{za } n \rightarrow \infty,$$

kjer je $\gamma \approx 0.5772156649$ *Euler-Mascheronijeva konstanta*
(za $n = 52$ dobimo po tej formuli in zaokrožanju ravno 236).

Analiza P1: Graf zbiranja magnetkov. Na x -osi je število potrebnih izbiranj za pridobitev magnetka, na y -osi pa števila magnetkov.

Za pridobitev vrednosti je bil uporabljen simulator s 105 ponovitvami poskusa, napisan v Javi, naloga B11-63100014:

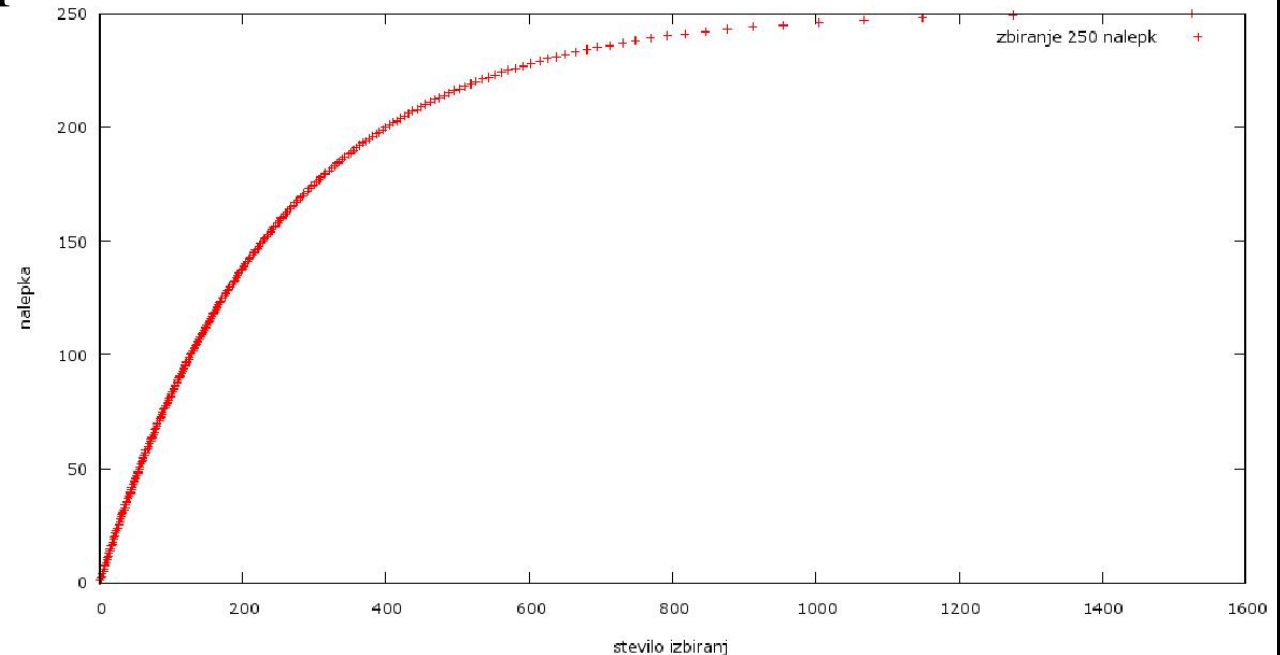

V primeru, da bi ob vsakem nakupu porabili točno 15 EUR in bi ob 91. nakupu dobili zadnji magnetek, bi ob tem porabili **1365 EUR**.^a

^aVelika verjetnost je, da bi dejansko porabili več denarja, saj bi dostikrat ob nakupu porabili več kot 15 EUR in manj kot 30 EUR, tako da bi dobili samo en magnetek. Če bi izbrali zelo pesimističen scenarij, pri katerem bi pri vsakem nakupu porabili 29 EUR in pri tem dobili en magnetek, bi za 91 nakupov porabili kar 2639 EUR.

Analiza P2: Na x -osi je število potrebnih izbiranj za pridobitev nalepke, na y -osi pa števila nalepk.

V primeru, da ne bomo menjavali sličic ter bomo kupovali čokoladice v trgovini po 0,40 EUR, je pričakovana vrednost porabljenih evrov **610 EUR**.

Za primerjavo cena knjige **Živali – velika ilustrirana enciklopedija** znaša **120 EUR**. *Zbiranje nalepk se očitno ne splača*. Pa vendar ljudi zbiranje različnih predmetov veseli, saj je izziv (B11-63100014).

Nauk: Če se torej še vseeno raje odločite za zbiranje, pa je zelo smiselno, da proti koncu zbiranja nalepke izmenjujete z ostalimi.

Hipergeometrijska porazdelitev $H(n; M, N)$

Hipergeometrijska porazdelitev ima zalogo vrednosti $\{0, 1, 2, \dots\}$, verjetnostna funkcija pa je

$$p_k = \frac{\binom{M}{k} \binom{N-M}{n-k}}{\binom{N}{n}},$$

za $\max(0, n - (N - M)) \leq k \leq \min(M, n)$ in $n \leq N$.

Opisuje verjetnost dogodka, da je med n izbranimi kroglicami natanko k belih, če je v posodi M belih in $N - M$ črnih kroglic in izbiramo n -krat brez vračanja.

Zanima nas primer, ko je velikost n vzorca občutna glede na velikost populacije N , tj.

$$n/N > 0.05.$$

Sicer bi za velike

$$N, \quad M \quad \text{in} \quad N - M$$

lahko uporabljali kar binomsko porazdelitev, pri čemer bi vzeli $p = M/N$.

Slednje pomeni, da je pri veliki seriji praktično vseeno ali izbiramo vzorec z vračanjem ali brez.

Na neki množici z N elementi opazujemo neko lastnost A .

Na ta način se množica razdeli na 2 dela.

Primer 1: Dnevna produkcija nekega obrata je 850 izdelkov, od katerih je 50 defektnih. Naključno izberemo 2 izdelka, *brez vračanja* in vpeljimo dogodka A in B : A - prvi je defekten, B - drugi je defekten. Potem velja

$$P(A) = 50/850 \quad \text{in} \quad P(B|A) = 49/849.$$

To, da vemo da je prvi defekten, pomeni da je manj verjetno, da bo defekten tudi drugi, torej v tem primeru poskusi *niso* neodvisni.^a

Naj bo X število defektnih izdelkov. Potem velja:

$$P(X = 0) = (800/850)(799/849) = 0.886,$$

$$P(X = 1) = (800/850)(50/849) + (50/850)(800/849) = 0.111,$$

$$P(X = 2) = (50/850)(49/849) = 0.003.$$

^aČe pa bi prvi izdelek *vrnili*, preden bi izbrali drugega, bi bila dogodka neodvisna in bi šlo za binomsko porazdelitev.

Primer 2: Pošiljka rezervnih delov vsebuje 100 kosov od domačega dobavitelja in 200 kosov iz tujine.

- (a) Če izberemo naključno 4 rezervne dele, kakšna je verjetnost, da bodo vsi deli narejeni doma?

$$P(X = 4) = 0.0119.$$

- (b) Kakšna je verjetnost, da sta dva ali več delov v vzorcu narejena doma?

$$\begin{aligned} P(X \geq 2) &= P(X = 2) + P(X = 3) + P(X = 4) \\ &= 0.298 + 0.098 + 0.0119 = 0.408. \end{aligned}$$

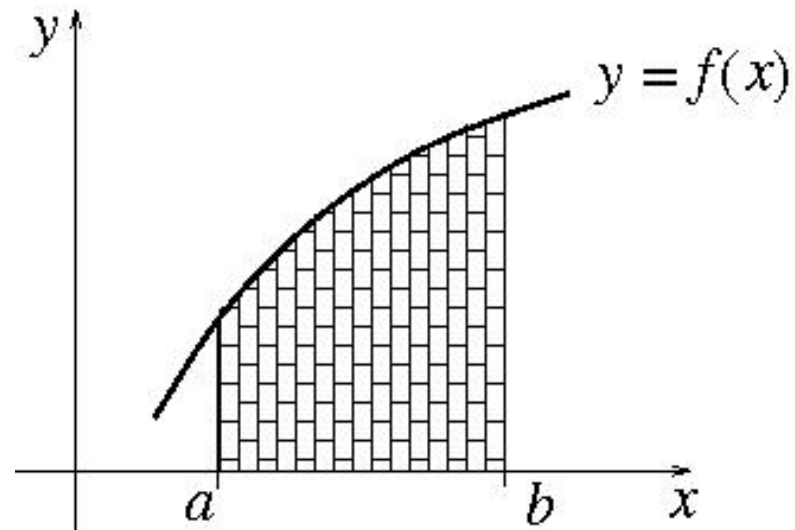
- (c) Kakšna je verjetnost, da je vsaj en del narejen doma?

$$P(X \geq 1) = 1 - P(X = 0) = 0.804.$$

Primer 3: Mešalec dobro premeša 52 standardnih kart in nam jih dodeli pet.

- Kakšna je verjetnost, da dobimo med prejetimi kartami štiri ase?
- Kolikšno je pričakovano število asov, ki jih prejmemo?

Ponovitev: integrali

Določeni integral predstavlja ploščino pod krivuljo.

Naj bo funkcija $y = f(x)$ zvezna na $[a, b]$ in nenegativna.

Ploščina lika med krivuljo $f(x) \geq 0$, in abscisno osjo na intervalu $[a, b]$ je enaka določenemu integralu

$$\int_a^b f(x) dx.$$

Lastnosti določenega integrala:

1) $\int_a^b f(x) dx = - \int_b^a f(x) dx.$

2) Če je $f(x) \leq 0 \quad \forall x \in [a, b]$,
je vrednost integrala negativna.

3) Naj bo $c \in [a, b]$

$$\int_a^b f(x) dx = \int_a^c f(x) dx + \int_c^b f(x) dx.$$

4) Naj bo $f(x) \geq g(x), x \in [a, b]$,

potem velja $\int_a^b f(x) dx \geq \int_a^b g(x) dx.$

Saj vas razumem!

Potem pa uporabimo še ∞ za mejo pri integriranju.

Brez preplaha!

Iščemo le celotno ploščino pod krivuljo,
od enega konca do drugega,
le da konca pravzaprav sploh ni.

Zvezne slučajne spremenljivke

Slučajna spremenljivka X je **zvezno porazdeljena**, če obstaja taka integrabilna funkcija p , imenovana **gostota verjetnosti**, da za vsak $x \in \mathbb{R}$ velja:

$$F(x) = P(X \leq x) = \int_{-\infty}^x p(t) dt,$$

kjer $p(x) \geq 0$. To verjetnost si lahko predstavimo tudi grafično v koordinatnem sistemu, kjer na abscisno os nanašamo vrednosti slučajne spremenljivke, na ordinatno pa gostoto verjetnosti $p(x)$. Verjetnost je tedaj predstavljena kot ploščina pod krivuljo, ki jo določa $p(x)$. *Velja*

$$\int_{-\infty}^{\infty} p(x) dx = 1 \quad \text{in} \quad P(x_1 \leq X < x_2) = \int_{x_1}^{x_2} p(t) dt$$

ter $p(x) = F'(x)$.

Enakomerna porazdelitev zvezne slučajne spremenljivke

Verjetnostna gostota enakomerno porazdeljene zvezne slučajne spremenljivke $U(a, b)$ je:

$$p(x) = \begin{cases} \frac{1}{b-a} & a \leq X \leq b \\ 0 & \text{drugod.} \end{cases}$$

Grafično si jo predstavljamo kot pravokotnik nad intervalom (a, b) višine $\frac{1}{b-a}$.

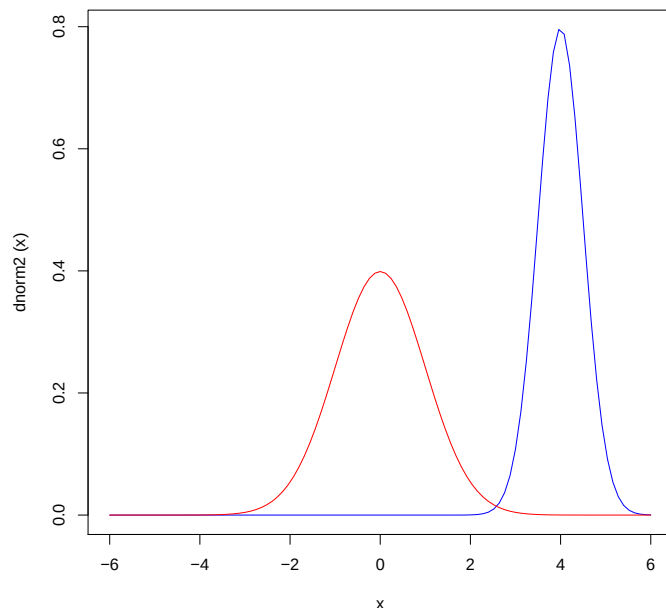
Normalna ali Gaussova porazdelitev

Leta 1738 je Abraham De Moivre (1667-1754) objavil aproksimacijo binomske porazdelitve, ki je normalna krivulja.

Leta 1809 je Carl Frederich Gauss (1777-1855) raziskoval matematično ozadje planetarnih orbit, ko je izpeljal normalno porazdelitveno funkcijo.

... Normalna porazdelitev


```
> d2 <- function(x) {dnorm(x, mean=4, sd=0.5)}
> curve(d2, -6, 6, col="blue")
> curve(dnorm, -6, 6, col="red", add=TRUE)
```

Zaloga vrednosti **normalno porazdeljene** slučajne spremenljivke so vsa realna števila, gostota verjetnosti pa je:

$$p(x) = \frac{1}{\sigma\sqrt{2\pi}} e^{-\frac{1}{2}\left(\frac{x-\mu}{\sigma}\right)^2}.$$

Normalna porazdelitev je natanko določena z parametroma: μ in σ .

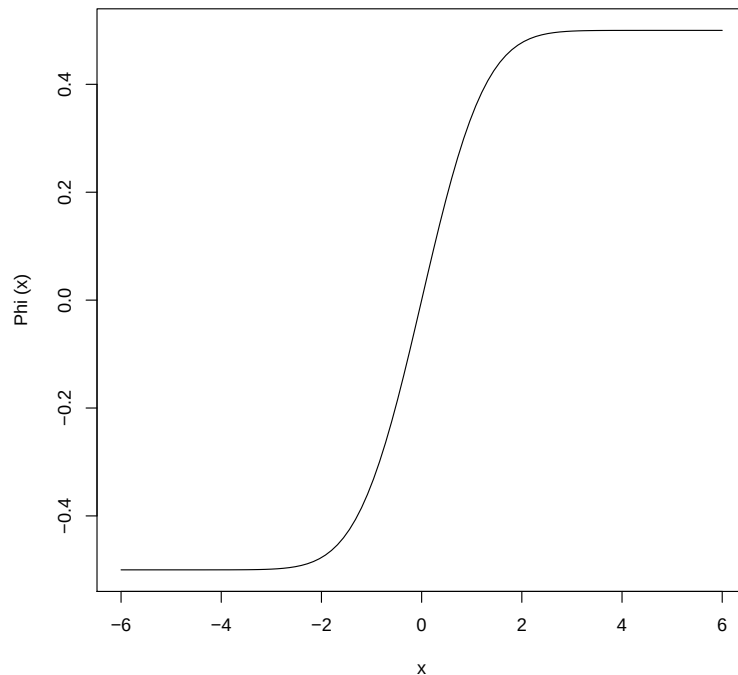
Če se slučajna spremenljivka X porazdeljuje normalno s parametroma μ in σ zapišemo:

$$X \sim N(\mu, \sigma).$$

Funkcija napake $\Phi(x)$

Funkcija napake imenujemo funkcijo

$$\Phi(x) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_0^x e^{-\frac{1}{2}t^2} dt.$$

Funkcija napake je liha, zvezno odvedljiva, strogo naraščajoča funkcija, $\Phi(\infty) = \frac{1}{2}$, $\Phi(0) = 0$, $\Phi(-\infty) = -\frac{1}{2}$ in

$$P_n(k_1, k_2) \approx \Phi(x_{k_2}) - \Phi(x_{k_1}).$$

Vrednosti funkcije napake najdemo v tabelah ali pa je vgrajena v statističnih programih.

```
> Phi <- function(x) {pnorm(x)-0.5}
> curve(Phi,-6.6)
```

```
> x2 <- (50 - 1000*0.05)/sqrt(1000*0.05*0.95)
> x1 <- (0 - 1000*0.05)/sqrt(1000*0.05*0.95)
> pnorm(x2)-pnorm(x1)
[1] 0.5
```

...Normalna porazdelitev

$$\begin{aligned} F(x) &= \frac{1}{\sigma\sqrt{2\pi}} \int_{-\infty}^x e^{-\frac{1}{2}\left(\frac{t-\mu}{\sigma}\right)^2} dt \\ &= \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{-\infty}^{\frac{x-\mu}{\sigma}} e^{-\frac{1}{2}s^2} ds \\ &= \frac{1}{2} + \Phi\left(\frac{x-\mu}{\sigma}\right). \end{aligned}$$

$$P(x_1 \leq X < x_2) = \Phi\left(\frac{x_2 - \mu}{\sigma}\right) - \Phi\left(\frac{x_1 - \mu}{\sigma}\right)$$

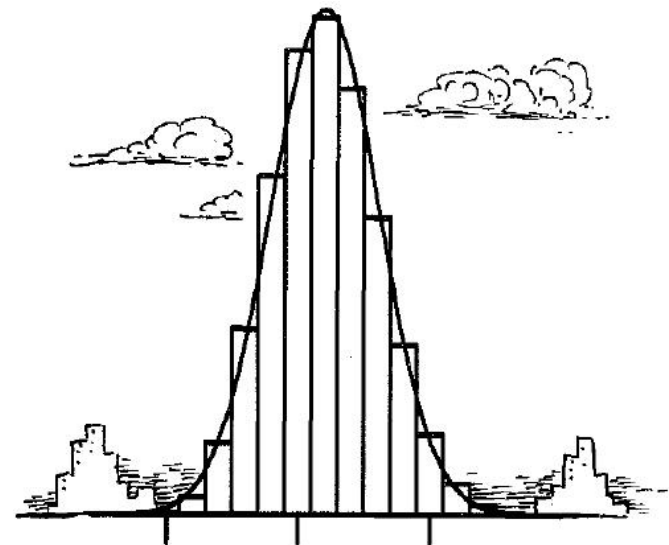

Porazdelitev $N(0, 1)$ je **standardizirana normalna porazdelitev**.

Spremenljivko $X : N(\mu, \sigma)$ pretvorimo z

$$z = \frac{x - \mu}{\sigma}$$

v standardizirano spremenljivko $Z : N(0, 1)$.

Laplace

Iz Laplaceovega točkovnega obrazca izhaja,
da za p blizu $1/2$ in velike n velja:

$$B(n, p) \approx N(np, \sqrt{npq}).$$

Zgodovinsko je to tudi prvi poseben primer CLI.

Laplaceov intervalski obrazec

Zanima nas, kolikšna je verjetnost $P_n(k_1, k_2)$, da se v Bernoullijevem zaporedju neodvisnih poskusov v n zaporednih poskusih zgodi dogodek A vsaj k_1 -krat in manj kot k_2 -krat. Označimo

$$x_k = \frac{k - np}{\sqrt{npq}} \quad \text{in} \quad \Delta x_k = x_{k+1} - x_k = \frac{1}{\sqrt{npq}}.$$

Tedaj je, če upoštevamo Laplaceov točkovni obrazec,

$$P_n(k_1, k_2) = \sum_{k=k_1}^{k_2-1} P_n(k) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \sum_{k=k_1}^{k_2-1} e^{-\frac{1}{2}x_k^2} \Delta x_k.$$

Za (zelo) velike n lahko vsoto zamenjamo z integralom

$$P_n(k_1, k_2) \approx \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{x_{k_1}}^{x_{k_2}} e^{-\frac{1}{2}x^2} dx.$$

Bernoullijev zakon velikih števil

IZREK 1 (J. Bernoulli, 1713) *Naj bo k frekvenca dogodka A v n neodvisnih ponovitvah danega poskusa, v katerem ima dogodek A verjetnost p . Tedaj za vsak $\varepsilon > 0$ velja*

$$\lim_{n \rightarrow \infty} P\left(\left|\frac{k}{n} - p\right| < \varepsilon\right) = 1.$$

Bolj natančno, za dovolj velika naravna števila n velja

$$P\left(\left|\frac{k}{n} - p\right| \leq \varepsilon\right) \approx 2\Phi\left(\varepsilon \sqrt{\frac{n}{pq}}\right).$$

Ta izrek opravičuje statistično definicijo verjetnosti.

Dokaz: $n \in \mathbb{N}$ zato velja:

$$\begin{aligned} P\left(\left|\frac{k}{n} - p\right| \leq \varepsilon\right) &= P(np - n\varepsilon \leq k \leq np + n\varepsilon) \\ &= P_n(k_1) + P_n(k_1 + 1) + \cdots + P_n(k_2), \end{aligned}$$

kjer so $k_1 < k_1 + 1 < \cdots < k_2$ vsa cela števila na intervalu

$$[np - n\varepsilon, np + n\varepsilon],$$

tj. intervalu s središčem v točki np in radijem $n\varepsilon$. Dobljeno vsoto smo označili s $P(k_1 - 1, k_2)$ in jo ocenili s funkcijo napake, kar nam da:

$$P(k_1 - 1, k_2) \approx \Phi\left(\frac{k_2 - np}{\sqrt{npq}}\right) - \Phi\left(\frac{(k_1 - 1) - np}{\sqrt{npq}}\right) \approx 2\Phi\left(\frac{n\varepsilon}{\sqrt{npq}}\right),$$

saj sta razliki $k_2 - np$ in $(np - 1) - k_1$ za velike n približno enaki omenjenemu radiju, Φ pa je liha funkcija.

Zanima nas še

$$\lim_{n \rightarrow \infty} P\left(\left|\frac{k}{n} - p\right| \leq \varepsilon\right) \approx \lim_{n \rightarrow \infty} 2\Phi\left(\frac{n\varepsilon}{\sqrt{npq}}\right).$$

Upoštevamo, da so števila

$$\varepsilon, p \text{ in } q = 1 - p$$

vnaprej izbrane konstante, število n pa pošljemo proti ∞ :

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{n\varepsilon}{\sqrt{npq}} = \infty$$

Za konec upoštevajmo še $\Phi(\infty) = 1/2$ in zgornja limita je izračunana. ■

Primer (a): Kolikšna je verjetnost, da se pri metu kovanca relativna frekvenca grba v 3600 metih ne razlikuje od 0·5 za več kot 0·01, se pravi, da grb pade med 1764 in 1836-krat?

V tem primeru je

$$p = 1/2, \quad n = 3600, \quad \varepsilon = 0\cdot01,$$

tako da iz zgornje formule dobimo

$$2 \Phi \left(0\cdot01 \cdot \sqrt{\frac{3600}{0\cdot25}} \right) = 2 \Phi(1\cdot2) = 2 \cdot 0\cdot385 = 0\cdot77,$$

kar je presenetljivo veliko, kaj ne?

- (b) Kolikokrat moramo vreči pošten kovanec, da bo verjetnost dogodka, da se relativna frekvenca grba razlikuje od 0·5 za manj kot 0·05, večja od 0·997?

Iz tabele za funkcijo $\Phi(x)$ vidimo, da je

$$2 \Phi(x) > 0.997 \quad \text{za } x = 3,$$

zato moramo poiskati tak n , da bo

$$3 < \varepsilon \sqrt{\frac{n}{pq}} = 0.05 \sqrt{\frac{n}{0.25}}$$

oziroma

$$n > \left(\frac{3}{0.05} \right)^2 \times 0.25 = 900.$$

(c) Zoran Dragić zadane na treningih 70% metov za tri.

Kaj je bolj verjetno,
da zadane 10 metov od desetih ali
80 metov od stotih?

Namig: Zakon velikih števil.

Porazdelitev Poissonovega toka, eksponentna

čas med dvema zaporednima Poissonovima dogodkoma.

Gostota **eksponentne porazdelitve** je enaka

$$p(x) = \lambda e^{-\lambda x}, \quad x \geq 0,$$

porazdelitvena funkcija pa

$$F(x) = \int_0^x \lambda e^{-\lambda t} dt = 1 - e^{-\lambda x}.$$

Porazdelitev Gama

Naj bosta $b, c > 0$. Tedaj ima **porazdelitev Gama** $\Gamma(k, \lambda)$ gostoto:

$$p(x) = \frac{\lambda^k}{\Gamma(k)} x^{k-1} e^{-cx}, \quad 0 < x$$

in $p(x) = 0$ za $x \leq 0$.

Funkcijo Gama lahko definiramo z določenim integralom za $\Re[z] > 0$
(Eulerjeva integralna forma)

$$\Gamma(z) = \int_0^\infty t^{z-1} e^{-t} dt = 2 \int_0^\infty e^{-t^2} t^{2z-1} dt,$$

Torej je $\Gamma(1) = 1$ in

$$\Gamma(z) = \int_0^1 \left[\ln \frac{1}{t} \right]^{z-1} dt.$$

(Je povsod analitična z izjemo $z = 0, -1, -2, \dots$ in nima ničel.

Glej npr. http://en.wikipedia.org/wiki/Gamma_function in
http://en.wikipedia.org/wiki/Gamma_distribution.)

Integracija po delih (po realnem argumentu) nam da
(za $v = t^n$ in $du = e^{-t}dx$ velja $dv = nt^{n-1}$ in $u = -e^{-t}$):

$$\begin{aligned}\Gamma(x) &= \int_0^{\infty} t^{x-1} e^{-t} dt \\ &= \left[-t^{x-1} e^{-t} \right]_0^{\infty} + \int_0^{\infty} (x-1) t^{x-2} e^{-t} dt \\ &= (x-1) \int_0^{\infty} t^{x-2} e^{-t} dt = (x-1) \Gamma(x-1).\end{aligned}$$

Za naravno število x ($n = 1, 2, 3, \dots$), dobimo

$$\Gamma(n) = (n-1)\Gamma(n-1) = (n-1)(n-2)\Gamma(n-2) = (n-1)(n-2)\dots 1 = (n-1)!$$

torej se Γ funkcija zreducira v 'faktorijel'.

Porazdelitev hi-kvadrat

Porazdelitev **hi-kvadrat** je poseben primer porazdelitve Gama:

$$\chi^2(n) = \Gamma\left(\frac{n}{2}, \frac{1}{2}\right)$$

($n \in \mathbb{N}$ je število prostostnih stopenj)
in ima gostoto

$$p(x) = \frac{1}{2^{\frac{n}{2}} \Gamma\left(\frac{n}{2}\right)} x^{\frac{n}{2}-1} e^{-\frac{x}{2}}, \quad \text{kjer je } x > 0.$$

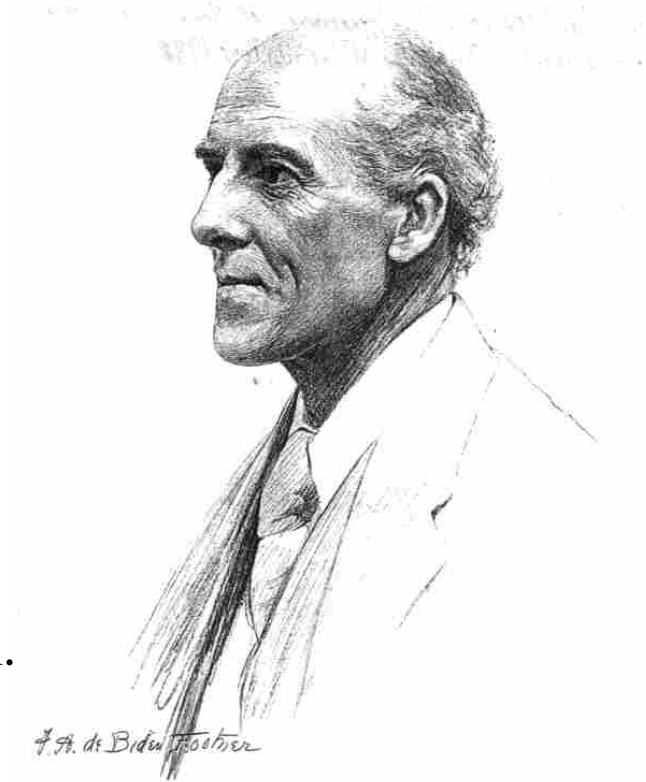
Leta 1863 jo je prvi izpeljal nemški fizik Ernst Abbe, ko je preučeval porazdelitev vsote kvadratov napak.

Ernst Abbe
(1840-1905)

Leta 1878 je Ludwig Boltzmann izpeljal hi-kvadrat porazdelitev z dvema in tremi prostostnimi stopnjami, ko je študiral kinetično energijo molekul.

Karl Pearson (1875-1937) je demonstriral uporabnost hi-kvadrat porazdelitve statistikom.

Cauchyeva porazdelitev

z gostoto

$$p(x) = \frac{a}{\pi} \frac{1}{1 + a^2(x - b)^2}, \quad -\infty < x < \infty, a > 0$$

ima porazdelitveno funkcijo

$$F(x) = \frac{a}{\pi} \int_{-\infty}^x \frac{1}{1 + a^2(x - b)^2} dx = \frac{1}{\pi} \arctan(a(x - b)) + \frac{1}{2}$$

Porazdelitve v R-ju

V R-ju so za delo s pomembnejšimi porazdelitvami na voljo funkcije:

$dime$ – gostota porazdelitve ime $p_{ime}(x)$

$pime$ – porazdelitvena funkcija ime $F_{ime}(q)$

$qime$ – obratna funkcija: $q = F_{ime}(p)$

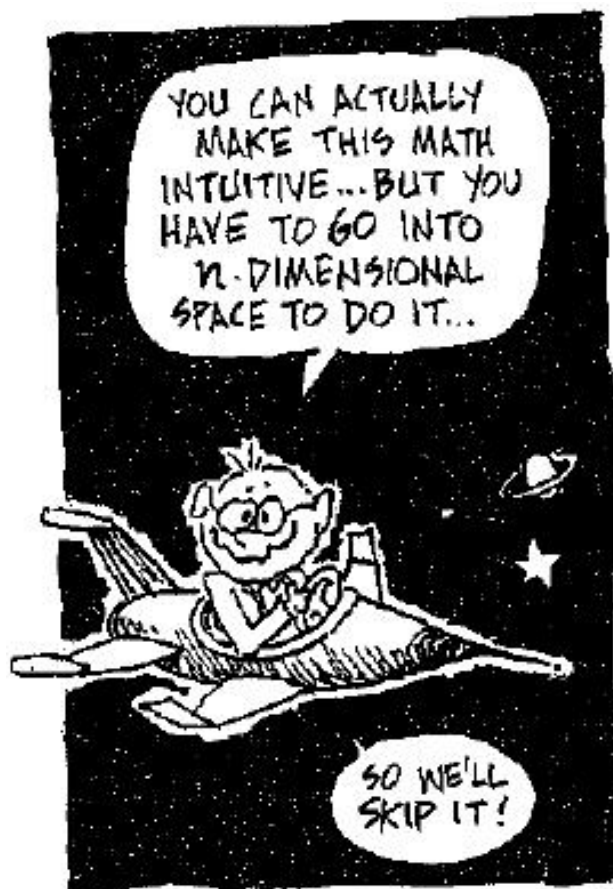
$rime$ – slučajno zaporedje iz dane porazdelitve

Za ime lahko postavimo: `unif` – zvezna enakomerna, `binom` – binomska, `norm` – normalna, `exp` – eksponentna, `lnorm` – logaritmičnonormalna, `chisq` – porazdelitev χ^2 , ...

Opis posamezne funkcije in njenih parametrov dobimo z ukazom `help`.

Na primer `help(rnorm)`.

I.6. Slučajni vektorji in neodvisnost slučajnih spremenljivk

Naj slučajna spremenljivka X predstavlja število naprav, ki so na voljo, slučajna spremenljivka Y pa število zaporednih operacij, ki jih moramo opraviti za procesiranje kosa materiala.

Verjetnostna funkcija $P(X = x, Y = y) = p(x, y)$ je definirana z naslednjo tabelo:

$Y \setminus X$	1	2	3	4
0	0	0·10	0·20	0·10
1	0·03	0·07	0·10	0·05
2	0·05	0·10	0·05	0
3	0	0·10	0·05	0

Poišči verjetnostno tabelo spremenljivke X !

Seštejemo verjetnosti po stolpcih:

$Y \setminus X$	1	2	3	4	Y
0	0	0·10	0·20	0·10	0·40
1	0·03	0·07	0·10	0·05	0·25
2	0·05	0·10	0·05	0	0·20
3	0	0·10	0·05	0	0·15
X	0·08	0·37	0·40	0·15	1

in dobimo

$$X \sim \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 & 4 \\ 0·08 & 0·37 & 0·40 & 0·15 \end{pmatrix}.$$

Enako lahko storimo tudi za Y .

$Y \setminus X$	1	2	3	4	Y
0	0	0·10	0·20	0·10	0·40
1	0·03	0·07	0·10	0·05	0·25
2	0·05	0·10	0·05	0	0·20
3	0	0·10	0·05	0	0·15
X	0·08	0·37	0·40	0·15	1

Ali sta slučajni spremenljivki X in Y neodvisni?

Nista, saj velja npr.:

$$P(X = 4, Y = 3) = 0 \neq 0·15 \times 0·15 = P(x = 4) \cdot P(y = 3).$$

Primer. Oglejmo si slučajni spremenljivki X in Y , ki spremljata, koliko lihih^a pik pokažeta bela in črna kocka.

Ali sta slučajni spremenljivki $U := XY$ in $V = X + Y$ odvisni?

Če je npr. $V = 6$, potem imamo za U eno samo možnost, tj. $U = 5$, čeprav jo lahko dobimo na dva načina: $X = 1, Y = 5$ in $X = 5, Y = 1$, kar nam sugerira odvisnost.

Brez težav zapišemo

$$V \sim \begin{pmatrix} 2 & 4 & 6 & 8 & 10 \\ \frac{1}{9} & \frac{2}{9} & \frac{3}{9} & \frac{2}{9} & \frac{1}{9} \end{pmatrix} \quad \text{in} \quad U \sim \begin{pmatrix} 1 & 3 & 5 & 9 & 15 & 25 \\ \frac{1}{9} & \frac{2}{9} & \frac{2}{9} & \frac{1}{9} & \frac{2}{9} & \frac{1}{9} \end{pmatrix}$$

(upoštevali smo, da elementi zaloge vrednosti slučajne spremenljivke U niso deljivi s praštevilom večjim od 5).

^aBrez te predpostavke bi bil primer nekoliko daljši.

Sedaj pa premislimo še verjetnosti v verjetnosti tabeli.

$+\backslash\cdot$	1	3	5	9	15	25	Σ
2	$\frac{1}{9}$	0	0	0	0	0	$\frac{1}{9}$
4	0	$\frac{2}{9}$	0	0	0	0	$\frac{2}{9}$
6	0	0	$\frac{2}{9}$	$\frac{1}{9}$	0	0	$\frac{3}{9}$
8	0	0	0	0	$\frac{2}{9}$	0	$\frac{2}{9}$
10	0	0	0	0	0	$\frac{1}{9}$	$\frac{1}{9}$
Σ	$\frac{1}{9}$	$\frac{2}{9}$	$\frac{2}{9}$	$\frac{1}{9}$	$\frac{2}{9}$	$\frac{1}{9}$	1

Slučajni spremenljivki V in U morata biti odvisni
(v nasprotnem primeru bi bile **vse** verjetnosti v tabeli neničelne).

Nekaj računanja si lahko prihranimo z naslednjimi ugotovitvami (posebej če delamo brez predpostavke, da sledimo na kockah le liha števila):

- V vrstici, ki se prične s številom $i \leq 7$, so na mestu verjetnosti ničle vse do stolpca, ki ima na vrhu $i - 1$, nato pa do stolpca, ki ima na vrhu $k(i - k)$, pri čemer je $i - k = 6$.
- Iz $A_2 \geq G_2$ oziroma $(a + b)/2 \geq \sqrt{ab}$ za $a, b \geq 0$, kar je po odpravi korena in ulomka ekvivalentno $(a - b)^2 \geq 0$, lahko zaključimo, da je produkt dveh števil na zgoraj omejen s kvadratom polovične vsote teh dveh števil. Slednja neenakost nam zagotovi precej ničel tudi na koncu začetnih vrstic.
- Vsota verjetnosti v vsakem stolpcu oziroma vrstici osrednjega dela tabele je enaka zadnjemu elementu v stolpcu oziroma vrstici, ki smo ga izračunali na začetku.

Primer. Študent ima $66.\overline{6}\%$ možnost, da naredi izpit.

Na voljo ima tri roke in nobenega ne izpusti, če izpita še ni opravil.

Naj bo X slučajna spremenljivka, ki šteje število polaganj,
 Y pa slučajna spremenljivka, ki je zavzame vrednost 1,
če študent uspešno opravi izpit in 0 sicer.

Ali sta slučajni spremenljivki X in Y neodvisni?

$$X \sim \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 \\ 2/3 & 2/9 & 1/9 \end{pmatrix}, \quad Y \sim \begin{pmatrix} 0 & 1 \\ 1/27 & 26/27 \end{pmatrix}$$

in $E(X) = 13/9 = 1.\overline{4} \dots$, $E(Y) = 26/27$.

$Y \setminus X$	1	2	3	Y
0	0	0	$1/27$	$1/27$
1	$2/3$	$2/9$	$2/27$	$26/27$
X	$2/3$	$2/9$	$1/9$	1

torej sta slučajni spremenljivki X in Y odvisni.

$$XY \sim \begin{pmatrix} 0 & 1 & 2 & 3 \\ 1/27 & 2/3 & 2/9 & 2/27 \end{pmatrix}$$

in $E(XY) = 4/3$, tj.

$$E(XY) \neq EX \cdot EY,$$

kar pomeni, da sta tudi korelirani.

Ali sta linearno odvisni?

Nadomestimo $2/3$ s p in nasprotno verjetnost $1 - p$ s q . Potem velja:

$Y \backslash X$	1	2	3	Σ
0	0	0	q^3	q^3
1	p	pq	pq^2	$1 - q^3$
Σ	p	pq	q^2	1

in

$$E(X) = 1 + q + q^2, \quad E(Y) = 1 - q^3,$$

$$XY \sim \begin{pmatrix} 0 & 1 & 2 & 3 \\ q^3 & p & pq & pq^2 \end{pmatrix}, \quad E(XY) = p(1 + 2q + 3q^2)$$

Končno je $E(XY) - E(X)E(Y) = -pq^3(q + 2)$.

Velika slika

$$P(A+B) = P(A) + P(B)$$

za $AB = \emptyset$

$$P(AB) = P(A)P(B)$$

neodvisnost

$$E(X+Y) = E(X) + E(Y)$$

vedno

Velika slika

$$P(A+B) = P(A) + P(B)$$

za $AB = \emptyset$

$$P(AB) = P(A)P(B)$$

neodvisnost

$$E(X+Y) = E(X) + E(Y)$$

vedno

$$E(XY) = E(X)E(Y)$$

???

Velika slika

$$P(A+B) = P(A) + P(B)$$

za $AB = \emptyset$

$$P(AB) = P(A)P(B)$$

neodvisnost

$$E(X+Y) = E(X) + E(Y)$$

vedno

$$E(XY) = E(X)E(Y)$$

nekoreliranost

Slučajni vektor je n -terica slučajnih spremenljivk $X = (X_1, \dots, X_n)$.

Opišemo ga s porazdelitveno funkcijo ($x_i \in \mathbb{R}$)

$$F(x_1, \dots, x_n) = P(X_1 \leq x_1, \dots, X_n \leq x_n),$$

pri čemer slednja oznaka pomeni $P(\{X_1 \leq x_1\} \cap \dots \cap \{X_n \leq x_n\})$,
in za katero velja:

$$0 \leq F(x_1, \dots, x_n) \leq 1.$$

Funkcija F je za vsako spremenljivko napadajoča in z desne zvezna.

$$F(-\infty, \dots, -\infty) = 0 \text{ in } F(\infty, \dots, \infty) = 1.$$

Funkciji $F_i(x_i) = F(\infty, \dots, \infty, x_i, \infty, \dots, \infty)$ pravimo

robna porazdelitvena funkcija spremenljivke X_i .

Primer: Katere od naslednjih funkcij so lahko porazdelitvene funkcije nekega slučajnega vektorja (X, Y) :

(a) $F(x, y) = 1 - e^{-x-y} - e^{-x} - e^{-y}$, za $x, y \geq 0$, sicer $F(x, y) = 0$,

(b) $F(x, y) = 1 + e^{-x-y} - e^{-x} - e^{-y}$, za $x, y \geq 0$, sicer $F(x, y) = 0$,

(c) $F(x, y) = x^2$,

(d) $F(x, y) = x^2 - y^2$.

(e) $F(x, y) = 0$.

Slučajni vektorji – primer

Naj bo

$$A(x, y) = \{(u, v) \in \mathbb{R}^2 : u \leq x \wedge v \leq y\}$$

(levi spodnji kvadrant glede na (x, y)).

Naj porazdelitvena funkcija opisuje verjetnost, da je slučajna točka (X, Y) v množici $A(x, y)$

$$F(x, y) = P(X \leq x, Y \leq y) = P((X, Y) \in A(x, y)).$$

Tedaj je verjetnost, da je slučajna točka (X, Y) v pravokotniku $(a, b] \times (c, d]$ enaka

$$P((X, Y) \in (a, b] \times (c, d]) = F(b, d) - F(a, d) - F(b, c) + F(a, c)$$

Diskretne večrazsežne porazdelitve

Zaloga vrednosti je kvečjemu števna množica. Opišemo jo z

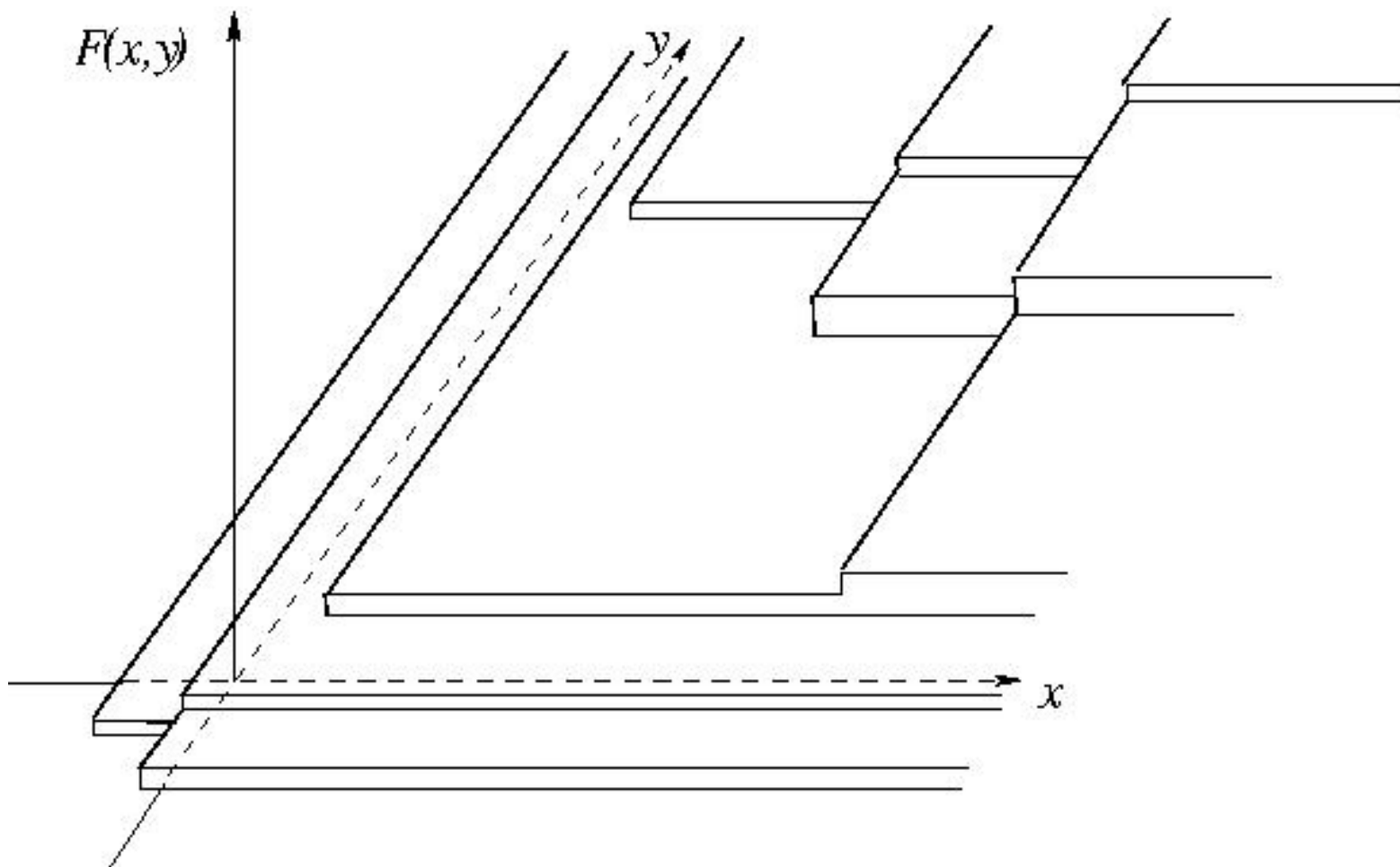
verjetnostno funkcijo $p_{k_1, \dots, k_n} = P(X_1 = x_{k_1}, \dots, X_n = x_{k_n})$.

Za $n = 2$, $X : \{x_1, x_2, \dots, x_k\}$, $Y : \{y_1, \dots, y_m\}$ in

$P(X = x_i, Y = y_j)$, sestavimo **verjetnostno tabelo**:

$X \setminus Y$	y_1	y_2	$\dots$	y_m	X
x_1	p_{11}	p_{12}	$\dots$	p_{1m}	p_1
x_2	p_{21}	p_{22}	$\dots$	p_{2m}	p_2
$\dots$	$\dots$	$\dots$	$\dots$	$\dots$	$\dots$
x_k	p_{k1}	p_{k2}	$\dots$	p_{km}	p_k
Y	q_1	q_2	$\dots$	q_m	1

$$p_i = P(X = x_i) = \sum_{j=1}^m p_{ij} \text{ in } q_j = P(Y = y_j) = \sum_{i=1}^k p_{ij}$$

Porazdelitvena funkcija $F(x, y)$, v primeru, ko sta spremenljivki X in Y diskretni.

Diskretne večrazsežne porazdelitve – polinomska

Polinomska porazdelitev $\mathcal{P}(n; p_1, p_2, \dots, p_r)$, $\sum p_i = 1$, $\sum k_i = n$ je določena s predpisom

$$P(X_1 = k_1, \dots, X_r = k_r) = \frac{n!}{k_1! \dots k_r!} p_1^{k_1} \dots p_r^{k_r}.$$

Koeficient šteje permutacije s ponavljanjem.

http://en.wikipedia.org/wiki/Multinomial_distribution

Za $r = 2$ dobimo binomsko porazdelitev, tj. $B(n, p) = \mathcal{P}(n; p, q)$.

Primer: Iz kupa igralnih kart (52) na slepo izberemo eno karto in jo nato vrnemo nazaj. Postopek ponovimo 5-krat. **Kakšna je verjetnost, da bomo videli dvakrat srce, po enkrat pa pika, križa in karo?**

Število razredov r je 4.

$$n = 5 \quad \text{in} \quad p_1 = p_2 = p_3 = p_4 = \frac{1}{4}.$$

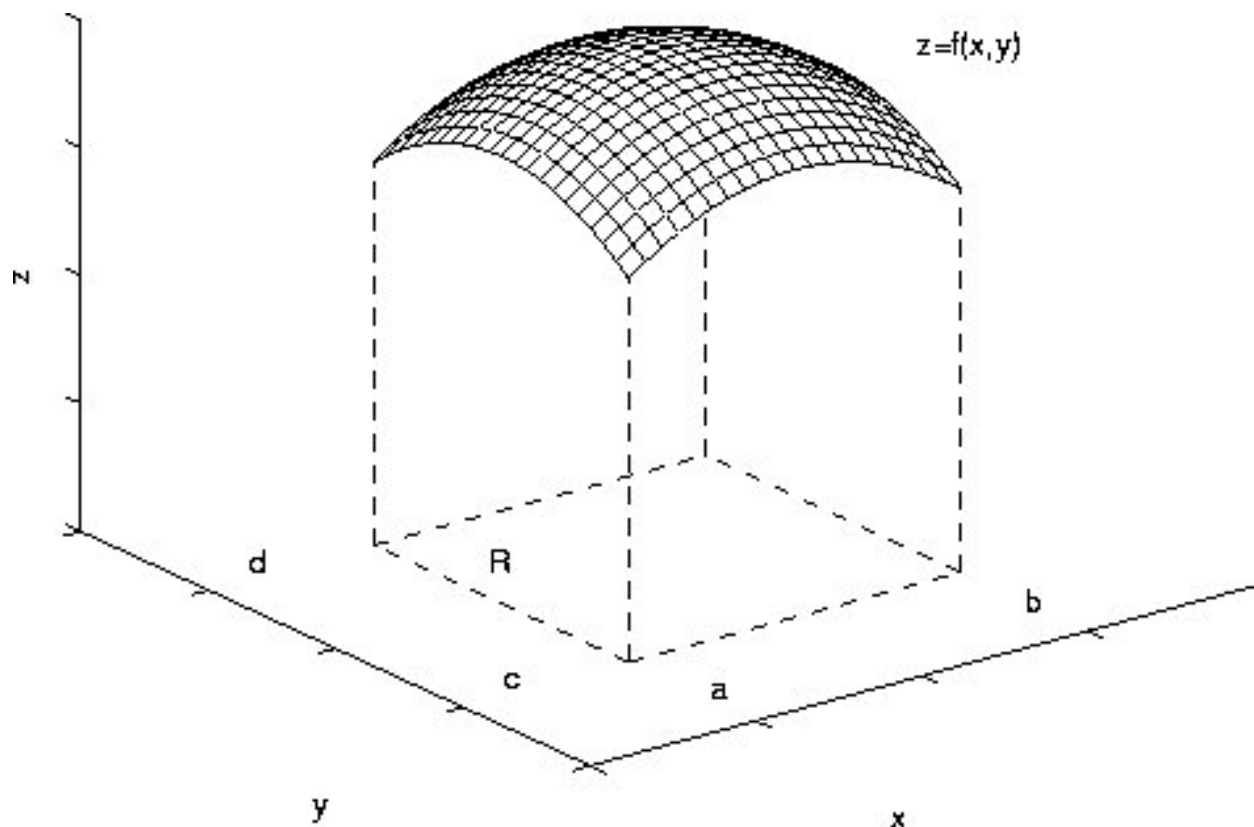
Zanima nas

$$P(X_1 = 1, X_2 = 2, X_3 = 1, X_4 = 1)$$

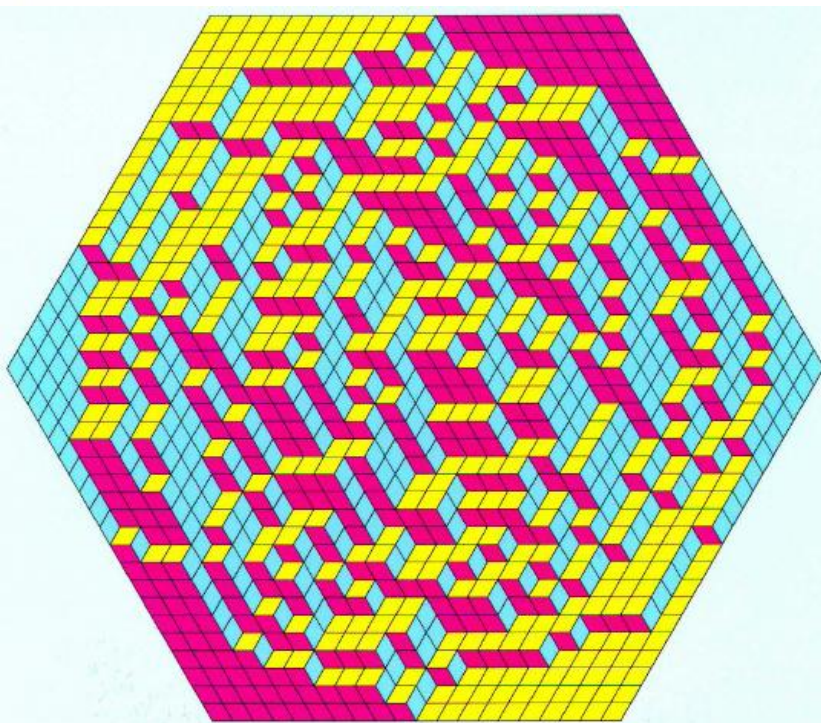
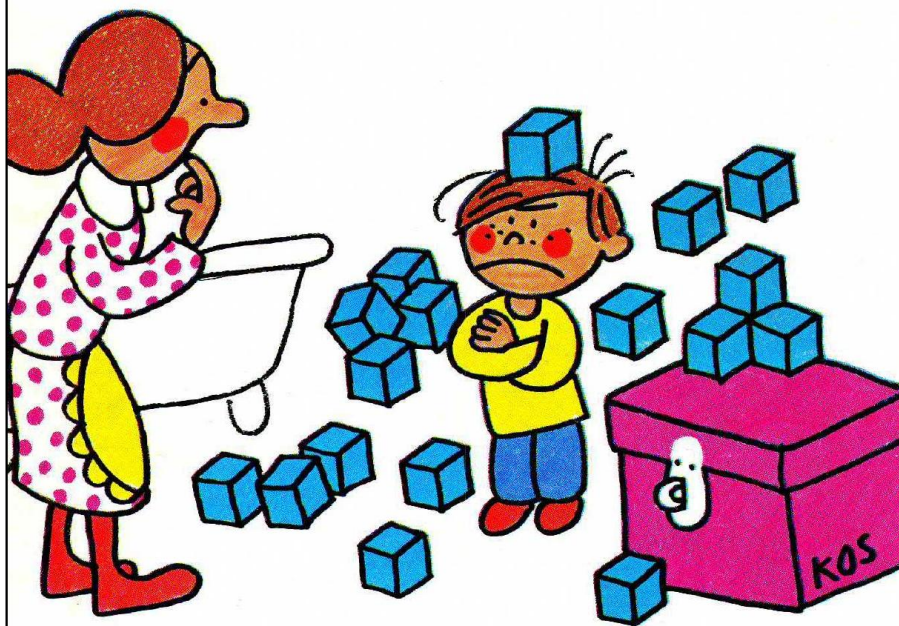
Po zgornji formuli dobimo

$$= \frac{5!}{1! \cdot 2! \cdot 1! \cdot 1!} 0 \cdot 25^1 0 \cdot 25^2 0 \cdot 25^1 0 \cdot 25^1 = 0 \cdot 05859.$$

Ponovitev: Dvojni integral

predstavlja prostornino pod ploskvijo.

... dvojni integral

Naj bo funkcija $z = f(x, y) \geq 0$ zvezna na nekem območju R v ravnini $\mathbb{R}^2$ (npr. kar $[a, b] \times [c, d]$).

Prostornina telesa med ploskvijo podano z $z = f(x, y)$, in ravnino $z = 0$ je enaka dvojnemu integralu

$$\iint_R f(x, y) \, dx dy,$$

ki ga izračunamo z uporabo dvakratnega integrala

$$\int_c^d \left(\int_a^b f(x, y) \, dx \right) dy = \int_a^b \left(\int_c^d f(x, y) \, dy \right) dx.$$

Lastnosti dvojnega integrala

1) Če je $f(x, y) \leq 0 \quad \forall (x, y) \in R$, je vrednost dvojnega integrala negativna.

2) Naj bo območje $R = R_1 \cup R_2$, kjer je $R_1 \cap R_2 = \emptyset$. Potem velja

$$\iint_R f(x, y) \, dx dy = \iint_{R_1} f(x, y) \, dx dy + \iint_{R_2} f(x, y) \, dx dy.$$

3) Naj bo $f(x, y) \leq g(x, y)$, za vse točke $(x, y) \in R$, potem velja

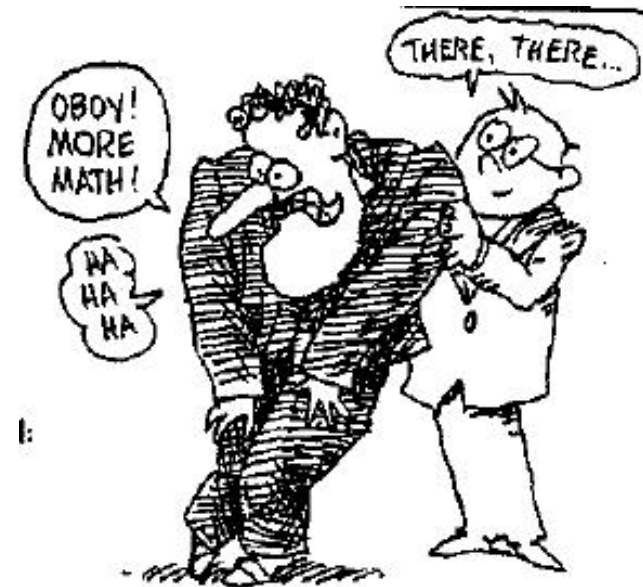
$$\iint_R f(x, y) \, dx dy \leq \iint_R g(x, y) \, dx dy.$$

Več o dvojnih integralih najdete npr. na:

<http://www.math.oregonstate.edu/home/programs/undergrad/CalculusQuestStudyGuides/vcalc/255doub/255doub.html>

Računanje dvojnih integralov na pravokotnem območju se prevede na dva običajna (enkratna) integrala.

Kot bomo videli kasneje na primerih, pa je težje izračunati dvojni integral na območju, ki ni pravokotno, ampak je omejeno s poljubnimi krivuljami.

Zvezne večrazsežne porazdelitve

Slučajni vektor $X = (X_1, X_2, \dots, X_n)$ je **zvezno porazdeljen**, če obstaja integrabilna funkcija (**gostota verjetnosti**) $p(x_1, x_2, \dots, x_n) \geq 0$ z lastnostjo

$$F(x_1, x_2, \dots, x_n) = \int_{-\infty}^{x_1} \left(\int_{-\infty}^{x_2} \left(\dots \left(\int_{-\infty}^{x_n} p(t_1, t_2, \dots, t_n) dt_n \right) \dots \right) dt_2 \right) dt_1$$

in

$$F(\infty, \infty, \infty, \dots, \infty) = 1.$$

Zvezne dvorazsežne porazdelitve

$$F(x, y) = \int_{-\infty}^x \left(\int_{-\infty}^y p(u, v) dv \right) du,$$

$$P((X, Y) \in (a, b] \times (c, d]) = \int_a^b \left(\int_c^d p(u, v) dv \right) du.$$

Kjer je p zvezna je

$$\frac{\partial F}{\partial x} = \int_{-\infty}^y p(x, v) dv \quad \text{in} \quad \frac{\partial^2 F}{\partial x \partial y} = p(x, y).$$

Robni verjetnostni gostoti sta

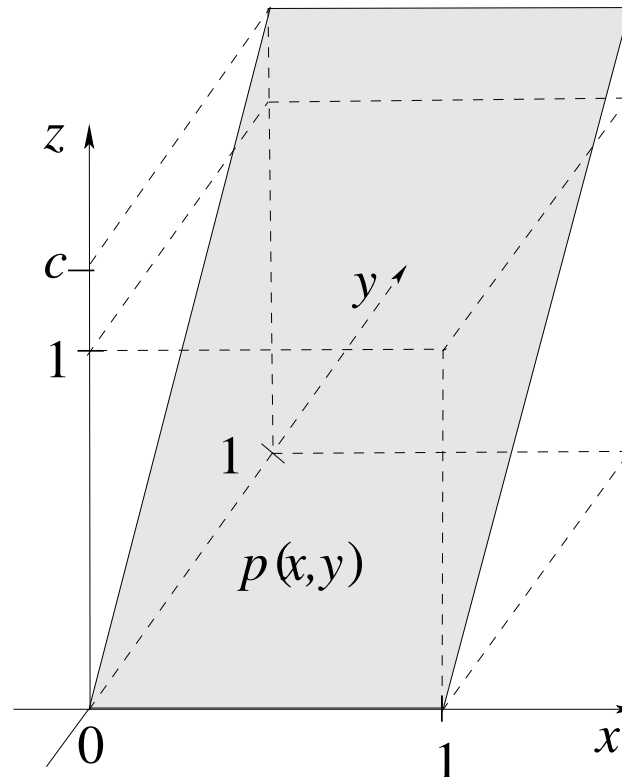
$$p_X(x) = F'_X(x) = \int_{-\infty}^{\infty} p(x, y) dy,$$

$$p_Y(y) = F'_Y(y) = \int_{-\infty}^{\infty} p(x, y) dx.$$

Primer: Naj bo gostota porazdelitve vektorja (X, Y) podana s

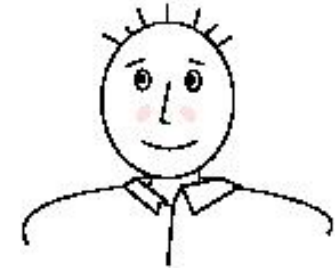
$$p(x, y) = \begin{cases} cy, & \text{če je } 0 \leq x \leq 1 \text{ in } 0 \leq y \leq 1, \\ 0 & \text{sicer.} \end{cases}$$

Določi konstanto c ter robni gostoti za slučajni spremenljivki X in Y !

Dvojni integral gostote verjetnosti je po eni strani enak 1, po drugi pa prostornini telesa, ki je pod osenčenim delom in nad ravnino xy , se pravi, da gre za polovico kvadra in znaša $1 \times 1 \times c \times 1/2$, od koder dobimo $c = 2$. Slučajna spremenljivka X je na intervalu $[0, 1]$ porazdeljena enakomerno, se pravi, da je $p(x) = 1$. To vidimo tako s slike (prečni prerez), kakor tudi iz definicije.

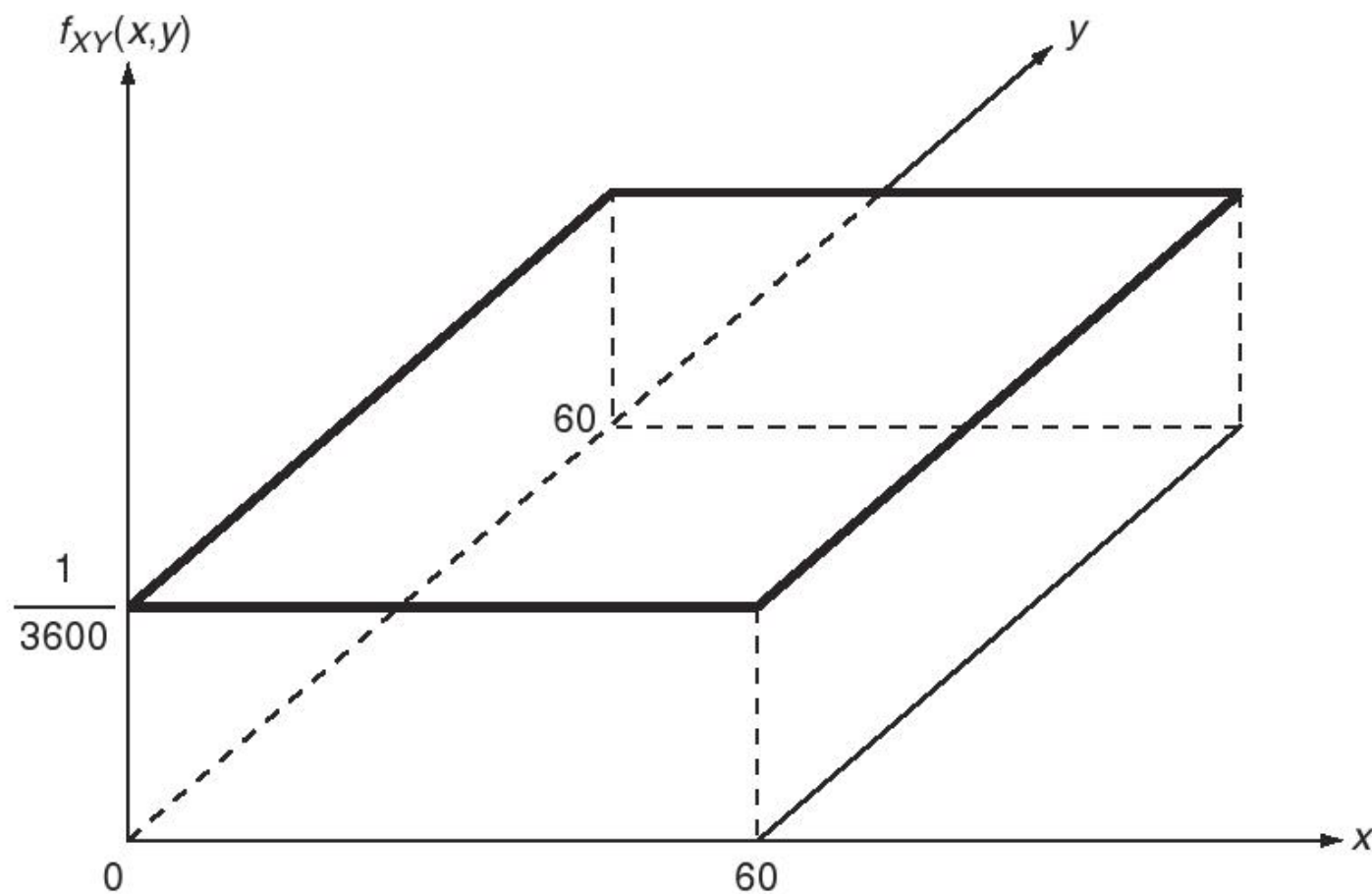
Naloga

Dekle in fant se želita srečati na določenem mestu med 9-o in 10-o uro, pri čemer noben od njiju ne bo čakal drugega dlje od 10-ih minut.

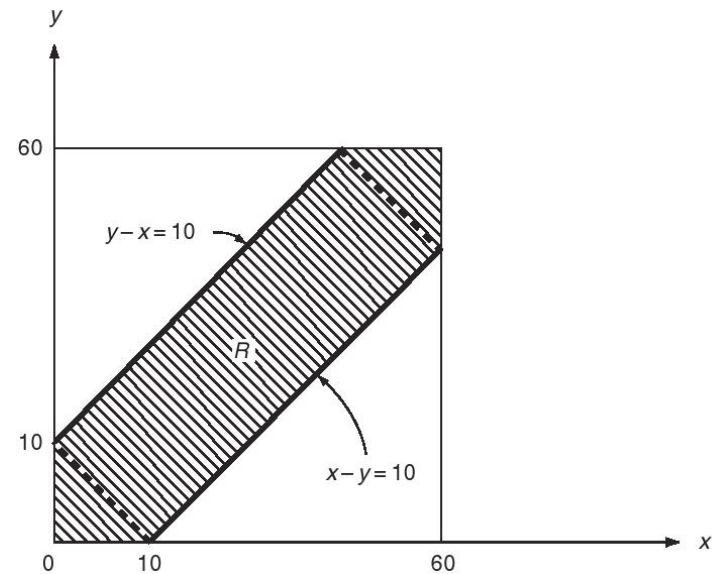
Če je vsak čas med 9-o in 10-o za vsakega od njiju enako verjeten, in sta njuna časa prihodov neodvisna, poišči verjetnost, da se bosta srečala.

Naj bo čas prihoda fanta X minut po 9-i, pravtako pa naj bo čas prihoda dekleta Y minut po 9-i.

Ploskev, ki jo določa gostota porazdelitve, je ravnina, ker pa je prostornina pod njo enaka 1, je oddaljena od ravnine $z = 0$ za $1/3600$.

Prostornina, ki jo iščemo, se nahaja nad področjem R , ki je določeno z $|X - Y| \leq 10$, torej je verjetnost srečanja enaka:

$$P(|X - Y| \leq 10) = \frac{(2 \times 5 \times 10 + 10\sqrt{2} \cdot 50\sqrt{2})}{3600} = \frac{11}{36}.$$

Pri bolj zapletenih gostotah verjetnosti, moramo dejansko izračunati integral

$$F(x, y) = \iint_R p(x, y) dydx.$$

Za vajo izračunajmo obe robni verjetnostni gostoti. Očitno velja:

$$F(x, y) = 0 \text{ za } x < 0 \text{ ali } y < 0 \quad \text{in} \quad F(x, y) = 1 \text{ za } (x, y) > (60, 60).$$

Sedaj pa za $(0, 0) \leq (x, y) \leq (60, 60)$ velja

$$F(x, y) = \int_0^y \int_0^x \left(\frac{1}{3600} \right) dx dy = \frac{xy}{3600}.$$

in

$$p_X(x) = F'_X(x) = \int_0^{60} \left(\frac{1}{3600} \right) dy = \frac{1}{60} \quad \text{za } 0 \leq y \leq 60,$$

$$p_Y(y) = F'_Y(y) = \int_0^{60} \left(\frac{1}{3600} \right) dx = \frac{1}{60} \quad \text{za } 0 \leq x \leq 60,$$

za vse ostale x in y pa je $p_X(x) = 0$ ter $p_Y(x) = 0$, torej sta X in Y obe enakomerno porazdeljeni slučajni spremenljivki na intervalu $[0, 60]$.

Večrazsežna normalna porazdelitev

V dveh razsežnostih $N(\mu_x, \mu_y, \sigma_x, \sigma_y, \rho)$, $\sigma_x, \sigma_y > 0$, $|\rho| < 1$ ima gostoto

$$p(x, y) = \frac{1}{2\pi\sigma_x\sigma_y\sqrt{1-\rho^2}} e^{-\frac{1}{2(1-\rho^2)}\left(\left(\frac{x-\mu_x}{\sigma_x}\right)^2 - 2\rho\frac{x-\mu_x}{\sigma_x}\frac{y-\mu_y}{\sigma_y} + \left(\frac{y-\mu_y}{\sigma_y}\right)^2\right)}.$$

oz. standardiziran primer (tj. $\mu_x = 0 = \mu_y$ ter $\sigma_x = 1 = \sigma_y$)

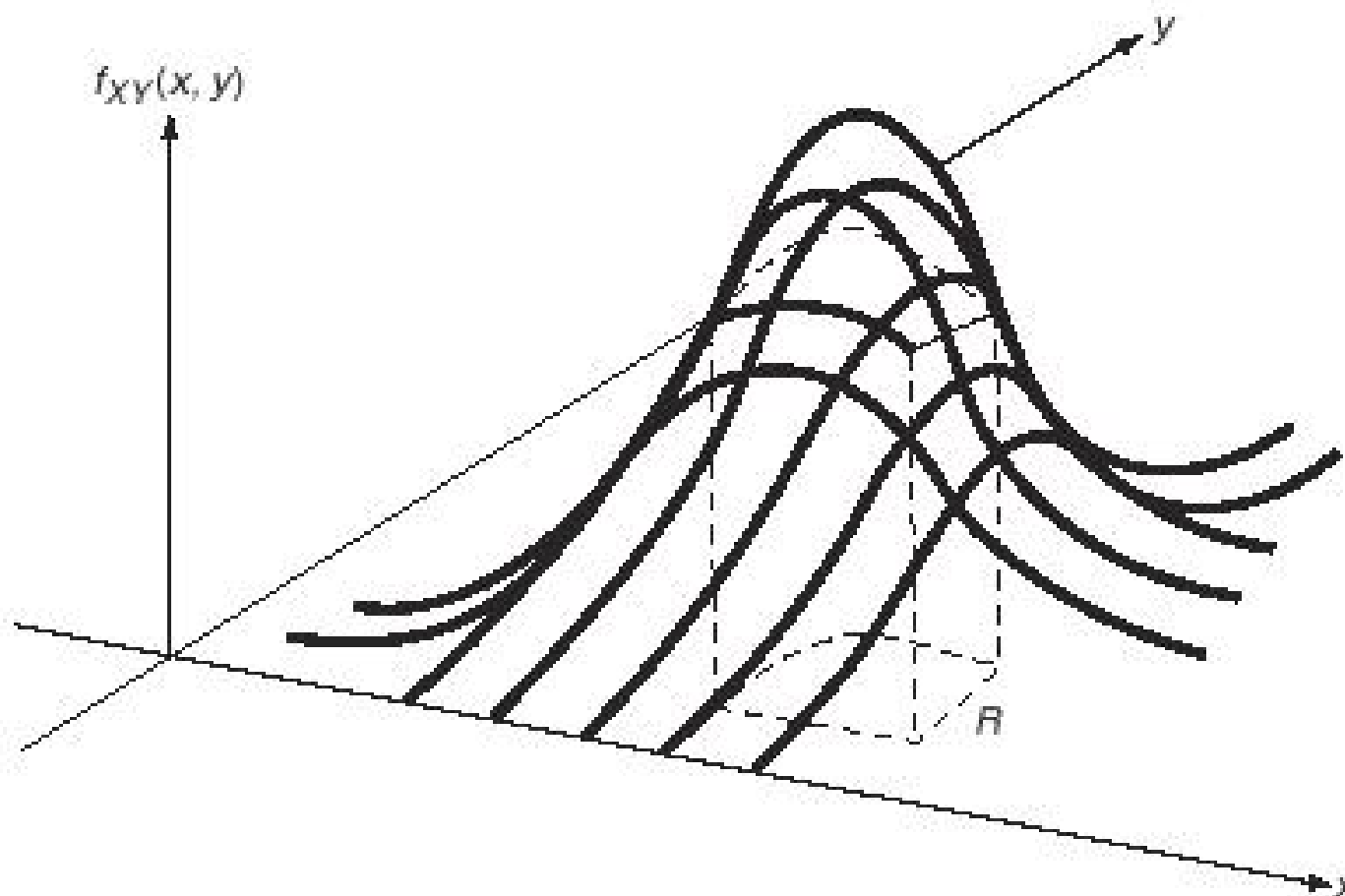
$$p(x, y) = \frac{1}{2\pi\sqrt{1-\rho^2}} e^{-\frac{1}{2(1-\rho^2)}(x^2 - 2\rho xy + y^2)}.$$

V splošnem pa jo zapišemo v matrični obliki

$$p(\mathbf{x}) = \sqrt{\frac{\det A}{(2\pi)^n}} e^{-\frac{1}{2}(\mathbf{x}-\boldsymbol{\mu})^T A(\mathbf{x}-\boldsymbol{\mu})},$$

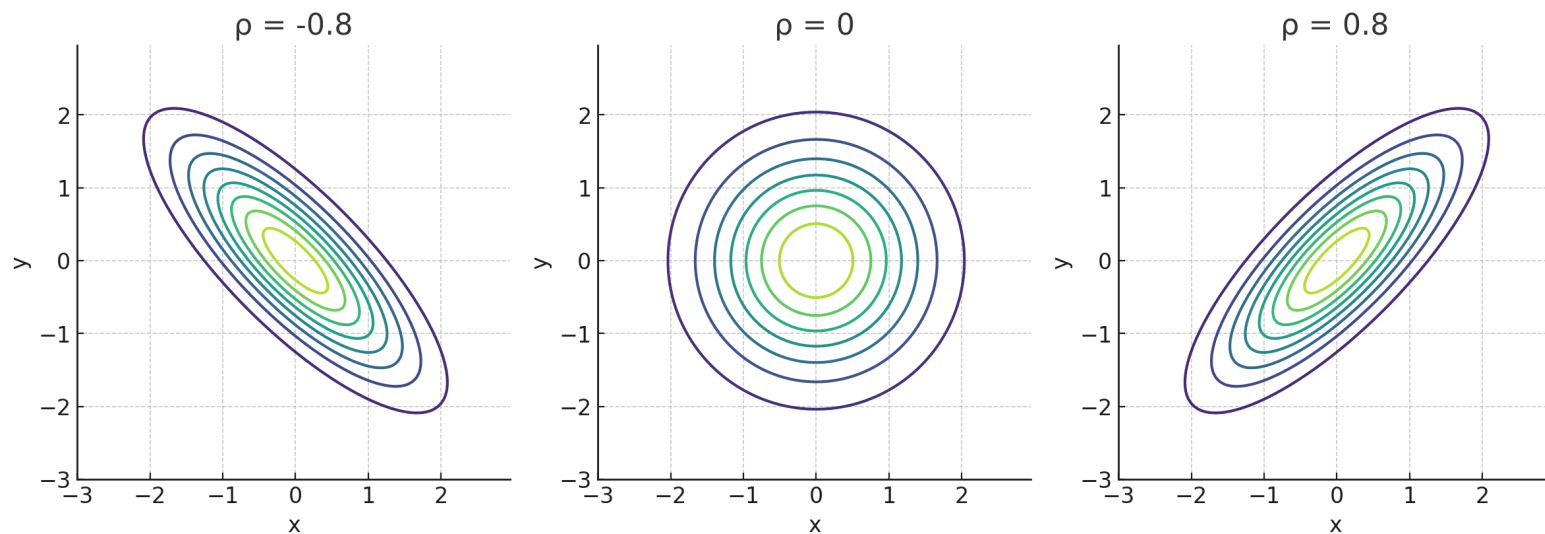
kjer je A simetrična pozitivno definitna matrika.

Vse robne porazdelitve so normalne.

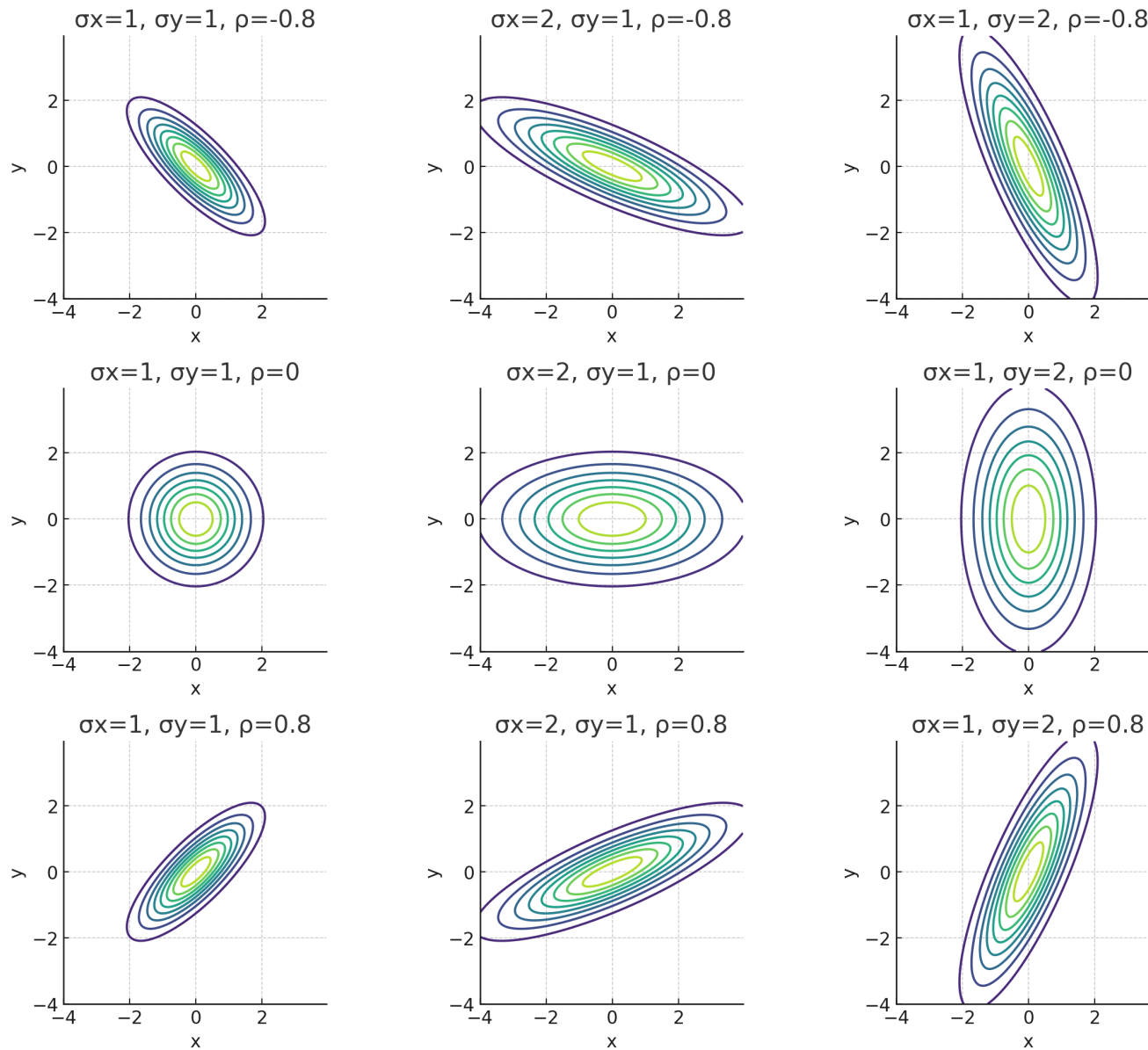
Vrh se nahaja nad točko (μ_x, μ_y) ,
tj. na premici, ki jo določata enačbi $x = \mu_x, y = \mu_y$.

Za občutek si lahko pogledamo, kako izgleda 2D predstavitev (izohipse):

V tem primeru smo vzeli $\mu_x = 0 = \mu_y$ ter $\sigma_x = 1 = \sigma_y$ (tj. standardizirano varianto za vsako razsežnost posebej).

Mimogrede: za $p(x) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} e^{-x^2/2}$ je $p''(x) = (x^2 - 1)p(x)$, torej imamo prevoja natanko v točkah $x = \pm 1$.

parametri	učinek na eliptične izohipse
μ_x, μ_y	zamakneta (središče) elipse (levo/desno in gor/dol)
σ_x	raztegne/skrči elipse v smeri osi x oz. y večji σ_x pomeni večjo širino (vodoravno).
σ_y	raztegne oz. skrči elipse v smeri osi y večji σ_y pomeni večjo višino (navpično).
ρ	rotira (za kot θ) oz. nagne elipse, predznak ($\pm$) ρ jih nagne proti premici $y = x$ oz. $y = -x$, velikost $ \rho $ kontrolira, kako podolgovate so elipse (v limiti, ko je $\rho = \pm 1$, stisnjene v daljice).

$$\theta = \frac{1}{2} \arctan \left(\frac{2\rho\sigma_X\sigma_Y}{\sigma_X^2 - \sigma_Y^2} \right) = \frac{1}{2} \arctan \left(\frac{2\rho}{\sigma_X/\sigma_Y - \sigma_Y/\sigma_X} \right).$$

Naloga

Pri študiju upora Y strukturnega elementa in sile X , ki deluje nanj, smatramo za slučajni spremenljivki. Verjetnost napake n_f je definirana z $P(Y \leq X)$. Predpostavimo, da je

$$p(x, y) = abe^{-(ax+by)} \quad \text{za } (x, y) > 0$$

in $p(x, y) = 0$ sicer, pri čemer sta a in b poznani pozitivni števili. Želimo izračunati n_f , tj.

$$F(x, y) = \iint_R p(x, y) dy dx,$$

kjer je območje R določeno s pogojem $Y \leq X$. Ker slučajni spremenljivki X in Y zavzameta samo pozitivne vrednosti, velja

$$n_f = \int_0^\infty \int_y^\infty abe^{-(ax+by)} dx dy = \int_0^\infty \int_0^x abe^{-(ax+by)} dy dx.$$

Izračunajmo prvi integral, Upoštevamo $a \, dx = d(ax) = -d(-ax - by)$:

$$\begin{aligned} \int_0^\infty \int_y^\infty a b e^{-(ax+by)} \, dx \, dy &= -b \int_0^\infty \left(\int_y^\infty e^{-(ax+by)} \, d(-ax-by) \right) dy \\ &= -b \int_0^\infty \left(e^{-(ax+by)} \Big|_{x=y}^\infty \right) dy = b \int_0^\infty e^{-y(a+b)} \, dy \\ &= \frac{-b}{a+b} \int_0^\infty e^{-y(a+b)} \, d(-y(a+b)) = \frac{-b}{a+b} \left(e^{-y(a+b)} \Big|_{y=0}^\infty \right) = \frac{b}{a+b}. \end{aligned}$$

Vaša domača naloga pa je, da za vajo izračunate drugega.

Neodvisnost slučajnih spremenljivk

Podobno kot pri dogodkih:

Slučajne spremenljivke $X_1, X_2, \dots, X_n$ so med seboj **neodvisne**, če za poljubne vrednosti $x_1, x_2, \dots, x_n \in \mathbb{R}$ velja

$$F(x_1, x_2, \dots, x_n) = F_1(x_1) \cdot F_2(x_2) \cdots F_n(x_n),$$

kjer je F porazdelitvena funkcija vektorja, F_i pa so porazdelitvene funkcije njegovih komponent.

Trditev. Če sta

$$X \sim \begin{pmatrix} x_1 & x_2 & \cdots \\ p_1 & p_2 & \cdots \end{pmatrix} \text{ in } Y \sim \begin{pmatrix} y_1 & y_2 & \cdots \\ q_1 & q_2 & \cdots \end{pmatrix}$$

diskretni slučajni spremenljivki in p_{ij} verjetnostna funkcija slučajnega vektorja (X, Y) , potem sta X in Y neodvisni natanko takrat, ko je $p_{ij} = p_i q_j$ za vsak par i, j .

...Neodvisnost slučajnih spremenljivk

Trditev. Če sta X in Y zvezno porazdeljeni slučajni spremenljivki z gostotama $p_X(x)$ in $p_Y(y)$ ter je $p(x, y)$ gostota zvezno porazdeljenega slučajnega vektorja (X, Y) , potem

$$X \text{ in } Y \text{ sta neodvisni} \iff p(x, y) = p_X(x) \cdot p_Y(y) \quad \forall x, y \in \mathbb{R}.$$

Primer: Naj bo dvorazsežni slučajni vektor (X, Y) z normalno porazdelitvijo $N(\mu_x, \mu_y, \sigma_x, \sigma_y, \rho)$. Če je $\rho = 0$ je

$$p(x, y) = \frac{1}{2\pi\sigma_x\sigma_y} e^{-\frac{1}{2}\left(\left(\frac{x-\mu_x}{\sigma_x}\right)^2 + \left(\frac{y-\mu_y}{\sigma_y}\right)^2\right)} = p_X(x) \cdot p_Y(y).$$

Torej sta komponenti X in Y neodvisni.

...Neodvisnost slučajnih spremenljivk

Zvezno porazdeljeni slučajni spremenljivki X in Y sta neodvisni natanko takrat, ko lahko gostoto verjetnosti slučajnega vektorja (X, Y) zapišemo v obliki $p(x, y) = f(x) \cdot g(y)$.

Naj bosta zvezno porazdeljeni slučajni spremenljivki X in Y tudi neodvisni ter A in B poljubni (Borelovi) podmnožici v $\mathbb{R}$. Potem sta neodvisna tudi dogodka $X \in A$ in $Y \in B$.

Trditev velja tudi za diskretni slučajni spremenljivki X in Y .

Pogosto pokažemo odvisnost spremenljivk X in Y tako, da najdemo množici A in B , za kateri je

$$P(X \in A, Y \in B) \neq P(X \in A) \cdot P(Y \in B).$$

I.7. Funkcije slučajnih spremenljivk/vektorjev in pogojne porazdelitve

Funkcije slučajnih spremenljivk

Naj bo $X : G \rightarrow \mathbb{R}$ slučajna spremenljivka in $f : \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$ neka realna funkcija. Tedaj je njun **kompozitum** $Y = f \circ X$ določen s predpisom $Y(e) = f(X(e))$, za vsak $e \in G$, določa novo preslikavo $Y : G \rightarrow \mathbb{R}$.

Kdaj je tudi Y slučajna spremenljivka na $(G, \mathcal{D}, P)$?

V ta namen mora biti za vsak $y \in \mathbb{R}$ množica

$$(Y \leq y) = \{e \in G : Y(e) \leq y\} = \{e \in G : X(e) \in f^{-1}(-\infty, y]\}$$

dogodek – torej v $\mathcal{D}$.

Če je to res, imenujemo Y **funkcija slučajne spremenljivke** X in jo zapišemo kar $Y = f(X)$. Njena porazdelitvena funkcija je

$$F_Y(y) = P(Y \leq y).$$

Borelove množice

Vprašanje: kakšna mora biti množica A ,
da je množica

$$X^{-1}(A) = \{e \in G : X(e) \in A\} \text{ v } \mathcal{D}?$$

Zadoščajo množice A , ki so ali intervali,
ali števne unije intervalov, ali števeni preseki
števnih unij intervalov – **Borelove množice**.

Kdaj je $f^{-1}(-\infty, y]$ Borelova množica?

Vsekakor je to res, ko je f zvezna funkcija.

V nadaljevanju nas bodo zanimali samo taki primeri.

Emile Borel

Primer: zvezne strogo naraščajoče funkcije

Naj bo $f : \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$ zvezna in strogo naraščajoča funkcija.

Tedaj je taka tudi funkcija f^{-1} in velja

$$\begin{aligned} f^{-1}(-\infty, y] &= \{x \in \mathbb{R} : f(x) \leq y\} = \{x \in \mathbb{R} : x \leq f^{-1}(y)\} \\ &= (-\infty, f^{-1}(y)] \end{aligned}$$

in potemtakem tudi $F_Y = F_X \circ f^{-1}$, o čemer se prepričamo takole

$$F_Y(y) = P(Y \leq y) = P(f(X) \leq y) = P(X \leq f^{-1}(y)) = F_X(f^{-1}(y))$$

Če je X porazdeljena zvezno z gostoto $p(x)$, je $F_Y(y) = \int_{-\infty}^{f^{-1}(y)} p(x) dx$ in, če je f odvedljiva, še $p_Y(y) = p(f^{-1}(y))f^{-1}(y)'$.

Če funkcija ni monotona, jo razdelimo na intervale monotonosti.

Primer: kvadrat normalno porazdeljene spremenljivke

Naj bo $X \sim N(0, 1)$ in $Y = X^2$.

Tedaj je $F_Y(y) = P(Y \leq y) = P(X^2 \leq y) = 0$ za $y \leq 0$; in za $y > 0$

$$F_Y(y) = P(|X| \leq \sqrt{y}) = F_X(\sqrt{y}) - F_X(-\sqrt{y})$$

in ker je $p_X(x)$ soda funkcija

$$p_Y(y) = p_X(\sqrt{y}) \frac{1}{2\sqrt{y}} + p_X(-\sqrt{y}) \frac{1}{2\sqrt{y}} = \frac{1}{\sqrt{y}} p_X(\sqrt{y})$$

Vstavimo še standardizirano normalno porazdelitev

$$p_Y(y) = \begin{cases} \frac{1}{\sqrt{2\pi}} y^{-\frac{1}{2}} e^{-\frac{y}{2}} & y > 0 \\ 0 & y \leq 0 \end{cases}$$

pa dobimo porazdelitev $\chi^2(1)$.

Funkcije in neodvisnost

Če sta X in Y neodvisni slučajni spremenljivki ter f in g zvezni funkciji na $\mathbb{R}$, sta tudi $U = f(X)$ in $V = g(Y)$ neodvisni slučajni spremenljivki.

V to se prepričamo takole. Za poljubna $u, v \in \mathbb{R}$ velja

$$\begin{aligned} P(U \leq u, V \leq v) &= P(f(X) \leq u, g(Y) \leq v) \\ &= P(X \in f^{-1}(-\infty, u], Y \in g^{-1}(-\infty, v]) \\ &\quad (X \text{ in } Y \text{ sta neodvisni}) \\ &= P(X \in f^{-1}(-\infty, u]) \cdot P(Y \in g^{-1}(-\infty, v]) \\ &\quad (\text{in naprej}) \\ &= P(f(X) \leq u) \cdot P(g(Y) \leq v) \\ &= P(U \leq u) \cdot P(V \leq v). \end{aligned}$$

Funkcije slučajnih vektorjev

Imejmo slučajni vektor $\mathbf{X} = (X_1, X_2, \dots, X_n) : G \rightarrow \mathbb{R}^n$ in zvezno vektorsko preslikavo $f = (f_1, f_2, \dots, f_m) : \mathbb{R}^n \rightarrow \mathbb{R}^m$. Tedaj so $Y_j = f_j(X_1, X_2, \dots, X_n)$, $j = 1, \dots, m$ slučajne spremenljivke – komponente slučajnega vektorja $\mathbf{Y} = (Y_1, Y_2, \dots, Y_m)$.

Pravimo tudi, da je $\mathbf{Y}$ **funkcija slučajnega vektorja** $\mathbf{X}$, tj. $\mathbf{Y} = f(\mathbf{X})$.

Porazdelitve komponent dobimo na običajen način

$$F_{Y_j}(y) = P(Y_j \leq y) = P(f_j(\mathbf{X}) \leq y) = P(\mathbf{X} \in f_j^{-1}(-\infty, y])$$

in, če je $\mathbf{X}$ zvezno porazdeljen z gostoto $p(x_1, x_2, \dots, x_n)$, potem je

$$F_{Y_j}(y) = \int \int \dots \int_{f_j^{-1}(-\infty, y]} p(x_1, x_2, \dots, x_n) dx_1 dx_2 \dots dx_n.$$

Primer: vsota

Naj bo $Z = X + Y$, kjer je (X, Y) zvezno porazdeljen slučajni vektor z gostoto $p(x, y)$. Tedaj je

$$\begin{aligned} F_Z(z) &= P(Z \leq z) = P(X + Y \leq z) = \\ &= \int \int_{x+y \leq z} p(x, y) dx dy = \int_{-\infty}^{\infty} dx \int_{-\infty}^{z-x} p(x, y) dy \end{aligned}$$

$$\text{in } p_Z(z) = F'_Z(z) = \int_{-\infty}^{\infty} p(x, z-x) dx = \int_{-\infty}^{\infty} p(z-y, y) dy.$$

Če sta spremenljivki X in Y neodvisni dobimo naprej zvezo

$$p_Z(z) = \int_{-\infty}^{\infty} p_X(x) p_Y(z-x) dx.$$

Gostota $p_Z = p_X * p_Y$ je **konvolucija** funkcij p_X in p_Y .

...Primer: vsota

Če je $(X, Y) \sim N(\mu_x, \mu_y, \sigma_x, \sigma_y, \rho)$, je vsota $Z = X + Y$ zopet normalno porazdeljena $Z \sim N(\mu_x + \mu_y, \sqrt{\sigma_x^2 + 2\rho\sigma_x\sigma_y + \sigma_y^2})$.

Če sta $X : \chi^2(n)$ in $Y : \chi^2(m)$ neodvisni slučajni spremenljivki, je tudi njuna vsota $Z = X + Y$ porazdeljena po tej porazdelitvi $Z : \chi^2(n + m)$.

Dosedanje ugotovitve lahko združimo v naslednjo:

Če so $X_1, X_2, \dots, X_n$ neodvisne standardizirano normalne slučajne spremenljivke, je slučajna spremenljivka $Y = X_1^2 + X_2^2 + \dots + X_n^2$ porazdeljena po $\chi^2(n)$.

Primer: transformacije

Naj bo sedaj $f : (x, y) \mapsto (u, v)$ transformacija slučajnega vektorja (X, Y) v slučajni vektor (U, V) določena z zvezama $u = u(x, y)$ in $v = v(x, y)$, torej je $U = u(X, Y)$ in $V = v(X, Y)$.

Porazdelitveni zakon za nov slučajni vektor (U, V) je

$$\begin{aligned} F_{U,V}(u, v) &= P(U \leq u, V \leq v) = P((U, V) \in A(u, v)) = \\ &= P((X, Y) \in f^{-1}(A(u, v))). \end{aligned}$$

Pri zvezno porazdeljenem slučajnem vektorju (X, Y) z gostoto $p(x, y)$ je

$$F_{U,V}(u, v) = \iint_{f^{-1}(A(u, v))} p(x, y) \, dx \, dy.$$

...Primer: transformacije

Če je f bijektivna z zveznimi parcialnimi odvodi, lahko nadaljujemo

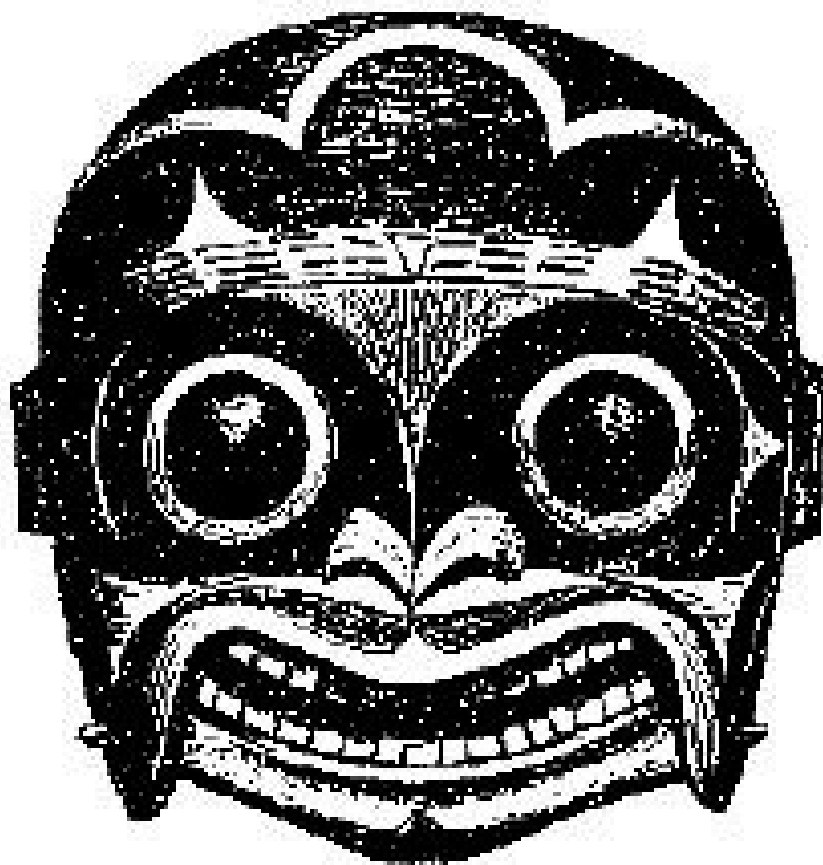
$$F_{U,V}(u, v) = \iint_{A(u,v)} p(x(u, v), y(u, v)) |J(u, v)| du dv,$$

kjer je (glej učbenik <http://rkb.home.cern.ch/rkb/titleA.html>)

$$J(u, v) = \frac{\partial(u, v)}{\partial(x, y)} = \det \begin{pmatrix} \frac{\partial u}{\partial x} & \frac{\partial u}{\partial y} \\ \frac{\partial v}{\partial x} & \frac{\partial v}{\partial y} \end{pmatrix}.$$

Jacobijeva determinanta (glej <http://en.wikipedia.org/wiki/Jacobian> za kakšen primer). Za gostoto $q(u, v)$ vektorja (U, V) dobimo od tu

$$q(u, v) = p(x(u, v), y(u, v)) |J(u, v)|.$$

Zgled:

$$\Omega = \{(x, y) \mid 0 < x \leq 1, 0 < y \leq 1\}.$$

Naj bo

$$\begin{aligned} r &= \sqrt{-2 \log(x)}, & \varphi &= 2\pi y, \\ u &= r \cos \varphi, & v &= r \sin \varphi. \end{aligned}$$

Potem po pravilu za odvajanje posrednih funkcij in definiciji Jacobijeve matrike velja

$$\frac{\partial(u, v)}{\partial(x, y)} = \begin{pmatrix} \frac{\partial(u, v)}{\partial(r, \varphi)} \end{pmatrix} \begin{pmatrix} \frac{\partial(r, \varphi)}{\partial(x, y)} \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} \cos \varphi & -r \sin \varphi \\ \sin \varphi & r \cos \varphi \end{pmatrix} \begin{pmatrix} \frac{-1}{rx} & 0 \\ 0 & 2\pi \end{pmatrix}.$$

Jacobijeva determinanta je

$$\det \left(\frac{d\mathbf{u}}{d\mathbf{x}} \right) = \det \left(\frac{\partial(u, v)}{\partial(x, y)} \right) = \det \left(\frac{\partial(u, v)}{\partial(r, \varphi)} \right) \det \left(\frac{\partial(r, \varphi)}{\partial(x, y)} \right) = r \frac{-2\pi}{rx} = \frac{-2\pi}{x}$$

in

$$d^2\mathbf{x} = \left| \det \left(\frac{d\mathbf{x}}{d\mathbf{u}} \right) \right| d^2\mathbf{u} = \left| \det \left(\frac{d\mathbf{u}}{d\mathbf{x}} \right) \right|^{-1} d^2\mathbf{u} = \frac{x}{2\pi} d^2\mathbf{u} = \frac{e^{-\frac{u^2 + v^2}{2}}}{2\pi} d^2\mathbf{u}.$$

Od tod zaključimo, da za neodvisni slučajni spremenljivki x in y , ki sta enakomerno porazdeljeni med 0 in 1, zgoraj definirani slučajni spremenljivki u in v pravtako neodvisni in porazdeljeni normalno.

Pogojne porazdelitve

Naj bo B nek mogoč dogodek, tj. $P(B) > 0$. Potem lahko vpeljemo **pogojno porazdelitveno funkcijo**

$$F(x | B) = P(X \leq x | B) = \frac{P(X \leq x, B)}{P(B)}.$$

V diskretnem primeru je: $p_{ik} = P(X = x_i, Y = y_k)$, $B = (Y = y_k)$ in $P(B) = P(Y = y_k) = q_k$. Tedaj je pogojna porazdelitvena funkcija

$$\begin{aligned} F_X(x | y_k) &= F_X(x | Y = y_k) = P(X \leq x | Y = y_k) = \\ &= \frac{P(X \leq x, Y = y_k)}{P(Y = y_k)} = \frac{1}{q_k} \sum_{x_i \leq x} p_{ik} \end{aligned}$$

Vpeljimo **pogojno verjetnostno funkcijo** s $p_{i|k} = \frac{p_{ik}}{q_k}$.

Tedaj je $F_X(x | y_k) = \sum_{x_i \leq x} p_{i|k}$.

Primer diskretne pogojne verjetnosti

Nadaljujmo primer s katerim smo pričeli tole poglavje. Zapiši pogojno verjetnostno porazdelitev slučajne spremenljivke X glede na pogoj $Y = 2$!

$Y \setminus X$	1	2	3	4	Y
0	0	0·10	0·20	0·10	0·40
1	0·03	0·07	0·10	0·05	0·25
2	0·05	0·10	0·05	0	0·20
3	0	0·10	0·05	0	0·15
X	0·08	0·37	0·40	0·15	1

...Primer diskretne pogojne verjetnosti

Verjetnosti v vrstici pri $Y = 2$ moramo deliti s $P(Y = 2)$, ki je enaka 0.2:

$$X|Y = 2 \sim \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 & 4 \\ 0.25 & 0.50 & 0.25 & 0 \end{pmatrix}.$$

Še en primer diskretne pogojne verjetnosti

Dostavni tovornjak potuje od A do B in nazaj vsak dan. Na poti ima tri semaforje.

Naj bo X število rdečih semaforjev na katere naleti tovornjak na poti do dostavne točke B , in Y število rdečih luči nazaj na poti do točke A .

Inženir za promet je določil naslednjo verjetnostno porazdelitev:

$Y \setminus X$	0	1	2	3	Y
0	0·01	0·02	0·07	0·01	0·11
1	0·03	0·06	0·10	0·06	0·25
2	0·05	0·12	0·15	0·08	0·40
3	0·02	0·09	0·08	0·05	0·24
X	0·11	0·29	0·40	0·20	1

Poišči robno porazdelitev za Y .

...Še en primer diskretne pogojne verjetnosti

$$Y \sim \begin{pmatrix} 0 & 1 & 2 & 3 \\ 0.11 & 0.25 & 0.40 & 0.24 \end{pmatrix}.$$

Če vemo, da je tovornjak naletel na $X = 2$ luči do točke B , potem določi porazdelitev za Y .

$$Y|X = 2 \sim \begin{pmatrix} 0 & 1 & 2 & 3 \\ 7/40 & 1/4 & 3/8 & 1/5 \end{pmatrix}.$$

Zvezne pogojne porazdelitve

Postavimo $B = (y < Y \leq y + h)$ za $h > 0$ in zahtevajmo $P(B) > 0$.

$$\begin{aligned} F_X(x | B) &= P(X \leq x | B) = \frac{P(X \leq x, y < Y \leq y + h)}{P(y < Y \leq y + h)} = \\ &= \frac{F(x, y + h) - F(x, y)}{F_Y(y + h) - F_Y(y)}. \end{aligned}$$

Če obstaja limita (za $h \rightarrow 0$)

$$F_X(x|y) = F_X(x | Y = y) = \lim_{h \rightarrow 0} \frac{F(x, y + h) - F(x, y)}{F_Y(y + h) - F_Y(y)},$$

jo imenujemo **pogojna porazdelitvena funkcija** slučajne spremenljivke X glede na dogodek $(Y = y)$.

Gostota zvezne pogojne porazdelitve

Naj bosta gostoti $p(x, y)$ in $p_Y(y)$ zvezni ter $p_Y(y) > 0$. Tedaj je

$$F_X(x|y) = \lim_{h \rightarrow 0} \frac{\frac{F(x, y+h) - F(x, y)}{h}}{\frac{F_Y(y+h) - F_Y(y)}{h}} = \frac{\frac{\partial F}{\partial y}(x, y)}{F'_Y(y)} = \frac{1}{p_Y(y)} \int_{-\infty}^x p(u, y) du$$

oziroma, če vpeljemo **pogojno gostoto**

$$p_X(x|y) = \frac{p(x, y)}{p_Y(y)},$$

tudi $F_X(x|y) = \int_{-\infty}^x p_X(u|y) du$.

V primeru dvorazsežne normalne porazdelitve dobimo

$$p_X(x|y) \sim N\left(\mu_x + \rho \frac{\sigma_x}{\sigma_y} (y - \mu_y), \sigma_x \sqrt{1 - \rho^2}\right).$$

I.8. Momenti in kovarianca

Pričakovana vrednost

Pričakovana vrednost $E(X)$ (matematično upanje) je posplošitev

povprečne vrednosti diskretne spremenljivke $X \sim \begin{pmatrix} x_1 & x_2 & \cdots & x_n \\ p_1 & p_2 & \cdots & p_n \end{pmatrix}$,

tj.

$$\bar{X} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^n x_i k_i = \sum_{i=1}^n x_i f_i,$$

od koder izhaja

$$E(X) = \sum_{i=1}^n x_i p_i.$$

Diskretna slučajna spremenljivka X z verjetnostno funkcijo p_k ima pričakovano vrednost $E(X) = \sum_{i=1}^{\infty} x_i p_i$, če je

$$\sum_{i=1}^{\infty} |x_i| p_i < \infty.$$

Zvezna slučajna spremenljivka X z gostoto $p(x)$ ima pričakovano vrednost $E(X) = \int_{-\infty}^{\infty} x p(x) dx$, če je

$$\int_{-\infty}^{\infty} |x| p(x) dx < \infty.$$

Primeri slučajnih spremenljivk, za katere pričakovana vrednost ne obstaja:

Diskretna: $x_k = (-1)^{k+1} 2^k / k$ in $p_k = 2^{-k}$.

Zvezna: $X \sim p(x) = \frac{1}{\pi(1+x^2)}$ – Cauchyeva porazdelitev.

Lastnosti pričakovane vrednosti

Naj bo a realna konstanta. Če je $P(X = a) = 1$, $E(X) = a$.

Slučajna spremenljivka X ima pričakovano vrednost natanko takrat, ko ga ima slučajna spremenljivka $|X|$. Velja $|E(X)| \leq E(|X|)$.

Za diskretno slučajno spremenljivko je $E(|X|) = \sum_{i=1}^{\infty} |x_i| p_i$,
za zvezno pa $E(|X|) = \int_{-\infty}^{\infty} |x| p(x) dx$.

Splošno: $E(f(X))$ obstaja in je v diskretnem primeru enaka $\sum_{i=1}^{\infty} f(x_i) p_i$,
v zveznem pa $\int_{-\infty}^{\infty} f(x) p(x) dx$, če ustrezeni izraz absolutno konvergira.

Naj bo a realna konstanta. Če ima slučajna spremenljivka X pričakovano vrednost, potem ga ima tudi spremenljivka aX in velja $E(aX) = aE(X)$.

Če imata slučajni spremenljivki X in Y pričakovano vrednost, ga ima tudi njuna vsota $X + Y$ in velja $E(X + Y) = E(X) + E(Y)$.

... Lastnosti pričakovane vrednosti

Za primer dokažimo zadnjo lastnost za zvezne slučajne spremenljivke.

Naj bo p gostota slučajnega vektorja (X, Y) in $Z = X + Y$.

Kot vemo, je $p_Z(z) = \int_{-\infty}^{\infty} p(x, z - x) dx$.

Pokažimo najprej, da Z ima pričakovano vrednost.

$$\begin{aligned} \mathbf{E}(|X + Y|) &= \mathbf{E}(|Z|) = \int_{-\infty}^{\infty} |z| p_Z(z) dz = \int_{-\infty}^{\infty} |z| \left(\int_{-\infty}^{\infty} p(x, z - x) dx \right) dz \\ &= \int_{-\infty}^{\infty} \left(\int_{-\infty}^{\infty} |x + y| p(x, y) dx \right) dy \\ &\leq \int_{-\infty}^{\infty} \left(\int_{-\infty}^{\infty} |x| p(x, y) dx \right) dy + \int_{-\infty}^{\infty} \left(\int_{-\infty}^{\infty} |y| p(x, y) dx \right) dy \\ &= \int_{-\infty}^{\infty} |x| p_X(x) dx + \int_{-\infty}^{\infty} |y| p_Y(y) dy = \mathbf{E}(|X|) + \mathbf{E}(|Y|) < \infty \end{aligned}$$

Sedaj pa še zvezo

$$\begin{aligned} \mathbf{E}(X + Y) &= \mathbf{E}(Z) = \int_{-\infty}^{\infty} z p_Z(z) dz = \int_{-\infty}^{\infty} z \left(\int_{-\infty}^{\infty} p(x, z - x) dx \right) dz \\ &= \int_{-\infty}^{\infty} \int_{-\infty}^{\infty} (x + y) p(x, y) dx dy \\ &= \int_{-\infty}^{\infty} \left(\int_{-\infty}^{\infty} x p(x, y) dx \right) dy + \int_{-\infty}^{\infty} \left(\int_{-\infty}^{\infty} y p(x, y) dx \right) dy \\ &= \int_{-\infty}^{\infty} x p_X(x) dx + \int_{-\infty}^{\infty} y p_Y(y) dy = \mathbf{E}(X) + \mathbf{E}(Y) \end{aligned}$$

...Lastnosti pričakovane vrednosti

Torej je pričakovana vrednost **E linearen funkcional**, tj.

$$\mathbf{E}(aX + bY) = a\mathbf{E}(X) + b\mathbf{E}(Y).$$

Z indukcijo posplošimo to na poljubno končno število členov

$$\begin{aligned} &\mathbf{E}(a_1X_1 + a_2X_2 + \cdots + a_nX_n) \\ &= a_1\mathbf{E}(X_1) + a_2\mathbf{E}(X_2) + \cdots + a_n\mathbf{E}(X_n). \end{aligned}$$

... Lastnosti pričakovane vrednosti

Če obstajata matematični upanji $E(X^2)$ in $E(Y^2)$, obstaja tudi pričakovana vrednost produkta $E(XY)$ in velja ocena $E(|XY|) \leq \sqrt{E(X^2)E(Y^2)}$.

Enakost velja natanko takrat, ko velja $Y = \pm \sqrt{E(Y^2)/E(X^2)} X$ z verjetnostjo 1.

Če sta slučajni spremenljivki, ki imata pričakovano vrednost neodvisni, obstaja tudi pričakovana vrednost njunega produkta in velja $E(XY) = E(X) \cdot E(Y)$.

Opomba: obstajajo tudi odvisne spremenljivke, za katere velja gornja zveza. Spremenljivki, za kateri velja $E(XY) \neq E(X) \cdot E(Y)$ imenujemo **korelirani**.

Disperzija

Disperzija ali **varianca** $D(X)$ slučajne spremenljivke, ki ima pričakovano vrednost, je določena z izrazom

$$D(X) = E(X - E(X))^2.$$

Disperzija je vedno nenegativna, $D(X) \geq 0$, je pa lahko tudi neskončna.

Velja zveza

$$D(X) = E(X^2) - (E(X))^2.$$

Naj bo a realna konstanta. Če je $P(X = a) = 1$, je $D(X) = 0$.

$$D(aX) = a^2 D(X).$$

Če obstaja $D(X)$ in je a realna konstanta, obstaja tudi $E((X - a)^2)$ in velja $E((X - a)^2) \geq D(X)$. Enakost velja natanko za $a = E(X)$.

Količino $\sigma X = \sqrt{D(X)}$ imenujemo **standardna deviacija** ali **standardni odklon**.

Standardizirane spremenljivke

Slučajno spremenljivko X **standardiziramo** s transformacijo

$$X_S = \frac{X - \mu}{\sigma},$$

kjer sta $\mu = \mathbf{E}(X)$ in $\sigma = \sqrt{\mathbf{D}(X)}$.

Za X_S velja $\mathbf{E}(X_S) = 0$ in $\mathbf{D}(X_S) = 1$.

$$\mathbf{E}(X_S) = \mathbf{E}\left(\frac{X - \mu}{\sigma}\right) = \frac{\mathbf{E}(X - \mu)}{\sigma} = \frac{\mu - \mu}{\sigma} = 0.$$

$$\mathbf{D}(X_S) = \mathbf{D}\left(\frac{X - \mu}{\sigma}\right) = \frac{\mathbf{D}(X - \mu)}{\sigma^2} = \frac{\sigma^2 - 0}{\sigma^2} = 1.$$

Pričakovana vrednost in disperzije porazdelitev

porazdelitev	$E(X)$	$D(X)$
binomska $B(n, p)$	np	npq
Poissonova $P(\lambda)$	λ	λ
Pascalova $P(m, p)$	m/p	mq/p^2
geometrijska $G(p)$	$1/p$	q/p^2
enakomerna zv. $E(a, b)$	$(a + b)/2$	$(b - a)^2/12$
normalna $N(\mu, \sigma)$	μ	σ^2
gama $\Gamma(k, \lambda)$	k/λ	k/λ^2
hi-kvadrat $\chi^2(n)$	n	$2n$

Kovarianca

Kovarianca $\text{Cov}(X, Y)$ slučajnih spremenljivk X in Y je določena z izrazom

$$\text{Cov}(X, Y) = \mathbb{E}\left((X - \mathbb{E}(X))(Y - \mathbb{E}(Y))\right) = \mathbb{E}(XY) - \mathbb{E}(X)\mathbb{E}(Y)$$

Velja: $\text{Cov}(X, Y) = \text{Cov}(Y, X)$ (simetričnost) in

$\text{Cov}(aX + bY, Z) = a \text{Cov}(X, Z) + b \text{Cov}(Y, Z)$ (bilinearnost).

Če obstajata $D(X)$ in $D(Y)$, obstaja tudi $\text{Cov}(X, Y)$ in velja

$$|\text{Cov}(X, Y)| \leq \sqrt{D(X)D(Y)} = \sigma_X \sigma_Y.$$

Enakost velja natanko takrat, ko je

$$Y - \mathbb{E}(Y) = \pm \frac{\sigma_Y}{\sigma_X} (X - \mathbb{E}(X))$$

z verjetnostjo 1.

Spremenljivki X in Y sta nekorelirani natanko takrat, ko je $\text{Cov}(X, Y) = 0$.

Če imata spremenljivki X in Y končni disperziji, jo ima tudi njuna vsota $X + Y$ in velja

$$D(X + Y) = D(X) + D(Y) + 2\text{Cov}(X, Y).$$

Če pa sta spremenljivki nekorelirani, je enostavno

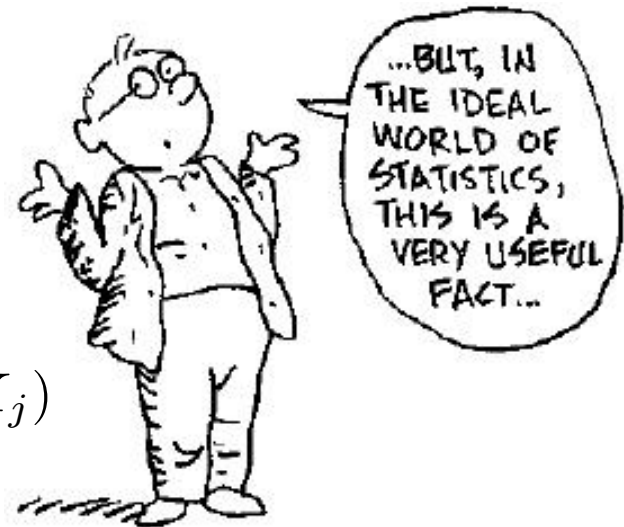
$$D(X + Y) = D(X) + D(Y).$$

Zvezo lahko posplošimo na

$$D\left(\sum_{i=1}^n X_i\right) = \sum_{i=1}^n D(X_i) + \sum_{i \neq j} \text{Cov}(X_i, X_j)$$

in za paroma nekorelirane spremenljivke

$$D\left(\sum_{i=1}^n X_i\right) = \sum_{i=1}^n D(X).$$

Korelacijski koeficient

Korelacijski koeficient slučajnih spremenljivk X in Y je določen z izrazom

$$r(X, Y) = \frac{\text{Cov}(X, Y)}{\sigma_X \sigma_Y} = \frac{\mathbb{E}\left((X - \mathbb{E}(X))(Y - \mathbb{E}(Y))\right)}{\sigma_X \sigma_Y}.$$

Za $(X, Y) \sim N(\mu_X, \mu_Y, \sigma_X, \sigma_Y, \rho)$ je $r(X, Y) = \rho$.

Torej sta normalno porazdeljeni slučajni spremenljivki X in Y neodvisni natanko takrat, ko sta nekorelirani.

Velja še: $-1 \leq r(X, Y) \leq 1$

$r(X, Y) = 0 \iff X$ in Y nekorelirani;

$r(X, Y) = 1 \iff Y = \frac{\sigma_Y}{\sigma_X} (X - \mathbb{E}(X)) + \mathbb{E}(Y)$ z verjetnostjo 1;

$r(X, Y) = -1 \iff Y = -\frac{\sigma_Y}{\sigma_X} (X - \mathbb{E}(X)) + \mathbb{E}(Y)$ z verjetnostjo 1.

Torej, če je $|r(X, Y)| = 1$, obstaja med X in Y linearna zveza z verjetnostjo 1.

Pogojna pričakovana vrednost

Pogojna pričakovana vrednost je pričakovana vrednost pogojne porazdelitve:

Diskretna slučajna spremenljivka X ima pri pogoju $Y = y_k$ pogojno verjetnostno funkcijo $p_{i|k} = p_{ik}/q_k$, $i = 1, 2, \dots$ in potemtakem pogojno pričakovano vrednost

$$E(X|y_k) = \sum_{i=1}^{\infty} x_i p_{i|k} = \frac{1}{q_k} \sum_{i=1}^{\infty} x_i p_{ik}.$$

Slučajna spremenljivka

$$\mathbf{E}(X|Y) \sim \begin{pmatrix} \mathbf{E}(X|y_1) & \mathbf{E}(X|y_2) & \cdots \\ q_1 & q_2 & \cdots \end{pmatrix}$$

ima enako pričakovano vrednost kot spremenljivka X :

$$\begin{aligned} \mathbf{E}(\mathbf{E}(X|Y)) &= \sum_{k=1}^{\infty} q_k \mathbf{E}(X|y_k) = \sum_{k=1}^{\infty} \sum_{i=1}^{\infty} x_i p_{ik} \\ &= \sum_{i=1}^{\infty} x_i \sum_{k=1}^{\infty} p_{ik} = \sum_{i=1}^{\infty} x_i p_i = \mathbf{E}(X). \end{aligned}$$

Pogojna pričakovana vrednost zvezne spremenljivke

Zvezna slučajna spremenljivka X ima pri pogoju $Y = y$ pogojno verjetnostno gostoto $p(x|y) = p(x, y)/p_Y(y)$, $x \in \mathbb{R}$ in potemtakem pogojno pričakovano vrednost

$$\mathbf{E}(X|y) = \int_{-\infty}^{\infty} xp(x|y) dx = \frac{1}{p_Y(y)} \int_{-\infty}^{\infty} xp(x, y) dx.$$

Slučajna spremenljivka $\mathbf{E}(X|Y)$ z gostoto $p_Y(y)$ ima enako pričakovano vrednost kot spremenljivka X

$$\begin{aligned}\mathbf{E}(\mathbf{E}(X|Y)) &= \int_{-\infty}^{\infty} \mathbf{E}(X|y)p_Y(y) dy = \int_{-\infty}^{\infty} \int_{-\infty}^{\infty} xp(x, y) dx dy \\ &= \int_{-\infty}^{\infty} xp_X(x)dx = \mathbf{E}(X).\end{aligned}$$

Regresijska funkcija

Preslikavo $x \mapsto \mathbf{E}(Y|x)$ imenujemo **regresija** slučajne spremenljivke Y glede na slučajno spremenljivko X .

Primer: Naj bo $(X, Y) \sim N(\mu_x, \mu_y, \sigma_x, \sigma_y, \rho)$.

Tedaj je, kot vemo $p_X(x|y) \sim N(\mu_x + \rho \frac{\sigma_x}{\sigma_y}(y - \mu_y), \sigma_x \sqrt{1 - \rho^2})$.

Torej je pogojna pričakovana vrednost

$$\mathbf{E}(X|y) = \mu_x + \rho \frac{\sigma_x}{\sigma_y}(y - \mu_y)$$

in prirejena spremenljivka

$$\mathbf{E}(X|Y) = \mu_x + \rho \frac{\sigma_x}{\sigma_y}(Y - \mu_y).$$

Na podoben način vpeljemo regresijo slučajne spremenljivke X glede na slučajno spremenljivko Y . Za dvorazsežno normalno porazdelitev dobimo

$$\mathbf{E}(Y|X) = \mu_y + \rho \frac{\sigma_y}{\sigma_x}(X - \mu_x).$$

Obe regresijski funkciji sta **linearni**.

Kovariančna matrika

Pričakovana vrednost slučajnega vektorja $\mathbf{X} = (X_1, X_2, \dots, X_n)$ je vektor $\mathbf{E}(\mathbf{X}) = (\mathbf{E}(X_1), \mathbf{E}(X_2), \dots, \mathbf{E}(X_n))$.

Primer: Za $(X, Y) \sim N(\mu_x, \mu_y, \sigma_x, \sigma_y, \rho)$ je $\mathbf{E}(X, Y) = (\mu_x, \mu_y)$.

Pričakovana vrednost slučajne spremenljivke Y , ki je linearna kombinacija spremenljivk $X_1, X_2, \dots, X_n$, je potem za $\mathbf{a} = (a_1, a_2, \dots, a_n)^T$

$$\mathbf{E}(Y) = \mathbf{E}\left(\sum_{i=1}^n a_i X_i\right) = \sum_{i=1}^n a_i \mathbf{E}(X_i) = \mathbf{E}(\mathbf{X}) \mathbf{a}^T.$$

Za disperzijo spremenljivke Y pa dobimo $\mathbf{D}(Y) = \mathbf{E}(Y - \mathbf{E}(Y))^2 =$

$$\mathbf{E}\left(\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n a_i a_j (X_i - \mathbf{E}(X_i))(X_j - \mathbf{E}(X_j))\right) = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n a_i a_j \text{Cov}(X_i, X_j),$$

kjer je $\text{Cov}(X_i, X_j) = \mathbf{E}\left((X_i - \mathbf{E}(X_i))(X_j - \mathbf{E}(X_j))\right)$ kovarianca spremenljivk X_i in X_j oziroma $\mathbf{D}(Y) = \mathbf{a}^T \mathbf{K} \mathbf{a}$,

kjer je $\mathbf{K} = [\text{Cov}(X_i, X_j)]$ **kovariančna matrika** vektorja $\mathbf{X}$.

Lastnosti kovariančne matrike

Kovariančna matrika $\mathbf{K} = [K_{ij}]$ je *simetrična*: $K_{ij} = K_{ji}$.

Diagonalne vrednosti so disperzije spremenljivk: $K_{ii} = D(X_i)$.

Ker je $\mathbf{a}^T \mathbf{K} \mathbf{a} = D(Y) \geq 0$, je pozitivno semidefinitna matrika.

Naj bo $\mathbf{a}$, $\|\mathbf{a}\| = 1$ lastni vektor, ki pripada lastni vrednosti λ kovariančne matrike $\mathbf{K}$, tj. $\mathbf{K} \mathbf{a} = \lambda \mathbf{a}$. Tedaj je $0 \leq D(Y) = \mathbf{a}^T \mathbf{K} \mathbf{a} = \lambda$, kar pomeni, da so vse lastne vrednosti kovariančne matrike nenegativne.

Če je kaka lastna vrednost enaka 0, je vsa verjetnost skoncentrirana na neki hiperravnini – porazdelitev je *izrojena*. To se zgodi natanko takrat, ko kovariančna matrika $\mathbf{K}$ ni obrnljiva, oziroma ko je $\det \mathbf{K} = 0$.

Primer: Za $(X, Y) \sim N(\mu_x, \mu_y, \sigma_x, \sigma_y, \rho)$ je $\mathbf{K} = \begin{bmatrix} \sigma_x^2 & \rho\sigma_x\sigma_y \\ \rho\sigma_x\sigma_y & \sigma_y^2 \end{bmatrix}$.

Ker je $|\rho| < 1$, je $\det \mathbf{K} = \sigma_x^2 \sigma_y^2 (1 - \rho^2) > 0$ in je potemtakem porazdelitev vedno neizrojena. Za $N(\boldsymbol{\mu}, \mathbf{A})$ je $\mathbf{K} = \mathbf{A}^{-1}$.

... Lastnosti kovariančne matrike

Poglejmo še, kako se spremeni kovariančna matrika pri linearni transformaciji vektorja $X' = AX$, kjer je A poljubna matrika reda $n \times n$.

Vemo, da je $D(a^T X) = a^T K a$.

Tedaj je, če označimo kovariančno matriko vektorja X' s K' ,

$$\begin{aligned} a^T K' a &= D(a^T X') = D(a^T AX) = D((A^T a)^T X) \\ &= (A^T a)^T K (A^T a) = a^T A K A^T a \end{aligned}$$

in potemtakem

$$K' = A K A^T.$$

Višji momenti

Višji momenti so posplošitev pojmov pričakovane vrednosti in disperzije.

Moment reda $k \in \mathbb{N}$ *glede na točko* $a \in \mathbb{R}$ imenujemo količino

$$m_k(a) = \mathbf{E}((X - a)^k).$$

Moment obstaja, če obstaja pričakovana vrednost $\mathbf{E}(|X - a|^k) < \infty$.

Za $a = 0$ dobimo **začetni moment** $z_k = m_k(0)$;

za $a = \mathbf{E}(X)$ pa **centralni moment** $m_k = m_k(\mathbf{E}(X))$.

Primera: $\mathbf{E}(X) = z_1$ in $\mathbf{D}(X) = m_2$.

Če obstaja moment $m_n(a)$, potem obstajajo tudi vsi momenti $m_k(a)$ za $k < n$.

Če obstaja moment z_n , obstaja tudi moment $m_n(a)$ za vse $a \in \mathbb{R}$.

$$m_n(a) = \mathbf{E}((X - a)^n) = \sum_{k=0}^n \binom{n}{k} (-a)^{n-k} z_k.$$

... Višji momenti

Posebej za centralni moment velja

$$m_n = m_n(z_1) = \sum_{k=0}^n \binom{n}{k} (-z_1)^k z_{n-k}$$

$$m_0 = 1, m_1 = 0, m_2 = z_2 - z_1^2, m_3 = z_3 - 3z_2z_1 + 2z_1^3, \dots$$

Asimetrija spremenljivke X imenujemo količino $A(X) = \frac{m_3}{\sigma^3}$.

Sploščenost spremenljivke X imenujemo količino $K(X) = \frac{m_4}{\sigma^4} - 3$,

kjer je $\sigma = \sqrt{m_2}$.

Za simetrično glede na $z_1 = E(X)$ porazdeljene spremenljivke so vsi lihi centralni momenti enaki 0.

... Višji momenti

Za $X \sim N(\mu, \sigma)$ so $m_{2k+1} = 0$ in $m_{2k} = (2k - 1)!!\sigma^{2k}$.

Zato sta tudi $A(X) = 0$ in $K(X) = 0$.

Če sta spremenljivki X in Y neodvisni, je $m_3(X + Y) = m_3(X) + m_3(Y)$.

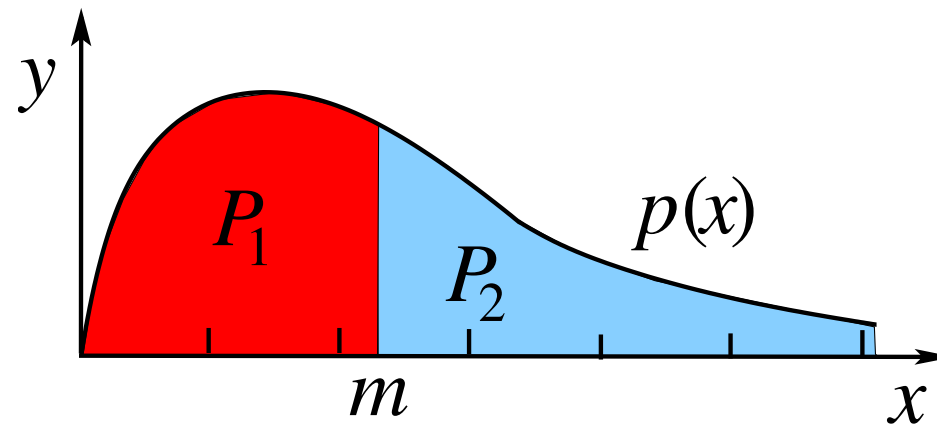
Za binomsko porazdeljeno spremenljivko $X \sim B(n, p)$ je

$$m_3(X) = npq(q - p) \quad \text{in dalje} \quad A(X) = \frac{q - p}{\sqrt{npq}}.$$

Kadar spremenljivka nima momentov, uporabljamo kvantile.

Kvantil reda $p \in (0, 1)$ je vsaka vrednost $x \in \mathbb{R}$, za katero velja $P(X \leq x) \geq p$ in $P(X \geq x) \geq 1 - p$ oziroma $F(x) \leq p \leq F(x+)$. Kvantil reda p označimo z x_p . Za zvezno spremenljivko je $F(x_p) = p$.

Kvantil $x_{\frac{1}{2}}$ imenujemo **mediana**;

$x_{\frac{i}{4}}$, $i = 0, 1, 2, 3, 4$ so **kvartili**.

Kot nadomestek za standardni odklon uporabljamo **kvartilni razmik** $\frac{1}{2}(x_{\frac{3}{4}} - x_{\frac{1}{4}})$.

I.9. Karakteristične funkcije in limitni izreki

Karakteristična funkcija

Naj bo Z kompleksna slučajna spremenljivka, tj. $Z = X + iY$ za slučajni spremenljivki X in Y .

Njeno upanje izračunamo z

$$E(Z) = E(X) + iE(Y),$$

disperzijo pa z

$$D(Z) = E(|Z - E(Z)|^2) = D(X) + D(Y),$$

Kompleksna funkcija realne slučajne spremenljivke je kompleksna slučajna spremenljivka, npr. e^{iX} .

... Karakteristična funkcija

Karakteristična funkcija realne slučajne spremenljivke X je kompleksna funkcija $\varphi_X(t)$ realne spremenljivke t določena z zvezo $\varphi_X(t) = \mathbb{E}(e^{itX})$.

Karakteristične funkcije vedno obstajajo in so močno računsko orodje.

Posebej pomembni lastnosti sta:

Če obstaja začetni moment z_n , je karakteristična funkcija n -krat odvedljiva v vsaki točki in velja $\varphi_X^{(k)}(0) = i^k z_k$.

Za neodvisni spremenljivki X in Y je $\varphi_{X+Y}(t) = \varphi_X(t)\varphi_Y(t)$.

Pojem karakteristične funkcije lahko posplošimo tudi na slučajne vektorje.

Reprodukcijska lastnost normalne porazdelitve

Vsaka linearna kombinacija *neodvisnih*
in *normalno* porazdeljenih slučajnih spremenljivk
je tudi sama **normalno** porazdeljena.

Če so slučajne spremenljivke $X_1, \dots, X_n$ neodvisne in normalno porazdeljene $N(\mu_i, \sigma_i)$, potem je njihova vsota tudi normalno porazdeljena:

$$N\left(\sum \mu_i, \sqrt{\sum \sigma_i^2}\right).$$

Da ne bi vsota povprečij rastla z n , nadomestimo vsoto spremenljivk X_i z njihovim povprečjem $\bar{X}$ in dobimo

$$N\left(\bar{\mu}, \sqrt{\sum \left(\frac{\sigma_i}{n}\right)^2}\right).$$

Če privzamemo $\mu_i = \mu$ in $\sigma_i = \sigma$, dobimo $N(\mu, \sigma/\sqrt{n})$.

Limitni izreki

Zaporedje slučajnih spremenljivk X_n **verjetnostno konvergira** k slučajni spremenljivki X , če za vsak $\varepsilon > 0$ velja

$$\lim_{n \rightarrow \infty} P(|X_n - X| \geq \varepsilon) = 0$$

ali enakovredno

$$\lim_{n \rightarrow \infty} P(|X_n - X| < \varepsilon) = 1.$$

Zaporedje slučajnih spremenljivk X_n **skoraj gotovo konvergira** k slučajni spremenljivki X , če velja

$$P\left(\lim_{n \rightarrow \infty} X_n = X\right) = 1.$$

...Limitni izreki

Če zaporedje slučajnih spremenljivk X_n skoraj gotovo konvergira k slučajni spremenljivki X , potem za vsak $\varepsilon > 0$ velja

$$\lim_{m \rightarrow \infty} P(|X_n - X| < \varepsilon \text{ za vsak } n \geq m) = 1.$$

Od tu izhaja:

če konvergira skoraj gotovo $X_n \rightarrow X$,
potem konvergira tudi verjetnostno $X_n \rightarrow X$.

Šibki in krepki zakon velikih števil

Naj bo $X_1, \dots, X_n$ zaporedje spremenljivk, ki imajo pričakovano vrednost. Označimo $S_n = \sum_{k=1}^n X_k$ in

$$Y_n = \frac{S_n - \mathbf{E}(S_n)}{n} = \frac{1}{n} \sum_{k=1}^n (X_k - \mathbf{E}(X_k)) = \frac{1}{n} \sum_{k=1}^n X_k - \frac{1}{n} \sum_{k=1}^n \mathbf{E}(X_k).$$

Pravimo, da za zaporedje slučajnih spremenljivk X_k velja:

- **šibki zakon velikih števil**, če gre verjetnostno $Y_n \rightarrow 0$, tj., če $\forall \varepsilon > 0$ velja

$$\lim_{n \rightarrow \infty} P\left(\left|(S_n - \mathbf{E}(S_n))/n\right| < \varepsilon\right) = 1;$$

- **krepki zakon velikih števil**, če gre skoraj gotovo $Y_n \rightarrow 0$, tj., če velja

$$P\left(\lim_{n \rightarrow \infty} (S_n - \mathbf{E}(S_n))/n = 0\right) = 1.$$

Če za zaporedje $X_1, \dots, X_n$ velja krepki zakon, velja tudi šibki.

Neenakost Čebiševa

Če ima slučajna spremenljivka X končno disperzijo, tj. $D(X) < \infty$, velja za vsak $\varepsilon > 0$ **neenakost Čebiševa**

$$P(|X - \mathbf{E}(X)| \geq \varepsilon) \leq \frac{D(X)}{\varepsilon^2}.$$

Dokaz: Pokažimo jo za zvezne spremenljivke

$$\begin{aligned} P(|X - \mathbf{E}(X)| \geq \varepsilon) &= \int_{|x - \mathbf{E}(X)| \geq \varepsilon} p(x) dx = \frac{1}{\varepsilon^2} \int_{|x - \mathbf{E}(X)| \geq \varepsilon} \varepsilon^2 p(x) dx \\ &\leq \frac{1}{\varepsilon^2} \int_{-\infty}^{\infty} (x - \mathbf{E}(X))^2 p(x) dx = \frac{D(X)}{\varepsilon^2}. \quad \blacksquare \end{aligned}$$

Neenakost Čebiševa – posledice

(**Markov**) Če gre za zaporedje slučajnih spremenljivk X_i izraz

$$\frac{D(S_n)}{n^2} \rightarrow 0,$$

ko gre $n \rightarrow \infty$, velja za zaporedje šibki zakon velikih števil.

(**Čebišev**) Če so slučajne spremenljivke X_i paroma nekorelirane in so vse njihove disperzije omejene z isto konstanto C , tj.

$$D(X_i) < C \quad \text{za vsak } i,$$

velja za zaporedje šibki zakon velikih števil.

Dokaz Bernoullijevega izreka

Za Bernoullijevo zaporedje X_i so spremenljivke paroma neodvisne, $D(X_i) = pq$, $S_n = k$. Pogoji izreka Čebiševa so izpolnjeni in dobimo:

(Bernoulli 1713) Za vsak $\varepsilon > 0$ velja

$$\lim_{n \rightarrow \infty} P\left(\left|\frac{k}{n} - p\right| < \varepsilon\right) = 1.$$

Še nekaj izrekov

(Hinčin) Če so neodvisne slučajne spremenljivke X_i enako porazdeljene in imajo pričakovano vrednost $\mathbf{E}(X_i) = a$ za vsak i , potem velja zanje šibki zakon velikih števil, tj. za vsak $\varepsilon > 0$ je

$$\lim_{n \rightarrow \infty} P\left(\left|\frac{S_n}{n} - a\right| < \varepsilon\right) = 1.$$

(Kolmogorov) Če so slučajne spremenljivke X_i neodvisne, imajo končno disperzijo in velja $\sum_{n=1}^{\infty} \frac{\mathbf{D}(S_n)}{n^2} < \infty$, potem velja krepki zakon velikih števil:

$$P\left(\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{S_n - \mathbf{E}(S_n)}{n} = 0\right) = 1.$$

...Še nekaj izrekov

(**Kolmogorov**) Če so slučajne spremenljivke X_i neodvisne, enako porazdeljene in imajo pričakovano vrednost $E(X_i) = \mu$, potem velja krepki zakon velikih števil

$$P\left(\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n X_i = \mu\right) = 1.$$

(**Borel 1909**) Za Bernoullijevo zaporedje velja

$$P\left(\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{k}{n} = p\right) = 1.$$

Centralni limitni izrek (CLI)

Leta 1810 je Pierre Laplace (1749-1827) študiral anomalije orbit Jupitra in Saturna, ko je izpeljal razširitev De Moivrovega limitnega izreka,

“Vsaka vsota ali povprečje, če je število členov dovolj veliko, je približno normalno porazdeljena.”

Centralni limitni zakon

Opazujemo sedaj zaporedje standardiziranih spremenljivk

$$Z_n = \frac{S_n - \mathbf{E}(S_n)}{\sigma(S_n)}, \text{ kjer je } S_n = X_1 + \cdots + X_n.$$

Za zaporedje slučajnih spremenljivk X_i velja **centralni limitni zakon**, če porazdelitvene funkcije za Z_n gredo proti porazdelitveni funkciji standardizirane normalne porazdelitve, to je, če za vsak $x \in \mathbb{R}$ velja

$$\lim_{n \rightarrow \infty} P\left(\frac{S_n - \mathbf{E}(S_n)}{\sigma(S_n)} < x\right) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{-\infty}^x e^{-\frac{t^2}{2}} dt.$$

Osnovni centralni limitni izrek (CLI) Če so slučajne spremenljivke X_i neodvisne, enako porazdeljene s končnim matematičnim upanjem in končno disperzijo, potem zanje velja centralni limitni zakon.

Opomba: v praksi uporabimo $n > 30$.

Skica dokaza centralnega limitnega izreka

Naj bo $Z_i = \frac{X_i - \mu}{\sigma}$. Potem je

$$M_Z(t) = 1 - \frac{t^2}{2!} + \frac{t^3}{3!} E(Z_i^3) + \dots$$

Za $Y_n = \frac{\bar{X} - \mu}{\sigma/\sqrt{n}} = \frac{1}{\sqrt{n}} \frac{\sum_{i=1}^n X_i - n\mu}{\sigma} = \frac{1}{\sqrt{n}} \sum_{i=1}^n Z_i$ velja

$$M_n(t) = \left[M_Z\left(\frac{t}{\sqrt{n}}\right) \right]^n = \left(1 - \frac{t^2}{2n} + \frac{t^3}{3! n^{3/2}} k + \dots \right)^n,$$

kjer je $k = E(Z_i^3)$.

... Skica dokaza CLI

$$\log M_n(t) = n \log \left(1 - \frac{t^2}{2n} + \frac{t^3}{3! n^{3/2}} + \dots \right)$$

Za $x = \left(-\frac{t^2}{2n} + \frac{t^3}{3! n^{3/2}} + \dots \right)$ velja

$$\log M_n(t) = n \log(1 + x) = n \left(x - \frac{x^2}{2} + \dots \right) =$$

$$n \left[\left(-\frac{t^2}{2n} + \frac{t^3}{3! n^{3/2}} + \dots \right) - \frac{1}{2} \left(-\frac{t^2}{2n} + \frac{t^3}{3! n^{3/2}} + \dots \right)^2 + \dots \right]$$

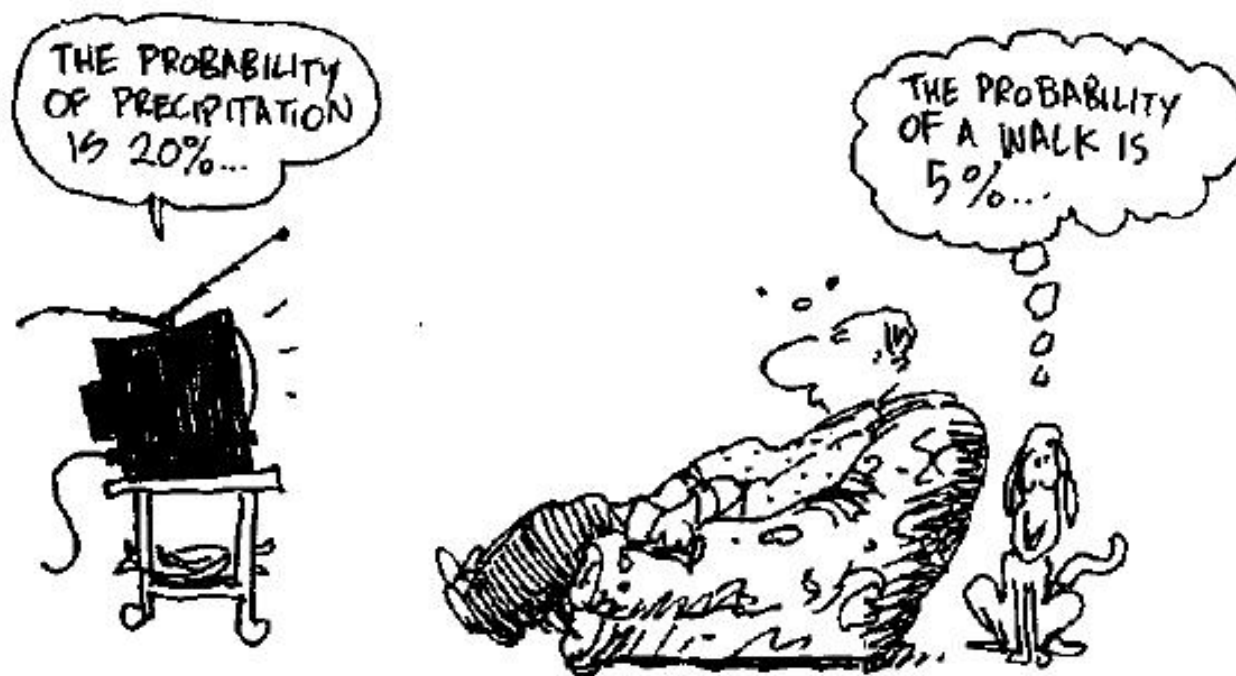
in od tod končno še

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \log M_n(t) = -\frac{t^2}{2} \quad \text{oziroma} \quad \lim_{n \rightarrow \infty} M_n(t) = e^{-t^2/2}.$$

... Skica dokaza CLI

Iz konvergence karakterističnih funkcij φ_{Y_n} proti karakteristični funkciji standardizirano normalne porazdelitve lahko sklepamo po obratnem konvergenčnem izreku, da tudi porazdelitvene funkcije za Y_n konvergirajo proti porazdelitveni funkciji standardizirano normalne porazdelitve. Torej velja centralni limitni zakon. ■

16. Uporaba verjetnosti

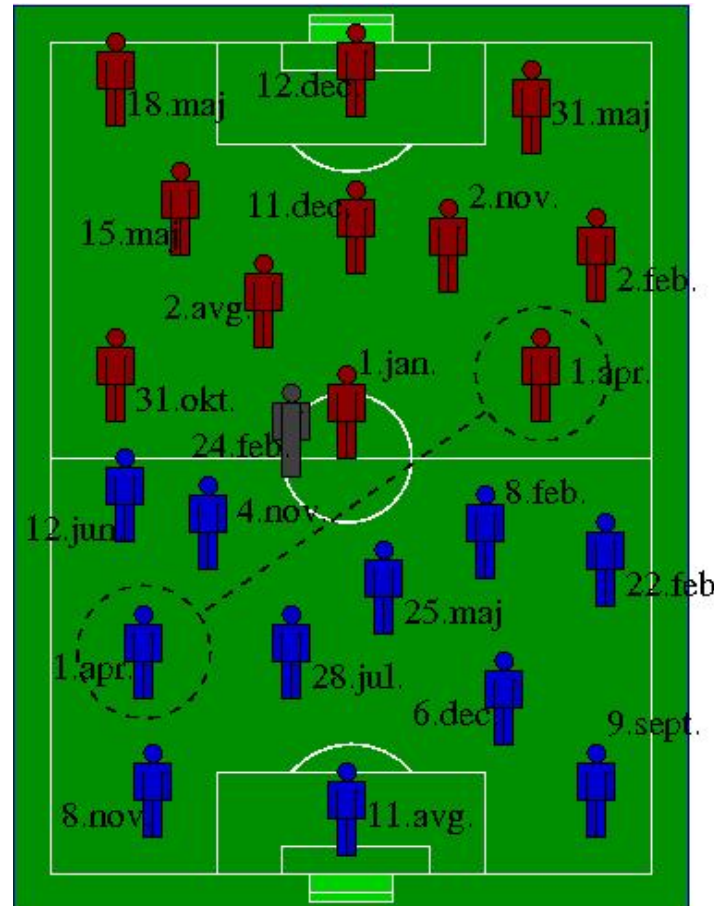

Kakšno naključje!!! Mar res?

Na nogometni tekmi sta
na igrišču dve enajsterici
in sodnik, skupaj
23 osebe.

Kakšna je verjetnost,
da imata **dve osebi**
isti rojstni dan?

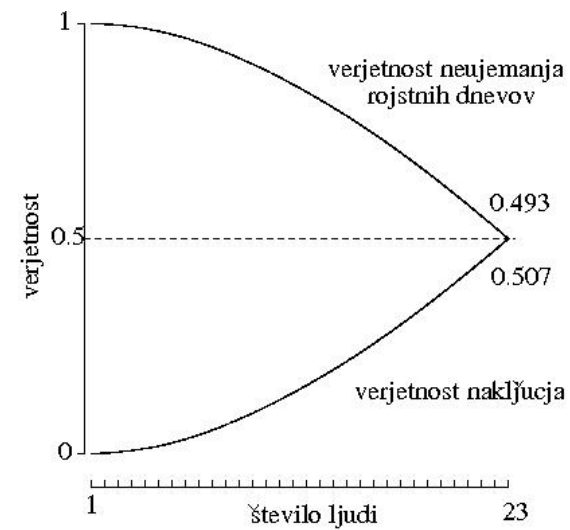
Ali je ta verjetnost lahko
večja od **0.5**?

Ko vstopi v sobo k -ta oseba, je verjetnost, da je vseh k rojstnih dnevov različnih enaka:

$$\frac{365}{365} \times \frac{364}{365} \times \frac{363}{365} \times \dots \times \frac{365 - k + 1}{365} =$$

$$= \begin{cases} 0.493; & \text{če je } k = 22 \\ 0.507; & \text{če je } k = 23 \end{cases}$$

**V poljubni skupini 23-ih ljudi je verjetnost,
da imata vsaj dva skupni rojstni dan $> 1/2$.**

Čeprav je 23 majhno število, je med 23 osebami 253 različnih parov.
To število je veliko bolj povezano z iskano verjetnostjo.

Testirajte to na zabavah z več kot 23 osebami.

Organizirajte stave in dolgoročno boste gotovo na boljšem,
na velikih zabavah pa boste zlahka zmagovali.

Napad s paradoksom rojstnih dnevo

(angl. Birthday Attack)

To seveda ni paradoks, a vseeno ponavadi zavede naš občutek.

Ocenimo še splošno verjetnost.

Mečemo k žogic v n posod in gledamo,
ali sta v kakšni posodi vsaj dve žogici.

Poiščimo spodnjo mejo za verjetnost zgoraj opisanega dogodka:

$$\left(1 - \frac{1}{n}\right) \left(1 - \frac{2}{n}\right) \cdots \left(1 - \frac{k-1}{n}\right) = \prod_{i=1}^{k-1} \left(1 - \frac{i}{n}\right)$$

Iz Taylorjeve vrste

$$e^{-x} = 1 - x + \frac{x^2}{2!} - \frac{x^3}{3!} + \dots$$

ocenimo $1 - x \approx e^{-x}$ in dobimo

$$\prod_{i=1}^{k-1} \left(1 - \frac{i}{n}\right) \approx \prod_{i=1}^{k-1} e^{\frac{-i}{n}} = e^{\frac{-k(k-1)}{2n}}.$$

Torej je verjetnost trčenja

$$1 - e^{\frac{-k(k-1)}{2n}}.$$

Potem velja

$$e^{\frac{-k(k-1)}{2n}} \approx 1 - \varepsilon$$

oziroma

$$\frac{-k(k-1)}{2n} \approx \log(1 - \varepsilon), \quad \text{tj.} \quad k^2 - k \approx 2n \log \frac{1}{1 - \varepsilon}$$

in če ignoriramo $-k$, dobimo končno

$$k \approx \sqrt{2n \log \frac{1}{1 - \varepsilon}}.$$

Za $\varepsilon = 0.5$ je

$$k \approx 1.17\sqrt{n},$$

kar pomeni, da, če zgostimo nekaj več kot $\sqrt{n}$ elementov, je bolj verjetno, da pride do trčenja kot da ne pride do trčenja.

V splošnem je k proporcionalen s $\sqrt{n}$.

Raba v kriptografiji

Napad s paradoksom rojstnih dnevov s tem določi spodnjo mejo za velikost zaloge vrednosti zgoščevalnih funkcij, ki jih uporabljamo v kriptografiji in računalniški varnosti.

40-bitna zgostitev ne bi bila varna, saj bi prišli do trčenja z nekaj več kot 2^{20} (se pravi milijon) naključnimi zgostitvami z verjetnostjo vsaj $1/2$.

V praksi je priporočena najmanj 128-bitna zgostitev in standard za shema digitalnega podpisa (160 bitov) to vsekakor upošteva.

Podobno si lahko pomagamo tudi pri napadih na DLP in še kje.

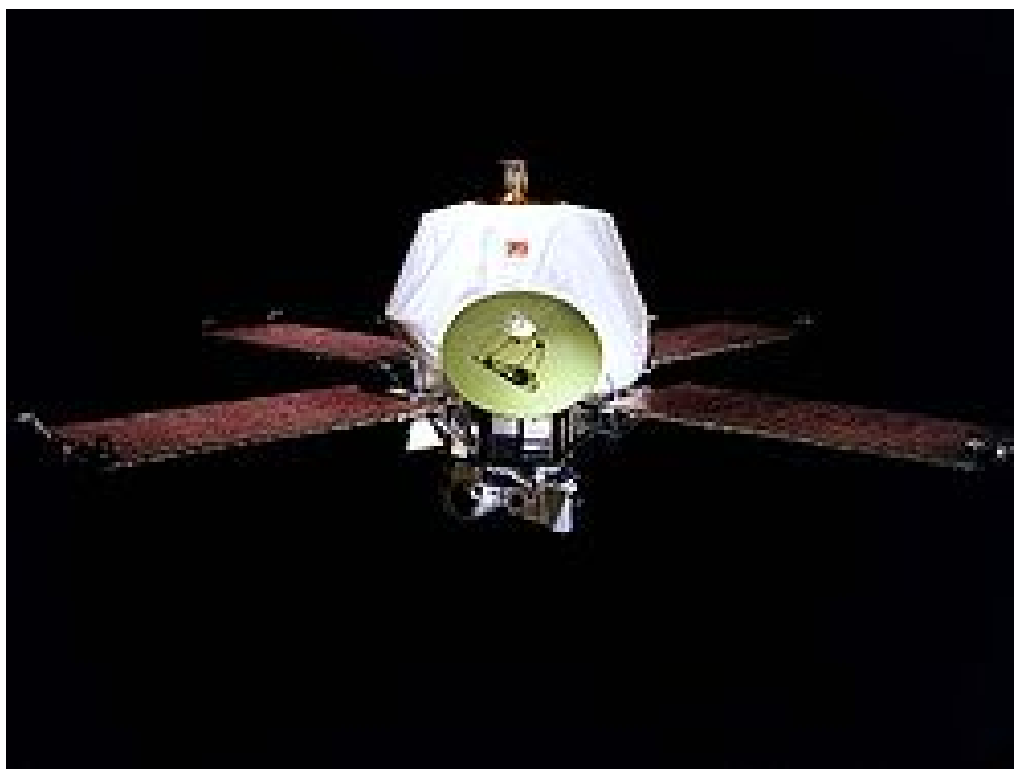
Raba v teoriji kodiranja

Claude Shannon je postavil teoretične osnove **teorije informacij** in zanesljivega prenosa digitalnih podatkov kmalu po koncu druge svetovne vojne.

Kode za odpravljanje napak

Mariner 9 je bila vesoljska sonda iz leta 1971.

http://en.wikipedia.org/wiki/Mariner_9

Njen namen je bil leteti do Marsa in pošiljati črno-bele slike na Zemljo (prva sonda, ki je letela v orbiti drugega planeta).

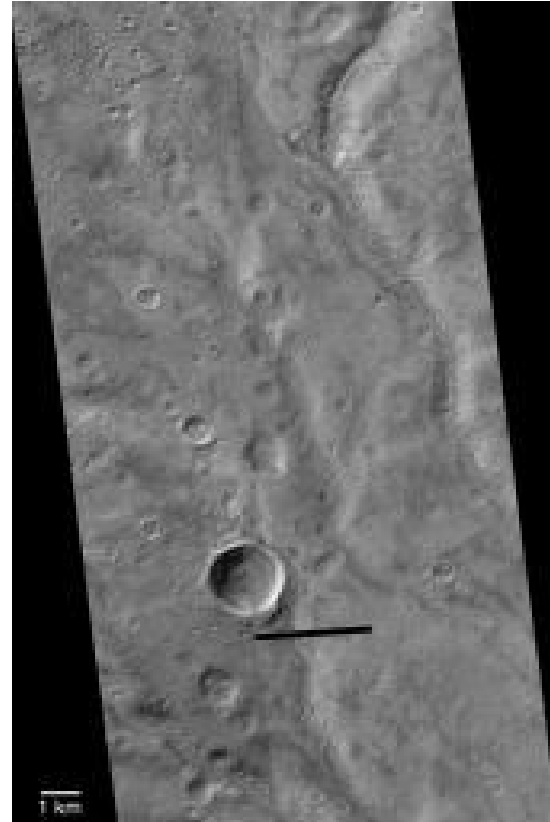

Površina Marsa

In res je uspelo:

Struga v dolini Scamander.

Doline Warrego.

Na osnovi takšnih slik menimo, da je nekoč na Marsu tekla voda oziroma je celo deževalo/snežilo. Glej: <http://en.wikipedia.org/wiki/Vallis>.

Čez vsako sliko je bila nameščena podrobna mreža in za vsak kvadrateg v tej mreži (piksel) je bila izmerjena sivina na skali od 0 do 63, tj. 2^6 možnosti oziroma 6 bitov informacije.

Ob prihodu podatkov na Zemljo je signal šibek in mora biti ojačan. Motnje iz vesolja ter termične motnje iz ojačevalca povzročijo $0 \leftrightarrow 1$.

Že če je verjetnost napake le 5%, bo ob predpostavki, da ne bomo uporabili nobenih kod, kvaliteta slik izredno slaba – le 26% pravilna:

$$P(\text{brez napake/nobenih kod}) = 1 - 0.95^6 \approx 0.26.$$

Torej ni dvoma, da moramo uporabiti kode za odpravljanje napak.

Vsaka koda bo povečala velikost podatkov, ki jih moramo poslati.

Mariner 9 je majhno vozilo (majhen oddajnik, jakost hladilnikove žarnice) signal mora biti usmerjen (velikih razdaljah to ni lahko). Omejena tudi maksimalna velikost podatkov, ki se jih da poslati, ko je oddajnik naravnan.

Enostavnejše kode za odpravljanje napak

Najenostavnejša koda za odpravljanje napak je zasnovana na **ponavljanju**.

Če pričakujemo, da pri prenosu ne bo prišlo do več kot ene same napake, potem ponovimo vsak bit $3 \times$ in pri sprejemu uporabimo “**večinsko pravilo**”

Primer: $1011 \xrightarrow{\text{kod.}} 111000111111 \xrightarrow{\text{prenos}} 111000011111 \xrightarrow{\text{popr.}} 111000111111 \xrightarrow{\text{odkod.}} 1011$

V splošnem lahko odpravimo n napak z $(2n + 1)$ -kratnim ponavljanjem in uporabo **večinskega pravila**. Toda ta metoda je preveč *potratna*.

V času, ko si želimo hitrega prenosa čim večje količine podatkov, je to popolnoma *nesprejemljivo*. Namesto tega si želimo dodati

manjše število kontrolnih bitov,

ki bodo ravno tako ali pa še bolj učinkoviti
(glej **Presek'03: Napake niso za vedno**).

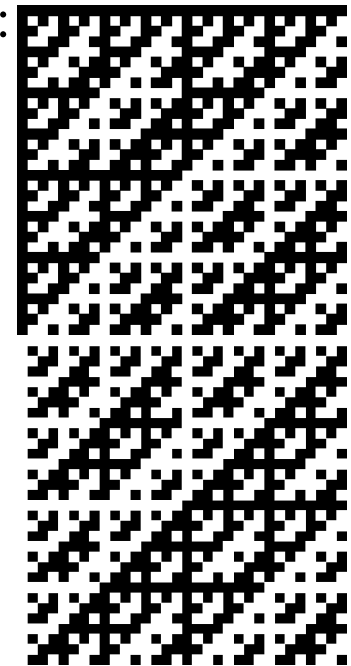
Predpostavimo, da je verjetnost, da se spremeni en bit, enaka $p = 0.01$. Potem je verjetnost, da je sprejeti piksel napačen $1 - 0.99^6 \approx 0.06$.

Verjetnost v primeru kode s 5-imi ponovitvami (popravimo 2 napaki) pa je:

$$1 - \left[\binom{5}{0} (1-p)^5 + \binom{5}{1} p(1-p)^4 + \binom{5}{2} p^2(1-p)^3 \right]^6 \approx 6 \cdot 10^{-5}.$$

Hadamardova koda (glej OMF'09/4) pa popravi do 7 napak:

$$1 - \sum_{i=0}^7 \binom{32}{i} p^i (1-p)^{32-i} = \sum_{i=8}^{32} \binom{32}{i} p^i (1-p)^{32-i} \approx 8 \cdot 10^{-10}.$$

Implementacija z Reed-Mullerjevo kodo sicer res potrebuje približno enako količino dodane informacije, je pa skoraj 70 000-krat zanesljivejša.

Glavni mejniki teorije kodiranja

- 1947-48:** začetki teorije informacij: znamenita izreka o “**Source Coding**” in pa “**Channel Capacity**” (C. Shannon)
- 1949-50:** odkritje *prvih kod* za odpravljanje napak (M. Golay, R. Hamming).
- 1959-60:** odkritje **BCH-kod** (R. Bose, D. Ray-Chaudhuri, A. Hochquenghem).
- 1967:** Viterby algoritm za odkodiranje **konvolucijskih kod**, (ki sta jih predlagala Elias 1955, Hagelbarger 1959).
- 1993:** razvoj **turbo kod** (C. Berrou, A. Glavieux, P. Titimajshima).

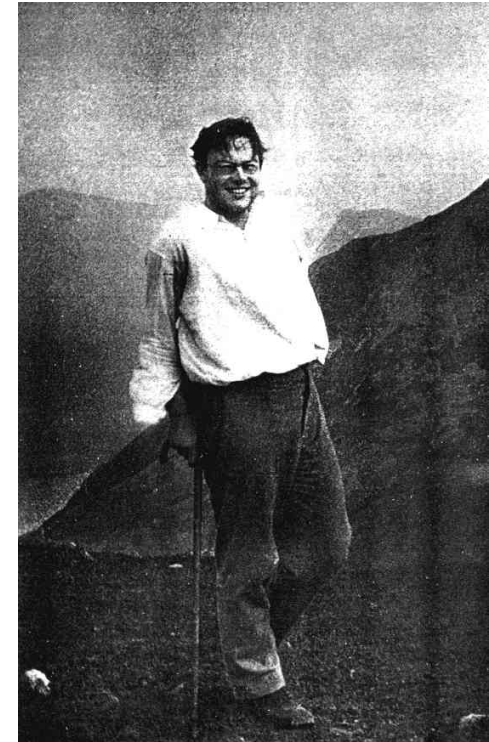
Ramseyjeva teorija

- intuitivna ideja
- Ramseyjev izrek
- Erdősev izrek
- primeri uporabe

Po 3,500 let starem zapisu je antični sumerski učenjak pogledal v nebo in zagledal leva, bika in škorpiona.

Ali gre za kozmične sile?

Astronom bi rekel: kolekcija zvezd, tj. začasna konfiguracija zvezd, ki jo gledamo z roba navadne galaksije.

1928 Frank Plumpton Ramsey

(26 let, angleški matematik, filozof in ekonomist)

Popoln nered je nemogoč.

Ramseyjeva teorija: Vsaka dovolj velika struktura vsebuje urejeno podstrukturo.

Konkretna naloga: Koliko objektov nam zagotavlja željeno podstrukturo?

“Intuicija”

Izrek (SIM). *V družbi šestih ljudi obstaja trojica v kateri se vsaka dva poznata ali pa vsaka dva ne poznata.*

- naivni prestop: preverimo $2^{15} = 32\,768$ možnosti,
- barvanje povezav polnega grafa K_6 in Dirichletov princip.

Nekaj težja naloga

V družbi 17ih znanstvenikov se vsaka dva dopisujeta o eni izmed treh tem. Dokaži, da obstajajo trije, ki se dopisujejo o isti temi!

Ramseyjevo število $r(k, \ell)$ je najmanjše število za katerega vsak graf na $r(k, \ell)$ vozliščih vsebuje bodisi k -kliko bodisi ℓ -antikliko.

Prepričaj se, da je $r(k, \ell) = r(\ell, k)$.

Primeri:

$$r(k, 1) = 1 = r(1, \ell),$$

$$r(2, \ell) = \ell, \quad r(k, 2) = k,$$

$$\text{SIM : } r(3, 3) \leq 6.$$

Ramseyjev izrek

Izrek. $\forall k, \ell \in \mathbb{N}$

$$r(k, \ell) \leq r(k, \ell - 1) + r(k - 1, \ell).$$

*Če sta obe števili na desni strani neenakosti sodi,
potem velja stroga neenakost.*

Zgled uporabe:

$$r(3, 3) \leq r(3, 2) + r(2, 3) = 3 + 3 = 6.$$

Dokaz: 1935 Erdős & Szekeres, 1955 Greenwood & Gleason

Naj bo G graf na $r(k, \ell - 1) + r(k - 1, \ell)$ vozliščih.

Potem velja ena izmed naslednjih možnosti:

(a) Vozlišče v ni sosednje množici S z vsaj $r(k, \ell - 1)$ vozlišči.

kar pomeni, da $G[S]$ vsebuje ali k -kliko ali $(\ell - 1)$ -antikliko.

(b) Vozlišče v je sosednje množici T z vsaj $r(k - 1, \ell)$ vozlišči.

kar pomeni, da $G[T]$ vsebuje ali $(k - 1)$ -kliko ali ℓ -antikliko.

Od tod sledi, da G vsebuje bodisi k -kliko bodisi ℓ -antikliko.

Naj bosta $r(k, \ell - 1)$ in $r(k - 1, \ell)$ sodi števili in

$$|G| = r(k, \ell - 1) + r(k - 1, \ell) - 1.$$

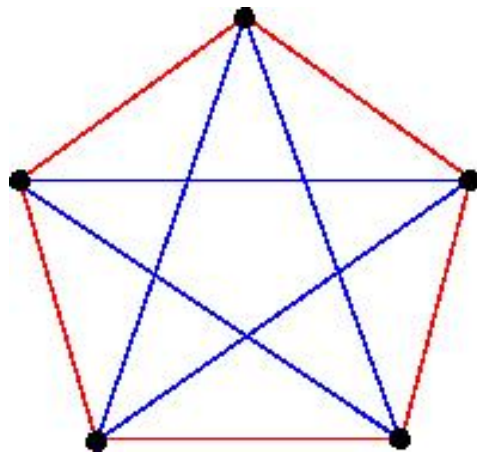
Potem obstaja vozlišče $v \in V(G)$, katerega stopnja je sodo število.

Torej v ni sosed enega od $r(k - 1, \ell) - 1$ vozlišč in velja bodisi (a) bodisi (b). ■

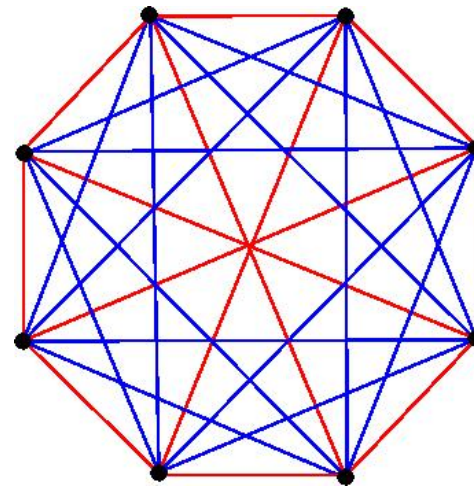
Pokaži:

$$r(3, 4) \leq 9, \quad r(3, 5) \leq 14, \quad r(4, 4) \leq 18, \quad r(k, \ell) \leq \binom{k + \ell - 2}{k - 1}.$$

To je bila zgornja meja. Kaj pa spodnja meja?

$$5 < r(3, 3) = 6$$

$$8 < r(3, 4) = 9$$

Podobno dobimo tudi $13 < r(3, 5) = 14$, $17 < r(3, 6) = 18$,

$22 < r(3, 7) = 23$, $27 < r(3, 8) \leq 29$ in $35 < r(3, 9) = 36$.

Erdősev izrek

Izrek. $\forall k \in \mathbb{N}$

$$r(k, k) \geq 2^{k/2}.$$

Zgled uporabe:

$$r(3, 3) \geq 3 \quad \text{and} \quad r(4, 4) \geq 4.$$

Marsovci napadejo Zemljo

Morda nam uspe izračunati $r(5, 5) \in [43, 49]$

(Exoo 1989, McKay and Radziszowski 1995),

nikakor pa ne moremo izračunati $r(6, 6) \in [102, 165]$

(Kalbfleisch 1965, Mackey 1994).

Znana Ramseyeva števila:

$k \backslash \ell$	3	4	5	6	7	8	9	10			
3	6	9	14	18	23	28	36	?			
4	9	18	25	?	?	?	?	?	?	?	?
6	18	?	?	?	?	?	?	?			

Ester Klein je leta **1933** predstavil naslednjo geometrijsko nalogo:

Med petimi točkami v ravnini, od katerih nobene tri niso kolinearne (ležijo na premici), lahko vedno izberemo štiri, ki določajo konveksen četverokotnik.

Rešitev: Vpeljemo pojem **konveksne ogrinjače** ...

Če je konveksna ogrinjača teh petih točk

- (a) **petkotnik**, potem vsake 4 točke med njimi sestavljajo konveksen četverokotnik,
- (b) **štirikotnik**, potem so njegovi vrhovi tiste 4 točke, ki smo jih iskali,
- (c) **trikotnik**, potem ga lahko označimo z A , B in C , preostali točki pa z D in E , tako da sta točki A in B na isti strani premice DE .

V tem primeru je četverokotnik $ABCD$ konveksen. ■

Nalogo lahko posplošimo na 9 točk in iskanje konveksnega petkotnika ter počasi pridemo do Erdőseve domneve, da za konveksen k -kotnik potrebujemo v ravnini vsaj

$$n = 1 + 2^{k-2}$$

točk od katerih nobene 3 niso kolinearne.

Pravzaprav se je najprej Szekeres prepričal, da za dovolj velik n vedno obstaja konveksen k -kotnik, potem pa je Erdős postavil svojo domnevo.

Erdöseva probabilistična metoda (1947)

34 točk določa 561 premic. Da se to zgodi v eni barvi, je verjetnost

$$2^{-561} \approx 2 \cdot 6 \cdot 10^{-169}.$$

Velja tudi $\binom{1\,000\,000}{34} = 3,4 \cdot 10^{165}$. Torej lahko pričakujemo

$$\binom{10^6}{34} = 3,4 \cdot 10^{165} \approx 0,01$$

oziroma 0,01% enobarvnih.

To pomeni, da v 99,9% ne dobimo enobarvnega K_{34} .

Slednjo idejo pretvorimo v Erdösev dokaz....

Dokaz Erdösevega izreka:

probabilistična metoda (ni konstruktivna) in štetje

Naj bo $\mathcal{G}_n$ množica grafov z vozlišči $v_1, v_2, \dots, v_n$.

Naj bo $\mathcal{G}_n^k$ množica grafov iz $\mathcal{G}_n$, ki vsebujejo k -kliko.

Potem je $|\mathcal{G}_n| = 2^{\binom{n}{2}}$, $|\mathcal{G}_n^k| = 2^{\binom{n}{2} - \binom{k}{2}} \binom{n}{k}$ in

$$q = |\mathcal{G}_n^k| / |\mathcal{G}_n| \leq \frac{n^k 2^{-\binom{k}{2}}}{k!}.$$

Če je $n < 2^{k/2}$, velja $q \leq \frac{2^{\frac{k^2}{2} - \binom{k}{2}}}{k!} < \frac{1}{2}$.

Se pravi, da manj kot polovica grafov iz $\mathcal{G}_n$ vsebuje k -klike.

Iz $\mathcal{G}_n = \{G \mid \overline{G} \in \mathcal{G}_n\}$ pa sledi, da manj kot polovica grafov iz $\mathcal{G}_n$ vsebuje k -antiklike. ■

Posledica. Za $m := \min(k, \ell)$ velja

$$r(k, \ell) \geq 2^{m/2}.$$

Uporaba

Pobarvaj z **modro** in **rdečo** števila

1 2 3 4 5 6 7 8 9.

Posledica Ramseyjevega izreka (Waerden 1926):

3 rdeča ali 3 modra števila tvorijo aritmetično zaporedje.

Dodatno branje:

R. L. Graham and J. H. Spencer, Ramsey Theory,

Scientific American July 1990, 112–117.

$$\text{PODVOJ}(x) = 2x$$

$$\text{EKSPONENT}(x) = 2^x$$

$$\text{STOLP}(x) = 2^{2^{2^{\cdots^2}}} \quad (x \text{ dvojok})$$

$$\text{UAU}(1) = \text{STOLP}(1)=2.$$

$$\text{UAU}(2) = \text{STOLP}(2)=4.$$

$$\text{UAU}(3) = \text{STOLP}(4)=65,536$$

$$\text{UAU}(4) = \text{prevelik za vse knjige, za vse računalnike} \dots$$

$$\text{UAU}(x) = \dots$$

Zaporedje $1, 2, \dots, \text{ACKERMANN}(k)$ pobarvamo z dvema barvama. Potem obstaja monokromatično (enobarvno) aritmetično podzaporedje s k členi.

II. STATISTIKA

II.1. Osnovni pojmi

Statistika je veda, ki proučuje množične pojave.

Ljudje običajno besedo **statistika** povezujejo z zbiranjem in urejanjem podatkov o nekem pojavu, izračunom raznih značilnosti iz teh podatkov, njih predstavitvijo in razlago.

To je najstarejši del statistike in ima svoje začetke že v antiki – z nastankom večjih združb (držav) se je pojavila potreba po poznavanju stanja – 'računovodstvo', astronomija, ...

Sama beseda **statistika** naj bi izvirala iz latinske besede **status** – v pomenu država. Tej veji statistike pravimo **opisna statistika**.

Druga veja, **inferenčna statistika**, poskuša spoznanja iz zbranih podatkov posplošiti (razširiti, podaljšati, napovedati, ...) in oceniti kakovost teh posplošitev.

Statistiko lahko razdelimo tudi na **uporabno** in **teoretično** (računalniško in matematično) statistiko.

... Osnovni pojmi

(Statistična) enota – posamezna proučevana stvar ali pojav.

Primer: redni študent na Univerzi v Ljubljani v študijskem letu 2008/09.

Populacija – množica vseh proučevanih enot; pomembna je natančna opredelitev populacije (npr. časovno in prostorsko).

Primer: vsi redni študentje na UL v študijskem letu 2008/09

Vzorec – podmnožica populacije, na osnovi katere ponavadi sklepamo o lastnostih celotne populacije.

Primer: vzorec 300 slučajno izbranih rednih študentov na UL v l. 2008/09.

Spremenljivka – lastnost enot; označujemo jih npr. z X , Y , X_1 .

Vrednost spremenljivke X na i -ti enoti označimo z x_i .

Primer: spol, uspeh iz matematike v zadnjem razredu srednje šole, izobrazba matere in višina mesečnih dohodkov staršev študenta.

... Osnovni pojmi

Posamezne spremenljivke in odnose med njimi opisujejo ustrezne porazdelitve.

Parameter – značilnost populacije; običajno jih označujemo z malimi grškimi črkami.

Statistika – značilnost vzorca; običajno jih označujemo z malimi latinskimi črkami. Vrednost statistike je lahko za različne vzorce različna.

Eno izmed osnovnih vprašanj statistike je,
kako z uporabo ustreznih statistik oceniti
vrednosti izbranih parametrov.

Vrste spremenljivk

Vrste spremenljivk glede na vrsto vrednosti:

1. **opisne** (ali atributivne) spremenljivke – vrednosti lahko opišemo z imeni razredov (npr. poklic, uspeh);
2. **številске** (ali numerične) spremenljivke – vrednosti lahko izrazimo s števili (npr. starost).

... Vrste spremenljivk

Vrste spremenljivk glede na vrsto merske lestvice:

1. **imenske** (ali nominalne) spremenljivke – vrednosti lahko le razlikujemo med seboj: dve vrednosti sta enaki ali različni (npr. spol);
2. **urejenostne** (ali ordinalne) spremenljivke – vrednosti lahko uredimo od najmanjše do največje (npr. uspeh);
3. **razmične** (ali intervalne) spremenljivke – lahko primerjamo razlike med vrednostima dvojic enot (npr. temperatura);
4. **razmernostne** spremenljivke – lahko primerjamo razmerja med vrednostima dvojic enot (npr. starost).
5. **absolutne** spremenljivke – štetja (npr. število prebivalcev).

... Vrste spremenljivk

<i>dovoljene transformacije</i>	<i>vrsta lestvice</i>	<i>primeri</i>
$f(x) = x$ (identiteta)	absolutna	štetje
$f(x) = a.x, a > 0$ podobnost	razmernostna	masa temperatura (K)
$f(x) = a.x + b, a > 0$	razmična	temperatura (C,F) čas (koledar)
$x \geq y \Leftrightarrow f(x) \geq f(y)$ strogo naraščajoča	urejenostna	šolske ocene, kakovost zraka, trdost kamnin
f je povratno enolična	imenska	barva las, narodnost

... Vrste spremenljivk

Vrste spremenljivk so urejene od tistih z najslabšimi merskimi lastnostmi do tistih z najboljšimi. Urejenostne spremenljivke zadoščajo lastnostim, ki jih imajo imenske spremenljivke; in podobno razmernostne spremenljivke zadoščajo lastnostim, ki jih imajo razmične, urejenostne in imenske spremenljivke.

absolutna $\subset$ razmernostna $\subset$ razmična $\subset$ urejenostna $\subset$ imenska

Posamezne statistične metode predpostavljajo določeno vrsto spremenljivk. Največ učinkovitih statističnih metod je razvitih za številske spremenljivke.

V teoriji merjenja pravimo, da je nek stavek *smisel*n, če ohranja resničnost/lažnost pri zamenjavi meritev z enakovrednimi (glede na dovoljene transformacije) meritvami.

Frekvenčna porazdelitev

Število vseh možnih vrednosti proučevane spremenljivke je lahko preveliko za pregledno prikazovanje podatkov. Zato sorodne vrednosti razvrstimo v skupine. Posamezni skupini priredimo ustrezno reprezentativno vrednost, ki je nova vrednost spremenljivke. Skupine vrednosti morajo biti določene **enolično**: vsaka enota s svojo vrednostjo je lahko uvrščena v natanko eno skupino vrednosti.

Frekvenčna porazdelitev spremenljivke je *tabela*, ki jo določajo *vrednosti ali skupine vrednosti* in njihove *frekvence*.

Če je spremenljivka vsaj urejenostna, vrednosti (ali skupine vrednosti) uredimo od najmanjše do največje.

Skupine vrednosti številskih spremenljivk imenujemo *razredi*.

... Frekvenčna porazdelitev

x_{min} in x_{max} – *najmanjša* in *največja* vrednost spremenljivke X .

$x_{i,min}$ in $x_{i,max}$ – *spodnja* in *zgornja meja* i -tega razreda.

Meje razredov so določene tako, da velja $x_{i,max} = x_{i+1,min}$.

Širina i -tega razreda je $d_i = x_{i,max} - x_{i,min}$.

Če je le mogoče, vrednosti razvrstimo v razrede enake širine.

Sredina i -tega razreda je $x_i = \frac{x_{i,min} + x_{i,max}}{2}$ in je značilna vrednost – predstavnik tega razreda.

Kumulativa (ali nakopičena frekvenca) je frekvenca do spodnje meje določenega razreda. Velja $F_{i+1} = F_i + f_i$, kjer je F_i kumulativa in f_i frekvenca v i -tem razredu.

Slikovni prikazi

Stolpčni prikaz: Na eni osi prikažemo (urejene) razrede. Nad vsakim naredimo stolpec/črto višine sorazmerne frekvenci razreda.

Krožni prikaz: Vsakemu razredu priredimo krožni izsek
s kotom $\alpha_i = \frac{f_i}{n} 360$ stopinj.

Histogram: drug poleg drugega rišemo stolpce – pravokotnike, katerih ploščina je sorazmerna frekvenci v razredu.
Če so razredi enako široki, je višina sorazmerna tudi frekvenci.

Poligon: v koordinatnem sistemu zaznamujemo točke (x_i, f_i) , kjer je x_i sredina i -tega razreda in f_i njegova frekvenca. K tem točkam dodamo še točki $(x_0, 0)$ in $(x_{k+1}, 0)$, če je v frekvenčni porazdelitvi k razredov. Točke zvežemo z daljicami.

Ogiva: grafična predstavitev kumulativne frekvenčne porazdelitve s poligonom, kjer v koordinatni sistem nanašamo točke $(x_{i,min}, F_i)$.

Nekaj ukazov v R-ju

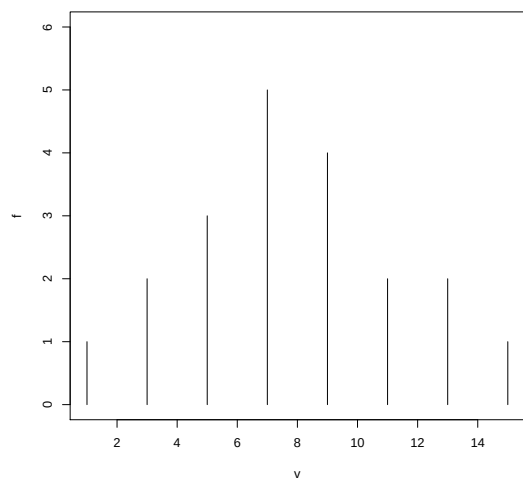
```

> X <- c(5,11,3,7,5,7,15,1,13,11,9,9,3,13,9,7,7,5,9,7)
> n <- length(X)
> t <- tabulate(X)
> t
[1] 1 0 2 0 3 0 5 0 4 0 2 0 2 0 1
> v <- (1:max(X))[t>0]
> f <- t[t>0]
> rbind(v,f)
  [,1] [,2] [,3] [,4] [,5] [,6] [,7] [,8]
v    1    3    5    7    9   11   13   15
f    1    2    3    5    4    2    2    1
> plot(v,f,type="h")
> plot(c(0,v,16),c(0,f,0),type="b",xlab="v",ylab="f")
> pie(f,v)
> plot(c(0,v,16),c(0,cumsum(f)/n,1),col="red",type="š",
  xlab="v",ylab="f")
> x <- sort(rnorm(100,mean=175,sd=30))
> y <- (1:100)/100
> plot(x,y,main="Normalna porazdelitev, n=100",type="š")
> curve(pnorm(x,mean=175,sd=30),add=T,col="red")

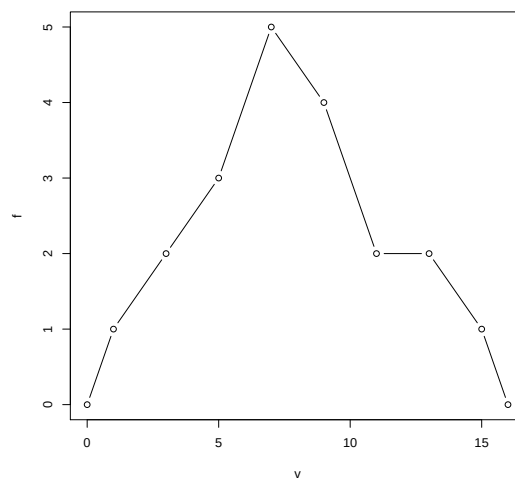
```

...Slikovni prikazi

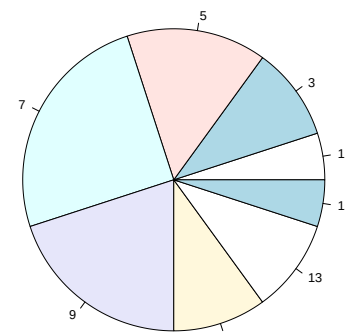
stolpci

poligon

strukturni krog

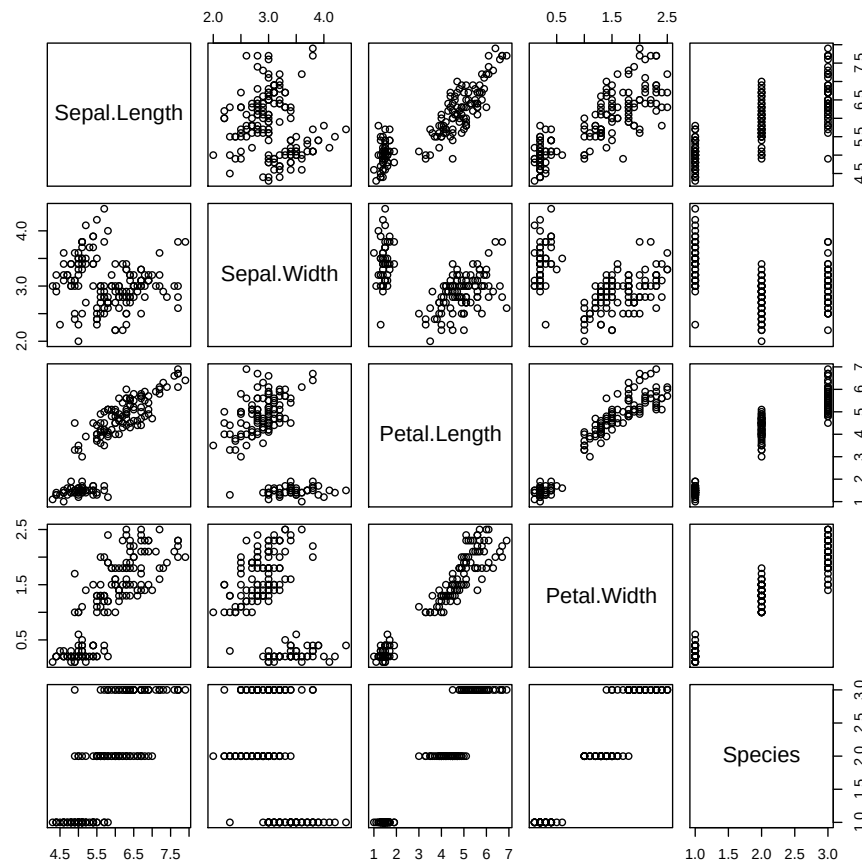

Še nekaj ukazov v R-ju

```
> x <- rnorm(1000, mean=175, sd=30)
> mean(x)
[1] 175.2683
> sd(x)
[1] 30.78941
> var(x)
[1] 947.9878
> median(x)
[1] 174.4802
> min(x)
[1] 92.09012
> max(x)
[1] 261.3666
> quantile(x, seq(0, 1, 0.1))
      0%      10%      20%      30%
92.09012 135.83928 148.33908 158.53864
      40%      50%      60%      70%
166.96955 174.48018 182.08577 191.29261
      80%      90%     100%
200.86309 216.94009 261.36656

> summary(x)
   Min. 1st Qu.  Median    Mean 3rd Qu.    Max.
 92.09  154.20  174.50  175.30  195.50  261.40
> hist(x, freq=F)
> curve(dnorm(x, mean=175, sd=30), add=T, col="red")
```

Fisherjeve oziroma Andersonove perunike (Iris data)


```
> data()
> data(iris)
> help(iris)
> summary(iris)
```

Sepal.Length	Sepal.Width
Min. :4.300	Min. :2.000
1st Qu.:5.100	1st Qu.:2.800
Median :5.800	Median :3.000
Mean :5.843	Mean :3.057
3rd Qu.:6.400	3rd Qu.:3.300
Max. :7.900	Max. :4.400
Petal.Length	Petal.Width
Min. :1.000	Min. :0.100
1st Qu.:1.600	1st Qu.:0.300
Median :4.350	Median :1.300
Mean :3.758	Mean :1.199
3rd Qu.:5.100	3rd Qu.:1.800
Max. :6.900	Max. :2.500
Species	
setosa :50	
versicolor:50	
virginica :50	

```
> pairs(iris)
```

Parni prikaz.

Škatle in Q-Q-prikazi

Škatle (box-and-whiskers plot; grafikon kvantilov) `boxplot`:

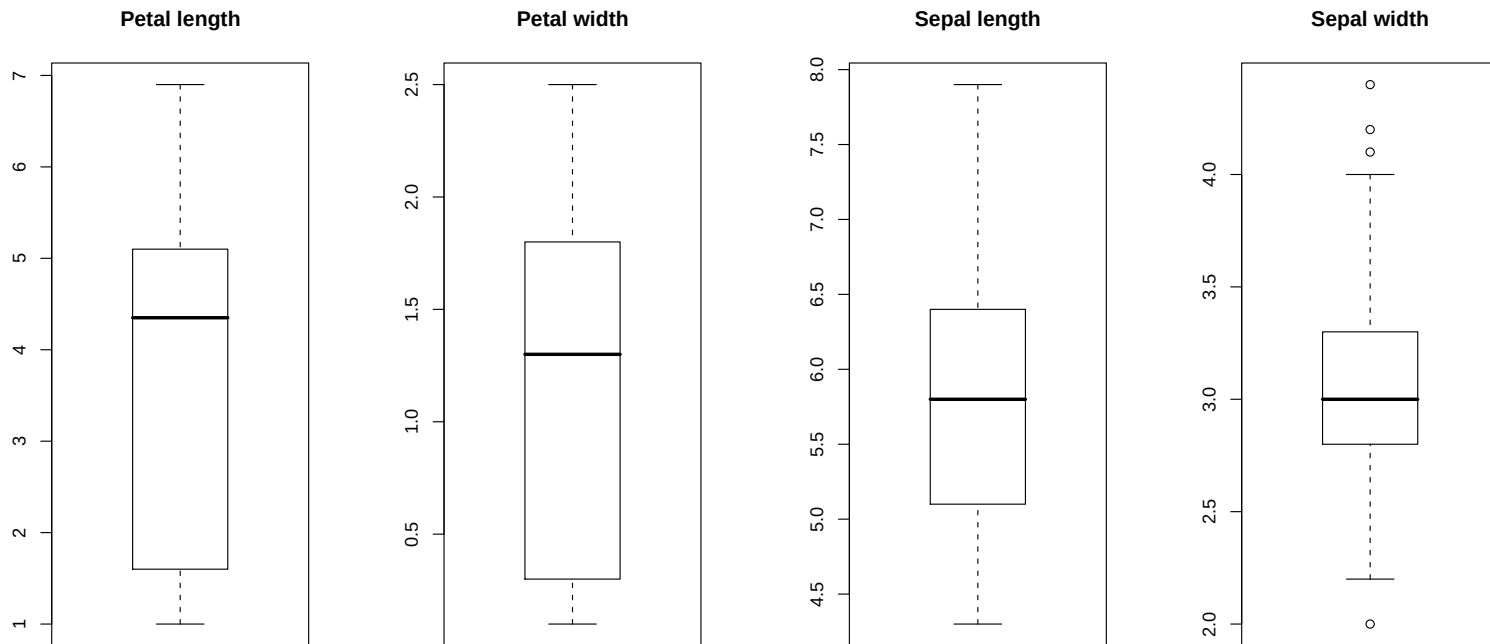
škatla prikazuje notranja kvartila razdeljena z mediansko črto.

Daljici – brka vodita do robnih podatkov, ki sta največ za 1.5 dolžine škatle oddaljena od nje. Ostali podatki so prikazani posamično.

Q-Q-prikaz `qqnorm` je namenjen prikazu normalnosti porazdelitve danih n podatkov. Podatke uredimo in prikažemo pare točk sestavljene iz vrednosti k -tega podatka in pričakovane vrednosti k -tega podatka izmed n normalno porazdeljenih podatkov. Če sta obe porazdelitvi normalni, ležijo točke na premici. Premica `qqline` nariše premico skozi prvi in tretji kvartil.

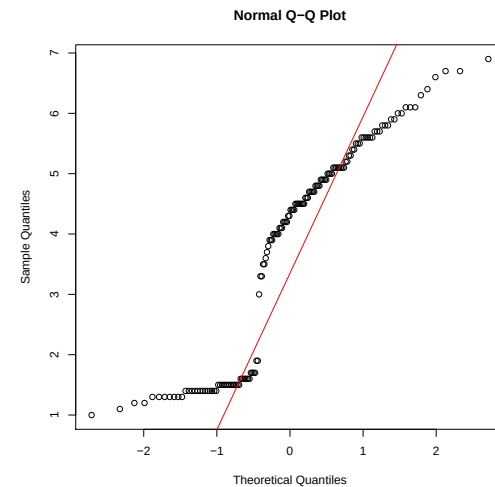
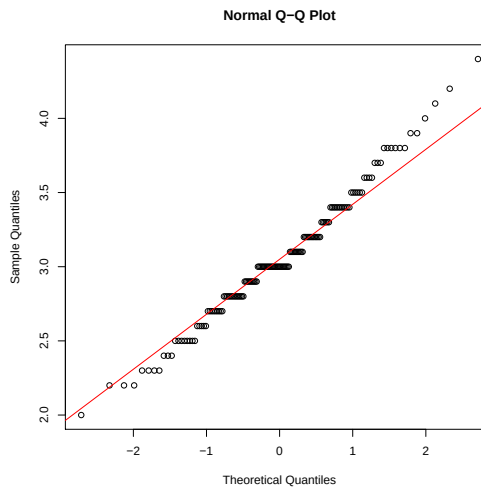
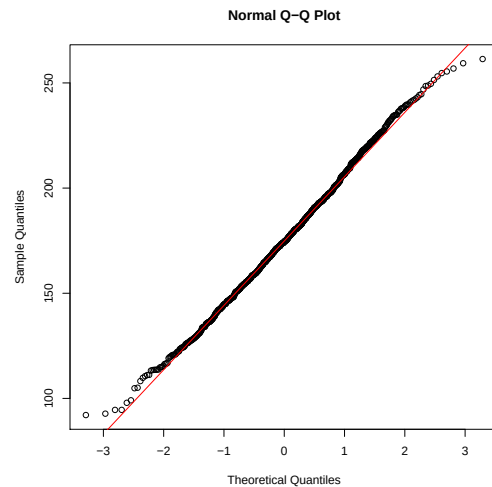
Obstaja tudi splošnejši ukaz `qqplot`, ki omogoča prikaz povezanosti poljubnega para porazdelitev. S parametrom `datax=T` zamenjamo vlogo koordinatnih osi.

Škatle

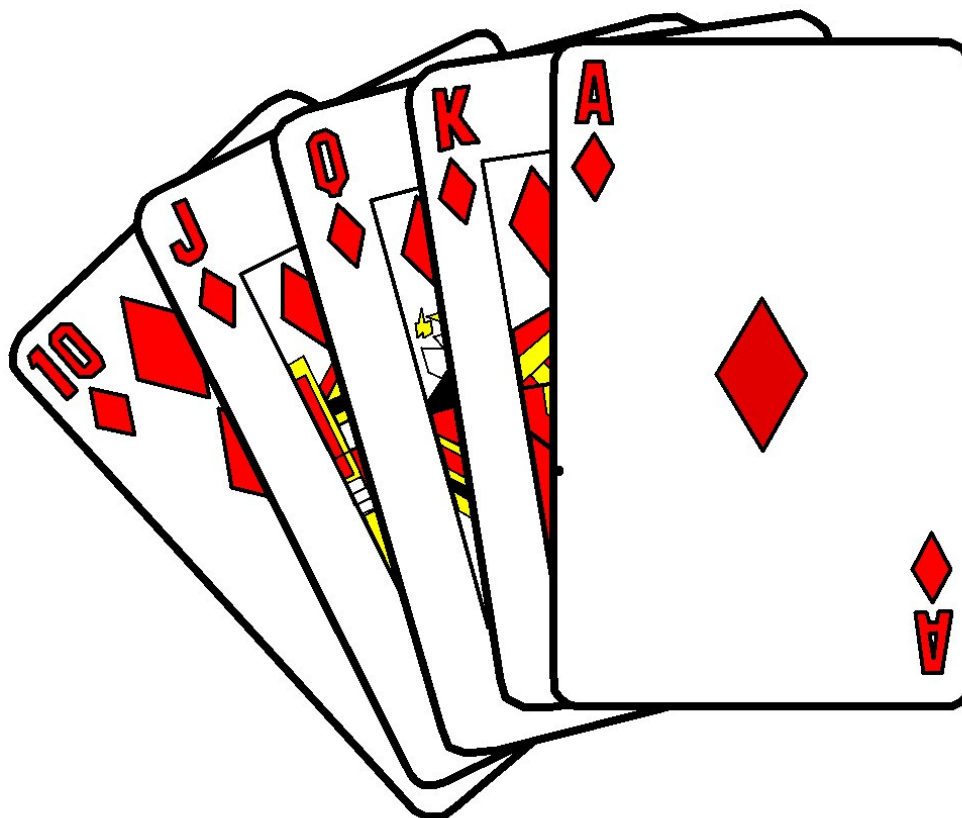
```
> par(mfrow=c(1,2))
> boxplot(iris$Petal.Length,main="Petal length")
> boxplot(iris$Petal.Width,main="Petal width")
> boxplot(iris$Sepal.Length,main="Sepal length")
> boxplot(iris$Sepal.Width,main="Sepal width")
> par(mfrow=c(1,1))
```

Q-Q-prikaz


```
> qqnorm(x)
> qqline(x, col="red")
> qqnorm(iris$Sepal.Width)
> qqline(iris$Sepal.Width, col="red")
> qqnorm(iris$Petal.Length)
> qqline(iris$Petal.Length, col="red")
```

II.2. Vzorčenje

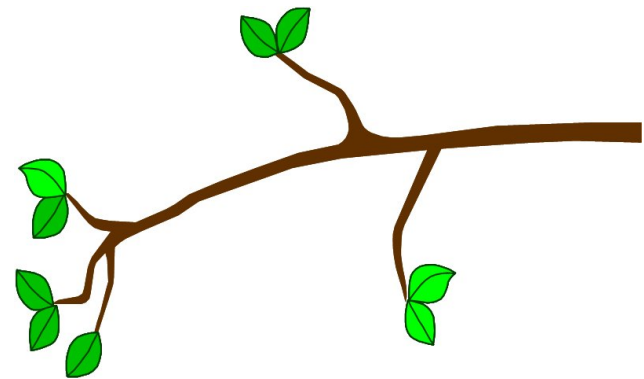

... Vzorčenje

Analitična statistika je veja statistike, ki se ukvarja z uporabo vzorčnih podatkov, da bi z njimi naredili zaključek (inferenco) o populaciji.

Zakaj vzorčenje?

- cena
- čas
- destruktivno testiranje

Glavno vprašanje statistike je:

kakšen mora biti vzorec, da lahko iz podatkov zbranih na njem veljavno sklepamo o lastnostih celotne populacije.

... Vzorčenje

Kdaj vzorec dobro predstavlja celo populacijo?

Preprost odgovor je:

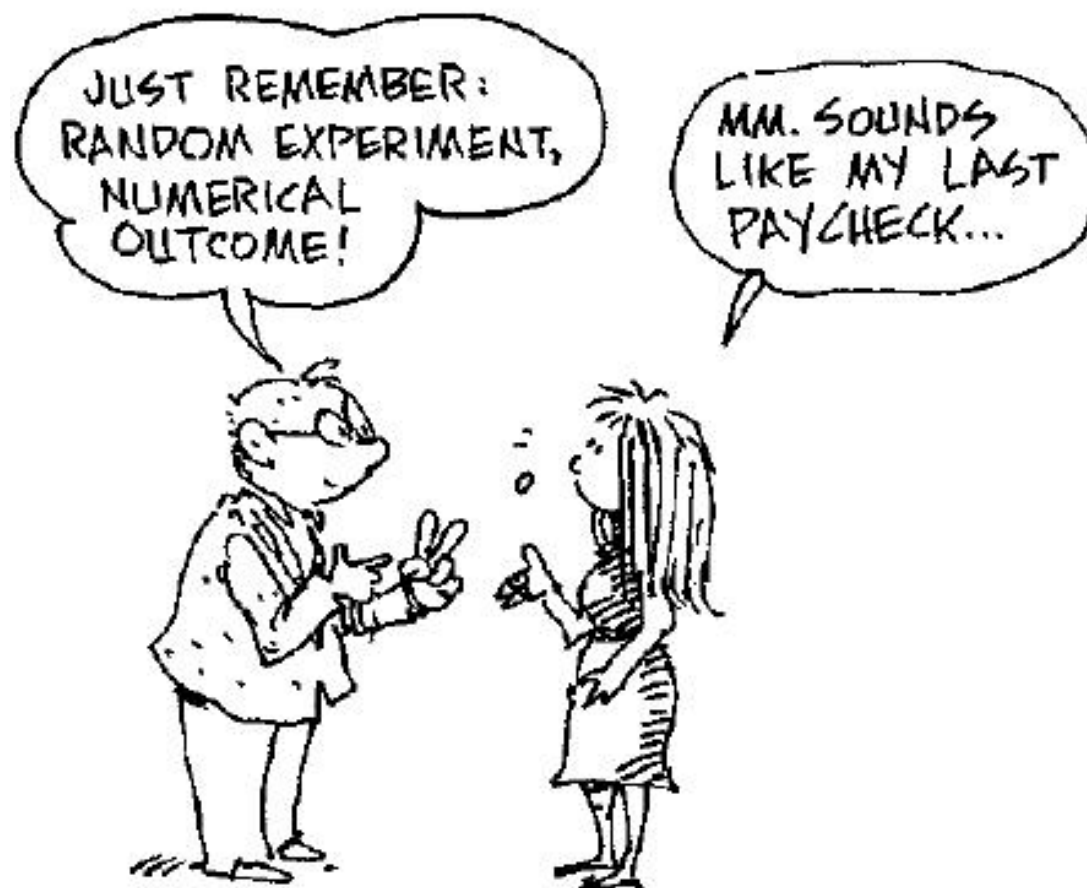
- vzorec mora biti izbran *nepristransko*,
- vzorec mora biti *dovolj velik*.

Recimo, da merimo spremenljivko X , tako da n -krat naključno izberemo neko enoto in na njej izmerimo vrednost spremenljivke X .

Postopku ustreza slučajni vektor

$$(X_1, X_2, \dots, X_n),$$

ki mu rečemo *vzorec*. Število n je *velikost* vzorca.

... Vzorčenje

Ker v vzorcu merimo isto spremenljivko in posamezna meritev ne sme vplivati na ostale, lahko predpostavimo:

1. vsi členi X_i vektorja imajo *isto* porazdelitev, kot spremenljivka X ,
2. členi X_i so med seboj *neodvisni*.

Takemu vzorcu rečemo *enostavni slučajni vzorec*.

Večina statistične teorije temelji na predpostavki, da imamo opravka enostavnim slučajnim vzorcem.

Če je populacija končna, lahko dobimo enostavni slučajni vzorec, tako da slučajno izbiramo (z vračanjem) enote z enako verjetnostjo.

Z vprašanjem, kako sestaviti dobre vzorce v praksi, se ukvarja posebno področje statistike – *teorija vzorčenja*.

Načini vzorčenja

- ocena
 - priročnost
- naključno
 - enostavno: pri enostavnem naključnem vzorčenju je vsak član populacije izbran/vključen z *enako verjetnostjo*.
 - deljeno: razdeljen naključni vzorec dobimo tako, da razdelimo populacijo na disjunktne množice oziroma dele (razrede) in nato izberemo enostavne naključne vzorce za vsak del posebej.
 - grozdno: takšno vzorčenje je enostavno naključno vzorčenje skupin ali klastrov/grozdov elementov.

Osnovni izrek statistike

Spremenljivka X ima na populaciji G porazdelitev $F(x) = P(X \leq x)$.
Toda tudi vsakemu vzorcu ustreza neka porazdelitev.

Za realizacijo vzorca $(x_1, x_2, \dots, x_n)$ in $x \in \mathbb{R}$ postavimo

$$K(x) = |\{x_i : x_i < x, i = 1, \dots, n\}| \quad \text{in} \quad V_n(x) = K(x)/n.$$

Slučajni spremenljivki $V_n(x)$ pravimo *vzorčna porazdelitvena funkcija*.
Ker ima, tako kot tudi $K(x)$, $n + 1$ možnih vrednosti k/n , $k = 0, \dots, n$,
je njena verjetnostna funkcija $B(n, F(x))$

$$P(V_n(x) = k/n) = \binom{n}{k} F(x)^k (1 - F(x))^{n-k}.$$

... Osnovni izrek statistike

Če vzamemo n neodvisnih Bernoullijevih spremenljivk

$$Y_i(x) \sim \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ F(x) & 1 - F(x) \end{pmatrix},$$

velja

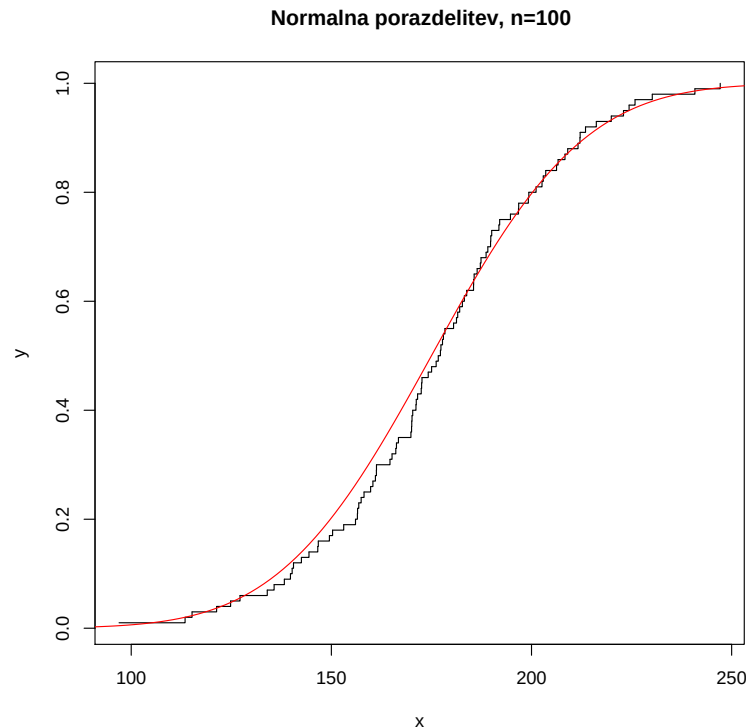
$$V_n(x) = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n Y_i(x).$$

Krepki zakon velikih števil tedaj zagotavlja, da za vsak x velja

$$P\left(\lim_{n \rightarrow \infty} V_n(x) = F(x)\right) = 1.$$

To je v bistvu Borelov zakon, da relativna frekvenca dogodka ($X \leq x$) skoraj gotovo konvergira proti verjetnosti tega dogodka.

... Osnovni izrek statistike

Velja pa še več. $V_n(x)$ je stopničasta funkcija, ki se praviloma dobro prilega funkciji $F(x)$.

Odstopanje med $V_n(x)$ in $F(x)$ lahko izmerimo s slučajno spremenljivko

$$D_n = \sup_{x \in \mathbb{R}} |V_n(x) - F(x)|$$

za $n = 1, 2, 3, \dots$. Zanj lahko pokažemo *osnovni izrek statistike*

$$P\left(\lim_{n \rightarrow \infty} D_n = 0\right) = 1.$$

Torej se z rastjo velikosti vzorca $V_n(x)$ enakomerno vse bolje prilega funkciji $F(x)$ – vse bolj povzema razmere na celotni populaciji.

Vzorčne ocene

Najpogostejša parametra, ki bi ju radi ocenili sta:

sredina populacije μ glede na izbrano lastnost – pričakovano vrednost spremenljivke X na populaciji; in

povprečni odklon od sredine σ – standardni odklon spremenljivke X na populaciji.

Statistike/ocene za te parametre so izračunane iz podatkov vzorca.

Zato jim tudi rečemo *vzorčne ocene*.

Sredinske mere

Kot sredinske mere se pogosto uporabljajo:

Vzorčni modus – najpogostejša vrednost (smiselna tudi za imenske).

Vzorčna mediana – srednja vrednost, glede na urejenost,
(smiselna tudi za urejenostne).

Vzorčno povprečje – povprečna vrednost (smiselna za vsaj razmične)

$$\bar{x} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n x_i$$

Vzorčna geometrijska sredina – (smiselna za vsaj razmernostne)

$$G_n = \sqrt[n]{\prod_{i=1}^n x_i}$$

Mere razpršenosti

Za oceno populacijskega odklona uporabljamo *mere razpršenosti*.

$$\text{Vzorčni razmah} = \max_i x_i - \min_i x_i.$$

$$\text{Vzorčna disperzija} \quad s_0^2 = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2.$$

$$\text{Popravljen vzorčna disperzija} \quad s^2 = \frac{1}{n-1} \sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2.$$

ter ustrezna *vzorčna odklona* s_0 in s .

Porazdelitve vzorčnih statistik

Denimo, da je v populaciji N enot in da iz te populacije slučajno izbiramo n enot v enostavni slučajni vzorec ali na kratko slučajni vzorec (vsaka enota ima enako verjetnost, da bo izbrana v vzorec, tj. $1/N$).

Če hočemo dobiti slučajni vzorec, moramo izbrane enote pred ponovnim izbiranjem vrniti v populacijo (vzorec s ponavljanjem).

Če je velikost vzorca v primerjavi s populacijo majhna, se ne pregrešimo preveč, če imamo za slučajni vzorec tudi vzorec, ki nastane s slučajnim izbiranjem brez vračanja.

Predstavljajmo si, da smo iz populacije izbrali vse možne vzorce. Dobili smo populacijo vseh možnih vzorcev. Teh je v primeru enostavnih slučajnih vzorcev *s ponavljanjem* N^n ; kjer je N število enot v populaciji in n število enot v vzorcu.

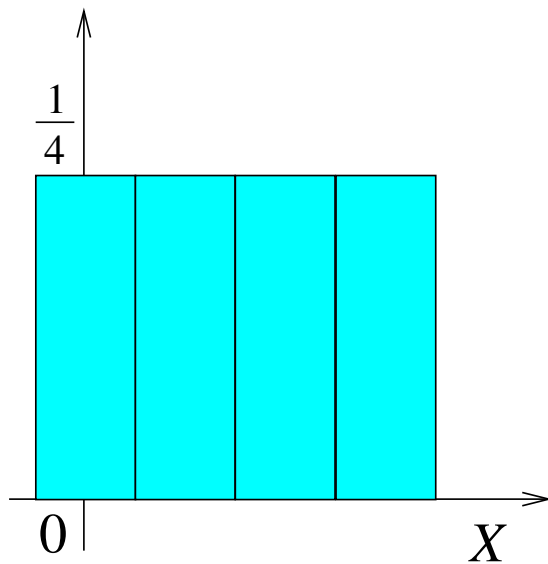
Število slučajnih vzorcev *brez ponavljanja* pa je

$$\begin{aligned} \binom{N}{n}, & \quad \text{če } ne \text{ upoštevamo vrstnega reda izbranih enot v vzorcu;} \\ \binom{N+n-1}{n}, & \quad \text{če upoštevamo vrstni red.} \end{aligned}$$

Primer: Vzemimo populacijo z $N = 4$ enotami, ki imajo naslednje vrednosti spremenljivke X :

0, 1, 2, 3

Grafično si lahko porazdelitev spremenljivke X predstavimo s histogramom:

in za populacijo izračunamo pričakovano vrednost in varianco:

$$\mu = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N x_i = \frac{3}{2},$$

$$\sigma^2 = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N (x_i - \mu)^2 = \frac{5}{4}.$$

Sedaj pa tvorimo vse možne vzorce velikosti $n = 2$ s ponavljanjem, in na vsakem izračunajmo vzorčno povprečje $\bar{X}$:

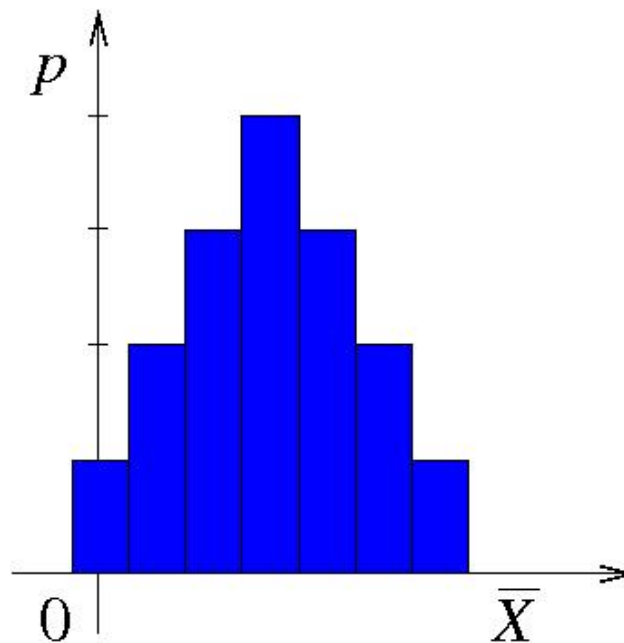
$$\bar{X} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n X_i = \frac{1}{2}(X_1 + X_2).$$

vzorci	$\bar{X}$	vzorci	$\bar{X}$
0·0	0	2·0	1
0·1	0·5	2·1	1·5
0·2	1	2·2	2
0·3	1·5	2·3	2·5
1·0	0·5	3·0	1·5
1·1	1	3·1	2
1·2	1·5	3·2	2·5
1·3	2	3·3	3

Zapišimo verjetnostno shemo slučajne spremenljivke vzorčno povprečje $\bar{X}$:

$$\bar{X} : \begin{pmatrix} 0 & 0.5 & 1 & 1.5 & 2 & 2.5 & 3 \\ 1/16 & 2/16 & 3/16 & 4/16 & 3/16 & 2/16 & 1/16 \end{pmatrix}$$

Grafično jo predstavimo s histogramom:

... in izračunajmo pričakovano vrednost ter disperzijo vzorčnega povprečja:

$$E(\bar{X}) = \sum_{i=1}^m \bar{X}_i p_i = \frac{0 + 1 + 3 + 6 + 6 + 5 + 3}{16} = \frac{3}{2},$$

$$D(\bar{X}) = \sum_{i=1}^m \left(\bar{X}_i - E(\bar{X}) \right)^2 p_i = \frac{5}{8}.$$

S tem primerom smo pokazali, da je statistika ‘vzorčno povprečje’ slučajna spremenljivka s svojo porazdelitvijo. Poglejmo, kaj lahko rečemo v splošnem o porazdelitvi vzorčnih povprečij.

Vzorčna porazdelitev povprečja

Izrek: Naj bo $x_1, x_2, \dots, x_n$ naključni vzorec, ki je sestavljen iz n meritev populacije s končno pričakovano vrednostjo μ in končnim standardnim odklonom σ . Potem sta povprečje in standardni odklon vzorčne porazdelitve $\bar{X}$ enaka

$$\mu_{\bar{X}} = \mu \quad \text{in} \quad \sigma_{\bar{X}} = \frac{\sigma}{\sqrt{n}}.$$

Centralni limitni izrek (pri vzorčenju)

Če je naključni vzorec velikosti n izbran iz populacije s

- končno pričakovano vrednostjo μ in končno varianco σ^2 ter
- če je n dovolj velik (npr. $n > 30$),

potem je porazdelitev standardiziranega vzorčnega povprečja $\bar{X}$, tj. $(\bar{X} - \mu_{\bar{X}})/\sigma_{\bar{X}} = (\bar{X} - \mu)\sqrt{n}/\sigma$, aproksimirana z $N(0, 1)$.

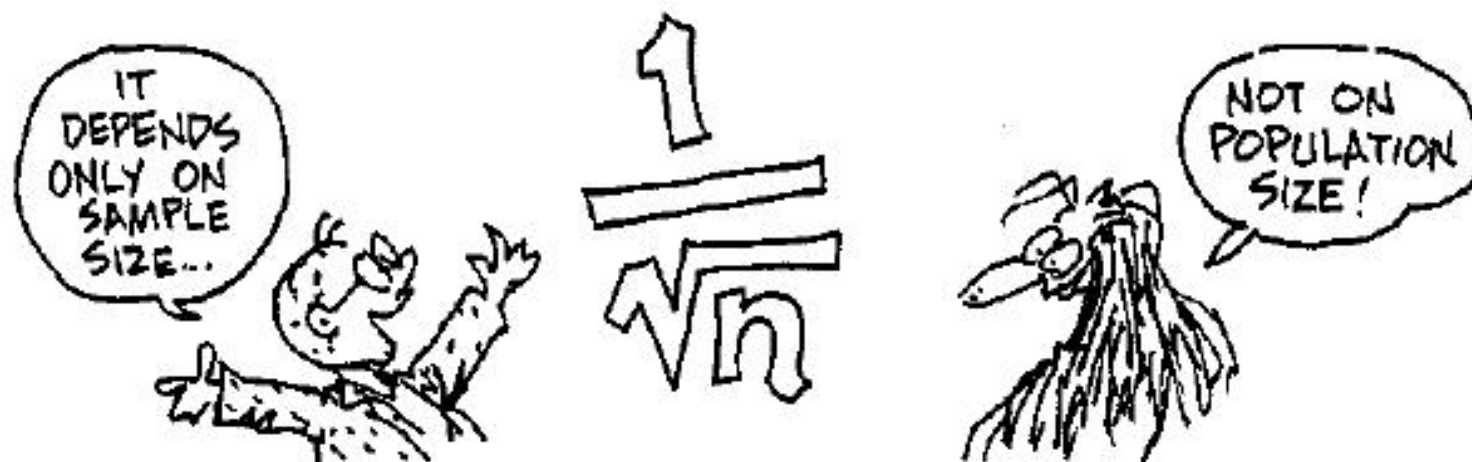
Dokaz prvega izreka

Oglejmo si *vzorčno povprečje*, določeno z zvezo $\bar{X} = \frac{1}{n}(X_1 + \dots + X_n)$, ki je tudi slučajna spremenljivka. Tedaj zaradi linearnosti $E(X)$, homogenosti σ_X , 'Pitagorovega izreka za σ_X (za paroma nekorelirane spremenljivke X_i) in dejstva, da je $E(X_i) = E(X)$ in $(\sigma_{X_i})^2 = \sigma^2$ za $i = 1, \dots, n$, velja

$$E(\bar{X}) = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n E(X_i) = \frac{nE(X)}{n} = \mu,$$

$$(\sigma_{\bar{X}})^2 = \frac{1}{n^2} \sum_{i=1}^n (\sigma_{X_i})^2 = \frac{1}{n^2} \sum_{i=1}^n \sigma^2 = \frac{\sigma^2}{n}$$

Iz druge zveze vidimo, da standardna napaka $\sigma_{\bar{X}} = \frac{\sigma}{\sqrt{n}}$ statistike $\bar{X}$ pada proti 0 z naraščanjem velikosti vzorca, tj. $\bar{X} \rightarrow \mu$; (enako nam zagotavlja tudi krepki zakon velikih števil).

Hitrost centralne tendence pri CLI

Dokaz CLI je precej tehničen, kljub temu pa nam ne da občutka kako velik mora biti n , da se porazdelitev slučajne spremenljivke

$$X_1 + \cdots + X_n$$

približa normalni porazdelitvi.

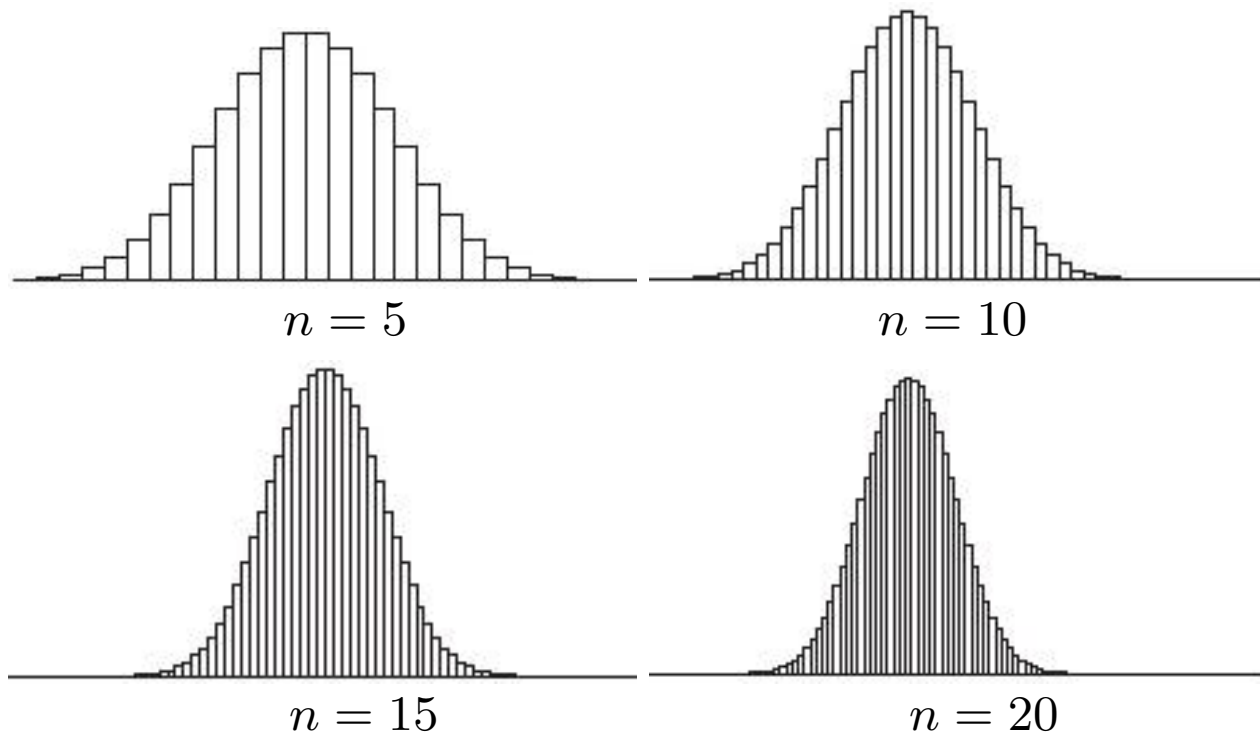
Hitrost približevanja k normalni porazdelitvi je odvisna od tega kako simetrična je porazdelitev.

To lahko potrdimo z eksperimentom: mečemo (ne)pošteno kocko, X_k naj bo vrednost, ki jo kocka pokaže pri k -tem metu.

Centralna tendenca za pošteno kocko

$$p_1 = 1/6, \quad p_2 = 1/6, \quad p_3 = 1/6, \quad p_4 = 1/6, \quad p_5 = 1/6, \quad p_6 = 1/6.$$

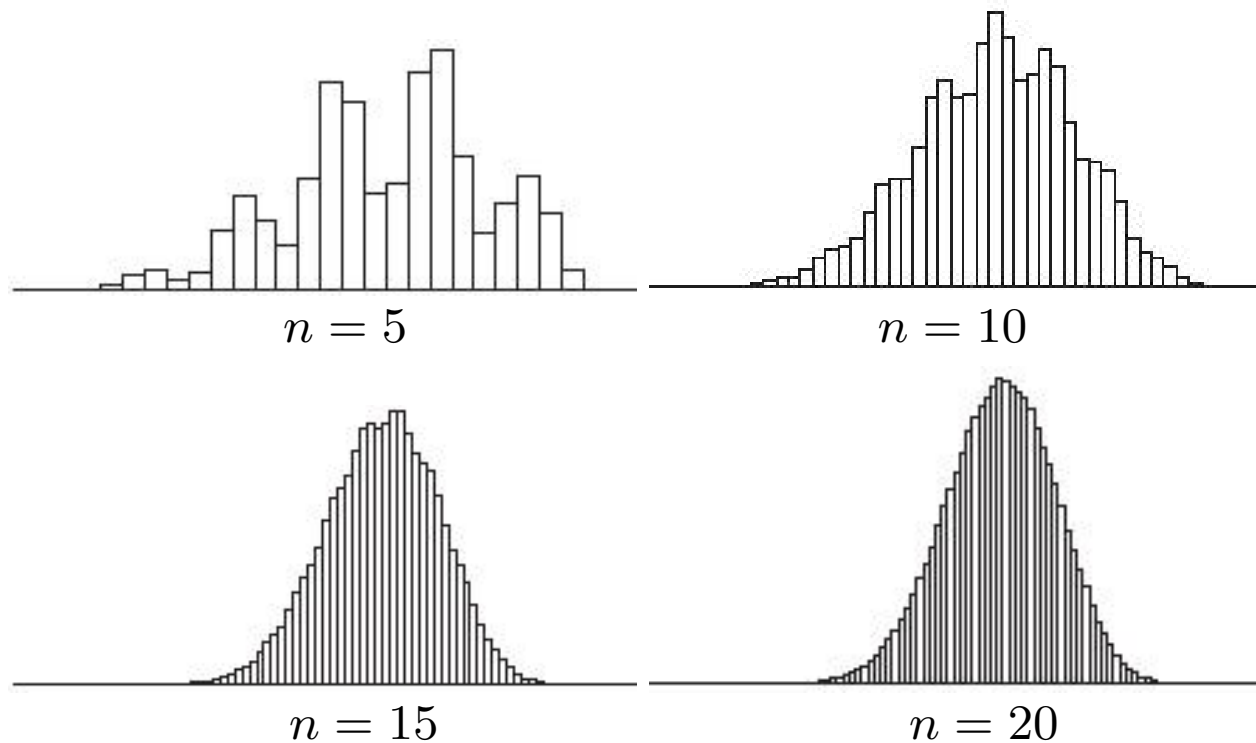
in slučajno spremenljivko $X_1 + X_2 + \cdots + X_n$:

Centralna tendenca za goljufivo kocko

$$p_1 = 0.2, \quad p_2 = 0.1, \quad p_3 = 0, \quad p_4 = 0, \quad p_5 = 0.3, \quad p_6 = 0.4.$$

in slučajno spremenljivko $X_1 + X_2 + \cdots + X_n$:

II.3. Cenilke

Vzorčna statistika

Vzorčna statistika je poljubna simetrična funkcija (tj. njena vrednost je neodvisna od permutacije argumentov) vzorca

$$Y = g(X_1, X_2, \dots, X_n)$$

Tudi vzorčna statistika je slučajna spremenljivka, za katero lahko določimo porazdelitev iz porazdelitve vzorca.

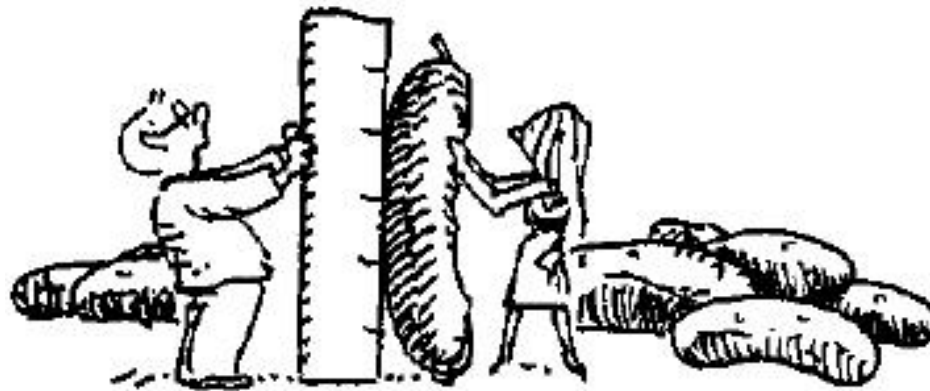
Najzanimivejši sta značilni vrednosti

- njeno pričakovano vrednost $E(Y)$,
- standardni odklon σ_Y , ki mu pravimo tudi *standardna napaka* statistike Y (angl. standard error – zato oznaka $SE(Y)$).

(A) Vzorčno povprečje

Proizvajalec embalaže za kumare bi rad ugotovil **povprečno dolžino** kumarice (da se odloči za velikost embalaže), ne da bi izmeril dolžino čisto vsake.

Zato naključno izbere n kumar in izmeri njihove dolžine $X_1, \dots, X_n$.

Sedaj nam je že blizu ideja, da je vsaka dolžina X_i **slučajna spremenljivka** (numerični rezultat naključnega eksperimenta).

Če je μ (iskano/neznano) povprečje dolžin, in je σ standardni odklon porazdelitve dolžin kumar, **potem velja**

$$E(X_i) = \mu, \quad \text{in} \quad D(X_i) = \sigma^2,$$

za vsak i , ker bi X_i bila lahko dolžina katerekoli kumare.

Denimo, da se spremenljivka X na populaciji porazdeljuje normalno $N(\mu, \sigma)$. Na vsakem vzorcu (s ponavljanjem) izračunamo vzorčno povprečje $\bar{X}$.

Spomnimo se, da je **porazdelitev vzorčnih povprečij** normalna, kjer je

- pričakovana vrednost vzorčnih povprečij enako pričakovani vrednosti slučajne spremenljivke na populaciji, tj.

$$E(\bar{X}) = \mu,$$

- standardni odklon vzorčnih povprečij

$$SE(\bar{X}) = \frac{\sigma}{\sqrt{n}}.$$

Če tvorimo vzorce iz končne populacije brez vračanja, je standardni odklon vzorčnih povprečij

$$\text{SE}(\bar{X}) = \frac{\sigma}{\sqrt{n}} \sqrt{\frac{N-n}{N-1}}.$$

Za dovolj velike vzorce ($n > 30$) je porazdelitev vzorčnih povprečij približno normalna, tudi če spremenljivka X ni normalno porazdeljena. Če se statistika $\bar{X}$ porazdeljuje vsaj približno normalno s standardno napako $\text{SE}(\bar{X})$, potem se

$$Z = \frac{\bar{X} - E(\bar{X})}{\text{SE}(\bar{X})}$$

porazdeljuje standardizirano normalno.

Vzorčno povprečje in normalna porazdelitev

Naj bo $X \sim N(\mu, \sigma)$. Tedaj velja $\sum_{i=1}^n X_i \sim N(n\mu, \sigma\sqrt{n})$ in dalje $\bar{X} \sim N(\mu, \sigma/\sqrt{n})$. Za standardizirano vzorčno statistiko Z velja

$$Z = \frac{\bar{X} - \mu}{\sigma/\sqrt{n}} \sim N(0, 1)$$

Kaj pa če porazdelitev X ni normalna? Izračun porazdelitve se lahko zelo zaplete. Toda pri večjih vzorcih ($n > 30$), lahko uporabimo centralni limitni izrek, ki zagotavlja, da je spremenljivka Z porazdeljena skoraj standardizirano normalno. Vzorčno povprečje

$$\bar{X} = \frac{\sigma}{\sqrt{n}} Z + \mu$$

je tedaj porazdeljeno približno $N(\mu, \sigma/\sqrt{n})$.

Zgled

Odgovorimo na vprašanje: Kolikšna je verjetnost, da bo pri 36 metih igralne kocke povprečno število pik večje ali enako 4 ?

X je slučajna spremenljivka z vrednostmi 1, 2, 3, 4, 5, 6 in verjetnostmi $1/6$. Zanja je $\mu = 3.5$ in standardni odklon $\sigma = 1.7$. Vseh 36 ponovitev meta lahko obravnavamo kot slučajni vzorec velikost 36. Tedaj je

$$P(\bar{X} \geq 4) = P(Z \geq (4 - \mu)\sqrt{n}/\sigma) = P(Z \geq 1.75) \approx 0.04.$$

```
> x <- 1:6
> m <- mean(x)
> s <- sd(x)*sqrt(5/6)
> z <- (4-m)*6/s
> p <- 1-pnorm(z)
> cbind(m, s, z, p)
```

	m	s	z	p
[1,]	3.5	1.707825	1.75662	0.03949129

(B) Vzorčna disperzija

Imejmo normalno populacijo $N(\mu, \sigma)$.

Kako bi določili porazdelitev za vzorčno disperzijo $S_0^2 = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (X_i - \bar{X})^2$

ali popravljeno vzorčno disperzijo $S^2 = \frac{1}{n-1} \sum_{i=1}^n (X_i - \bar{X})^2$?

Raje izračunamo porazdelitev za statistiko

$$\chi^2 = \frac{nS_0^2}{\sigma^2} = \frac{(n-1)S^2}{\sigma^2} = \frac{1}{\sigma^2} \sum_{i=1}^n (X_i - \bar{X})^2$$

... Vzorčna disperzija

Preoblikujemo jo lahko takole:

$$\begin{aligned}\chi^2 &= \frac{1}{\sigma^2} \sum_{i=1}^n (X_i - \mu + \mu - \bar{X})^2 = \\ &= \frac{1}{\sigma^2} \sum_{i=1}^n (X_i - \mu)^2 + \frac{2}{\sigma^2} (\mu - \bar{X}) \sum_{i=1}^n (X_i - \mu) + \frac{n}{\sigma^2} (\mu - \bar{X})^2\end{aligned}$$

in, ker je $\sum_{i=1}^n (X_i - \mu) = n(\bar{X} - \mu) = -n(\mu - \bar{X})$, dalje

$$\chi^2 = \sum_{i=1}^n \left(\frac{X_i - \mu}{\sigma} \right)^2 - \frac{1}{n} \left(\sum_{i=1}^n \frac{X_i - \mu}{\sigma} \right)^2 = \sum_{i=1}^n Y_i^2 - \frac{1}{n} \left(\sum_{i=1}^n Y_i \right)^2,$$

kjer so $Y_1, Y_2, \dots, Y_n$ paroma neodvisne standardizirano normalno porazdeljene slučajne spremenljivke, $Y_i = \frac{X_i - \mu}{\sigma}$.

... Vzorčna disperzija

Porazdelitvena funkcija za χ^2 je

$$F_{\chi^2} = P(\chi^2 < z) = \int \int \cdots \int_{\sum_{i=1}^n y_i^2 - \frac{1}{n} (\sum_{i=1}^n y_i)^2 < z} e^{-(y_1^2 + y_2^2 + \cdots + y_n^2)/2} dy_n \cdots dy_1$$

z ustrezno ortogonalno transformacijo v nove spremenljivke $z_1, z_2, \dots, z_n$ dobimo po nekaj računanja

$$F_{\chi^2} = \frac{1}{(2\pi)^{(n-1)/2}} \int \int \cdots \int_{\sum_{i=1}^{n-1} z_i^2 < z} e^{-(z_1^2 + z_2^2 + \cdots + z_{n-1}^2)/2} dz_{n-1} \cdots dz_1$$

Pod integralom je gostota vektorja $(Z_1, Z_2, \dots, Z_{n-1})$ z neodvisnimi standardizirano normalnimi členi. Integral sam pa ustreza porazdelitveni funkciji vsote kvadratov $Z_1^2 + Z_2^2 + \cdots + Z_{n-1}^2$.

Tako je porazdeljena tudi statistika χ^2 .

... Vzorčna disperzija

Kakšna pa je ta porazdelitev? Ker so tudi kvadrati $Z_1^2, Z_2^2, \dots, Z_{n-1}^2$ med seboj neodvisni in porazdeljeni po zakonu $\chi^2(1)$, je njihova vsota porazdeljena po zakonu $\chi^2(n-1)$.

Tako je torej porazdeljena tudi statistika χ^2 .

Ker vemo, da je $E(\chi^2(n)) = n$ in $D(\chi^2(n)) = 2n$, lahko takoj izračunamo

$$E(S_0^2) = E\left(\frac{\sigma^2 \chi^2}{n}\right) = \frac{(n-1)\sigma^2}{n} \quad E(S^2) = E\left(\frac{\sigma^2 \chi^2}{n-1}\right) = \sigma^2$$

in

$$D(S_0^2) = D\left(\frac{\sigma^2 \chi^2}{n}\right) = \frac{2(n-1)\sigma^4}{n^2} \quad D(S^2) = D\left(\frac{\sigma^2 \chi^2}{n-1}\right) = \frac{2\sigma^4}{n-1}$$

... Vzorčna disperzija

Če je n zelo velik, je po centralnem limitnem izreku statistika χ^2 porazdeljena približno normalno in sicer po zakonu

$$N(n - 1, \sqrt{2(n - 1)}),$$

cenilka za vzorčno disperzijo S_0^2 približno po

$$N\left(\frac{(n - 1)\sigma^2}{n}, \frac{\sqrt{2(n - 1)}\sigma^2}{n}\right)$$

in cenilka za popravljeno vzorčno disperzijo S^2 približno po

$$N\left(\sigma^2, \sqrt{\frac{2}{n - 1}}\sigma^2\right).$$

Studentova porazdelitev

Pri normalno porazdeljeni slučajni spremenljivki X je tudi porazdelitev $\bar{X}$ normalna, in sicer $N\left(\mu, \frac{\sigma}{\sqrt{n}}\right)$.

Statistika

$$Z = \frac{\bar{X} - \mu}{\frac{\sigma}{\sqrt{n}}} \sqrt{n}$$

je potem porazdeljena standardizirano normalno.

Pri ocenjevanju parametra μ z vzorčnim povprečjem $\bar{X}$ to lahko uporabimo le, če poznamo σ ;
sicer ne moremo oceniti standardne napake
– ne vemo, kako dobra je ocena za μ .

Kaj lahko naredimo, če σ ne poznamo?

Parameter σ lahko ocenimo s vzorčnima S_0 ali S .

Toda S je slučajna spremenljivka in

porazdelitev statistike $\frac{\bar{X} - \mu}{s} \sqrt{n}$

ni več normalna $N(0, 1)$

(razen, če je n zelo velik in s skoraj enak σ).

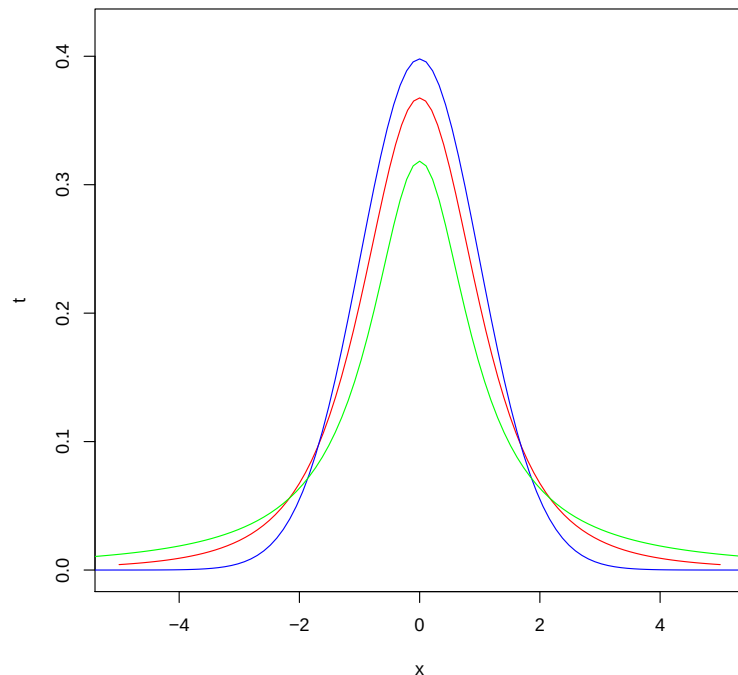
Kakšna je porazdelitev nove vzorčne statistike

$$T = \frac{\bar{X} - \mu}{s} \sqrt{n} ?$$

'Student' in 1908

... Studentova porazdelitev

Leta 1908 je W.S. Gosset (1876-1937) pod psevdonimom 'Student' objavil članek, v katerem je pokazal, da ima statistika T porazdelitev $t(n - 1)$

z gostoto

$$p(x) = \frac{\left(1 + \frac{x^2}{n-1}\right)^{-\frac{n}{2}}}{\sqrt{n-1} B\left(\frac{n-1}{2}, \frac{1}{2}\right)}$$

Tej porazdelitvi pravimo

Studentova porazdelitev

z $n - 1$ prostostnimi stopnjami.

```
> plot(function(x) dt(x, df=3), -5, 5, ylim=c(0, 0.42), ylab="t",
  col="red")
> curve(dt(x, df=100), col="blue", add=T)
> curve(dt(x, df=1), col="green", add=T)
```

...Studentova porazdelitev

Za $t(1)$ dobimo Cauchyovo porazdelitev z gostoto

$$p(x) = \frac{1}{\pi(1+x^2)}$$

Za $n \rightarrow \infty$ pa gre $\frac{1}{\sqrt{n-1} B\left(\frac{n-1}{2}, \frac{1}{2}\right)} \rightarrow \sqrt{2\pi}$ in $(1+\frac{x^2}{n-1})^{-n/2} \rightarrow e^{-x^2/2}$.

Torej ima limitna porazdelitev gostoto

$$p(x) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} e^{-x^2/2}$$

standardizirane normalne porazdelitve.

Če zadnji sliki dodamo

```
> curve(dnorm(x), col="magenta", add=T)
```

ta pokrije modro krivuljo.

Beta funkcija

Vpeljemo jo lahko z Gama funkcijo na naslednji način:

$$B(x, y) = \frac{\Gamma(x)\Gamma(y)}{\Gamma(x+y)} = B(y, x).$$

Posebne vrednosti:

$$B\left(\frac{1}{2}, \frac{1}{2}\right) = \pi,$$

in za $m, n \in \mathbb{N}$ še

$$B(m, n) = \frac{(m-1)!(n-1)!}{(m+n-1)!}.$$

Fisherjeva ali Snedecorjeva porazdelitev

Poskusimo najti še porazdelitev kvocienta $Z = \frac{U}{V}$,

kjer sta $U \sim \chi^2(m)$ in $V \sim \chi^2(n)$ ter sta U in V neodvisni.

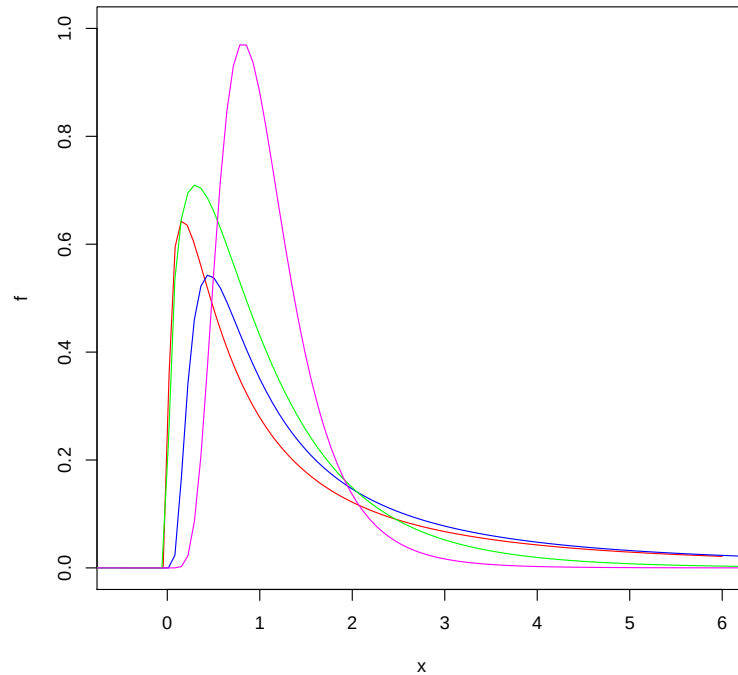
Z nekaj računanja (glej Hladnik) je mogoče pokazati, da je za $x > 0$ gostota ustrezne porazdelitve $F(m, n)$ enaka

$$p(x) = \frac{m^{\frac{m}{2}} n^{\frac{n}{2}}}{B(\frac{m}{2}, \frac{n}{2})} \frac{x^{\frac{m}{2}-1}}{(n + mx)^{\frac{m+n}{2}}}$$

in je enaka 0 drugje.

... Fisherjeva porazdelitev

Porazdelitvi $F(m, n)$ pravimo

Fisherjeva ali tudi **Snedecorjeva**
porazdelitev F z (m, n) prostostnimi
stopnjami.

```
> plot(function(x) df(x, df1=3, df2=2), -0.5, 6, ylim=c(0, 1), ylab="f",
  col="red")
> curve(df(x, df1=20, df2=2), col="blue", add=T)
> curve(df(x, df1=3, df2=20), col="green", add=T)
> curve(df(x, df1=20, df2=20), col="magenta", add=T)
```

...Fisherjeva porazdelitev

Po zakonu $F(m - 1, n - 1)$ je na primer porazdeljena statistika

$$F = \frac{S_X^2 / \sigma_X^2}{S_Y^2 / \sigma_Y^2},$$

za neodvisni slučajni spremenljivki X in Y , saj vemo, da sta slučajni spremenljivki

$$U = (m - 1)S_X^2 / \sigma_X^2 \quad \text{in} \quad V = (n - 1)S_Y^2 / \sigma_Y^2$$

porazdeljeni po χ^2 z $m - 1$ oziroma $n - 1$ prostostnimi stopnjami in sta neodvisni.

Velja še:

za $U \sim F(m, n)$, je $1/U \sim F(n, m)$,

za $U \sim t(n)$, je $U^2 \sim F(1, n)$.

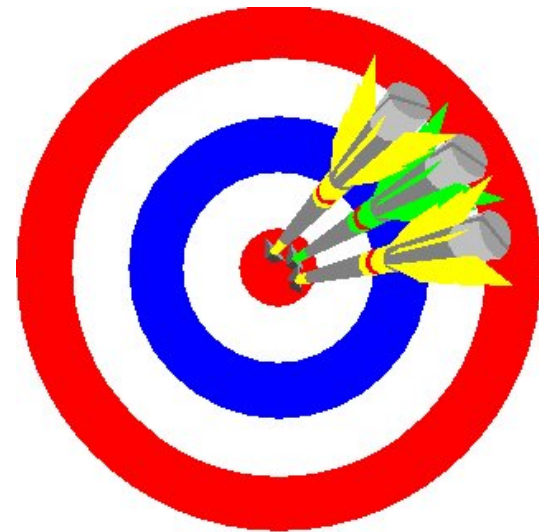

Intervalno ocenjevanje in cenilke

Točkovne cenilke

Točkovna cenilka je pravilo ali formula, ki nam pove, kako izračunati numerično oceno parametra populacije na osnovi merjenj vzorca.

Število, ki je rezultat izračuna, se imenuje **točkovna ocena** (in mu ne moremo zaupati – v smislu verjetnosti).

Cenilke

Cenilka parametra ζ je vzorčna statistika $C = C(X_1, X_2, \dots, X_n)$, katere porazdelitveni zakon *je odvisen* od parametra ζ , njene vrednosti pa ležijo v prostoru parametrov.

Cenilka je simetrična funkcija:

– njena vrednost je enaka za vse permutacije argumentov.

Seveda je odvisna tudi od velikosti vzorca n .

Primeri: vzorčna mediana $\tilde{X}$ in vzorčno povprečje $\bar{X}$ sta cenilki za populacijsko povprečje μ ;

popravljen vzorčna disperzija S^2 pa je cenilka za populacijsko disperzijo σ^2 .

Doslednost

Cenilka C parametra ζ je **dosledna**, če z rastočim n zaporedje C_n verjetnostno konvergira k ζ , to je, za vsak $\varepsilon > 0$ velja

$$\lim_{n \rightarrow \infty} P(|C_n - \zeta| < \varepsilon) = 1.$$

Primeri: vzorčno povprečje $\bar{X}$ je dosledna cenilka za populacijsko povprečje μ . Tudi vsi **vzorčni začetni momenti**

$$Z_k = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n X_i^k$$

so dosledne cenilke ustreznih začetnih populacijskih momentov $z_k = \mathbf{E}(X^k)$, če le-ti obstajajo.

Vzorčna mediana $\tilde{X}$ je dosledna cenilka za populacijsko mediano.

... Doslednost

Izrek. Če za $n \rightarrow \infty$ velja $E(C_n) \rightarrow \zeta$ in $D(C_n) \rightarrow 0$, je C_n dosledna cenilka parametra ζ .

Dokaz.

$$1 - P(|C_n - \zeta| < \varepsilon) = P(|C_n - \zeta| \geq \varepsilon) \leq P(|C_n - E(C_n)| + |E(C_n) - \zeta| \geq \varepsilon).$$

Upoštevajmo še, da za dovolj velike n velja $|E(C_n) - \zeta| < \varepsilon/2$, in uporabimo neenakost Čebiševa

$$P(|C_n - E(C_n)| \geq \varepsilon/2) \leq \frac{4D(C_n)}{\varepsilon^2} \rightarrow 0. \quad \blacksquare$$

Primeri: Naj bo $X \sim N(\mu, \sigma)$. Ker za $n \rightarrow \infty$ velja

$$E(S_0^2) = \frac{(n-1)\sigma^2}{n} \rightarrow \sigma^2 \quad \text{in} \quad D(S_0^2) = \frac{2(n-1)\sigma^4}{n^2} \rightarrow 0,$$

je vzorčna disperzija S_0^2 dosledna cenilka za σ^2 .

Nepristrana cenilka z najmanjšo varianco

Cenilka C_n parametra ζ je **nepristranska**, če je $E(C_n) = \zeta$ (za vsak n); in je **asimptotično nepristranska**, če je $\lim_{n \rightarrow \infty} E(C_n) = \zeta$.

Količino $B(C_n) = E(C_n) - \zeta$ imenujemo **pristranost** (angl. *bias*) cenilke C_n .

Primeri: vzorčno povprečje $\bar{X}$ je nepristranska cenilka za populacijsko povprečje μ ;

vzorčna disperzija S_0^2 je samo asimptotično nepristranska cenilka za σ^2 , popravljena vzorčna disperzija S^2 pa je nepristranska cenilka za σ^2 .

Disperzija nepristranskih cenilk

Izmed nepristranskih cenilk istega parametra ζ je boljša tista, ki ima manjšo disperzijo – v povprečju daje bolj točne ocene.

Če je razred cenilk parametra ζ *konveksen* (vsebuje tudi njihove konveksne kombinacije), obstaja v bistvu ena sama cenilka z najmanjšo disperzijo.

Dokaz. Naj bo razred nepristranskih cenilk parametra ζ konveksen.

Če sta C in C' nepristranski cenilki, obe z najmanjšo disperzijo σ^2 , je $C = C'$ z verjetnostjo 1. Za to pogledjmo

$$D\left(\frac{C+C'}{2}\right) = \frac{D(C) + D(C') + 2\text{Cov}(C, C')}{4} \leq \left(\frac{\sqrt{D(C)} + \sqrt{D(C')}}{2}\right)^2 = \sigma^2.$$

Ker sta cenilki minimalni, mora biti tudi $D\left(\frac{1}{2}(C + C')\right) = \sigma^2$

in dalje $\text{Cov}(C, C') = \sigma^2$ oziroma $r(C, C') = 1$.

Torej je $C' = aC + b$, $a > 0$ z verjetnostjo 1.

Iz $D(C) = D(C')$ izhaja $a = 1$, iz $E(C) = E(C')$ pa še $b = 0$. ■

Srednja kvadratična napaka

Včasih je celo bolje vzeti pristransko cenilko z manjšo disperzijo, kot jo ima druga, sicer nepristranska, cenilka z veliko disperzijo.

Mera *učinkovitosti* cenilk parametra ζ je *srednja kvadratična napaka*

$$q(C) = \mathbf{E}(C - \zeta)^2.$$

Ker velja

$$q(C) = \mathbf{E}(C - \mathbf{E}(C) + \mathbf{E}(C) - \zeta)^2 = \mathbf{E}(C - \mathbf{E}(C))^2 + (\mathbf{E}(C) - \zeta)^2$$

jo lahko zapišemo tudi v obliki

$$q(C) = \mathbf{D}(C) + B(C)^2.$$

Za nepristranske cenilke je $B(C) = 0$ in zato $q(C) = \mathbf{D}(C)$.

Če pa je disperzija cenilke skoraj 0, je $q(C) \approx B(C)^2$.

Rao-Cramérjeva ocena

Naj bo p gostotna ali verjetnostna funkcija slučajne spremenljivke X in naj bo odvisna še od parametra a , tako da je $p(x; a)$ njena vrednost v točki x . Združeno gostotno ali verjetnostno funkcijo slučajnega vzorca $(X_1, \dots, X_n)$ označimo z L in ji pravimo *funkcija verjetja* (tudi *zanesljivosti*, angl. *likelihood*)

$$L(x_1, \dots, x_n; a) = p(x_1; a) \cdots p(x_n; a)$$

Velja (*): $\int \int \dots \int L(x_1, \dots, x_n; a) dx_1 dx_2 \dots dx_n = 1$.

$L(X_1, X_2, \dots, X_n)$ je funkcija vzorca – torej slučajna spremenljivka.

Privzemimo, da je funkcija L vsaj dvakrat zvezno odvedljiva po a na nekem intervalu I in naj na tem intervalu tudi integral odvoda L po a enakomerno konvergira.

... Rao-Cramérjeva ocena

Odvajajmo enakost (*) po a in upoštevajmo $\frac{\partial \ln L}{\partial a} = \frac{1}{L} \frac{\partial L}{\partial a}$, pa dobimo

$$\int \int \dots \int \frac{\partial \ln L}{\partial a} L dx_1 \dots dx_n = 0$$

kar lahko tolmačimo kot $E \frac{\partial \ln L}{\partial a} = 0$.

Naj bo sedaj C nepristranska cenilka parametra a , torej $E(C) = a$, oziroma zapisano z integrali $\int \int \dots \int C L dx_1 \dots dx_n = a$.

Ker C ni odvisna od a , dobimo z odvajanjem po a :

$$\int \int \dots \int C \frac{\partial \ln L}{\partial a} L dx_1 dx_2 \dots dx_n = 1,$$

kar pomeni $E \left(C \frac{\partial \ln L}{\partial a} \right) = 1$.

... Rao-Cramérjeva ocena

Če to enakost združimo s prejšnjo (pomnoženo s a), dobimo:

$$\mathbb{E}\left((C - a) \frac{\partial \ln L}{\partial a}\right) = 1$$

Od tu po $(\mathbb{E}(XY))^2 \leq \mathbb{E}(X^2)\mathbb{E}(Y^2)$ izhaja naprej

$$1 = \left(\mathbb{E}\left((C - a) \frac{\partial \ln L}{\partial a}\right)\right)^2 \leq \mathbb{E}((C - a)^2) \mathbb{E}\left(\frac{\partial \ln L}{\partial a}\right)^2 = D(C) \mathbb{E}\left(\frac{\partial \ln L}{\partial a}\right)^2$$

kar da *Rao-Cramérjevo oceno*

$$D(C) \geq \left(\mathbb{E}\left(\frac{\partial \ln L}{\partial a}\right)^2\right)^{-1} = \left(-\mathbb{E}\frac{\partial^2 \ln L}{\partial a^2}\right)^{-1} = \left(n\mathbb{E}\left(\frac{\partial \ln f}{\partial a}\right)^2\right)^{-1}$$

Učinkovitost cenilk

Rao-Cramérjeva ocena da absolutno spodnjo mejo disperzije za vse nepristranske cenilke parametra a (v dovolj gladkih porazdelitvah).

Ta meja ni nujno dosežena. Cenilka, ki jo doseže, se imenuje *najučinkovitejša cenilka* parametra a in je ena sama (z verjetnostjo 1).

Kdaj pa je ta spodnja meja dosežena?

V neenakosti $(E(XY))^2 \leq E(X^2)E(Y^2)$, ki je uporabljena v izpeljavi Rao-Cramérjeve ocene, velja enakost natanko takrat, ko je $Y = cX$ z verjetnostjo 1.

... Učinkovitost cenilk

Torej velja v Rao-Cramérjevi oceni enakost natanko takrat, ko je

$$\frac{\partial \ln L}{\partial a} = A(a)(C - a),$$

kjer je $A(a)$ konstanta, odvisna od a in neodvisna od vzorca.

Zato je tudi

$$(\mathbf{D}(C))^{-1} = \mathbf{E} \left(\frac{\partial \ln L}{\partial a} \right)^2 = A(a)^2 \mathbf{E}((C - a)^2) = A(a)^2 \mathbf{D}(C)$$

oziroma končno

$$\mathbf{D}(C) = |A(a)|^{-1}.$$

Najučinkovitejše cenilke za parametre $N(\mu, \sigma)$

Naj bo $X \sim N(\mu, \sigma)$. Tedaj je

$$L = \frac{1}{(2\pi)^{n/2} \sigma^n} e^{-\left(\left(\frac{X_1 - \mu}{\sigma}\right)^2 + \dots + \left(\frac{X_n - \mu}{\sigma}\right)^2\right)/2}$$

in

$$\ln L = \ln \frac{1}{(2\pi)^{n/2} \sigma^n} - \frac{\left(\frac{X_1 - \mu}{\sigma}\right)^2 + \dots + \left(\frac{X_n - \mu}{\sigma}\right)^2}{2}$$

ter dalje

$$\frac{\partial \ln L}{\partial \mu} = \frac{X_1 - \mu}{\sigma^2} + \dots + \frac{X_n - \mu}{\sigma^2} = \frac{n}{\sigma^2} (\bar{X} - \mu)$$

Torej je vzorčno povprečje $\bar{X}$ najučinkovitejša cenilka za μ z disperzijo $D(\bar{X}) = \sigma^2/n$.

... normalna porazdelitev

Prvi člen v izrazu za $\ln L$ lahko zapišemo tudi $-\frac{n}{2}(\ln 2\pi + \ln \sigma^2)$.
Tedaj je, če privzamemo, da je μ znano število

$$\begin{aligned}\frac{\partial \ln L}{\partial \sigma^2} &= -\frac{n}{2\sigma^2} + \frac{1}{2\sigma^4}((X_1 - \mu)^2 + \cdots + (X_n - \mu)^2) \\ &= \frac{n}{2\sigma^4}(S_\mu^2 - \sigma^2).\end{aligned}$$

To pomeni, da je

$$S_\mu^2 = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (X_i - \mu)^2$$

najučinkovitejša cenilka za parameter σ^2 z disperzijo $D(S_\mu^2) = 2\sigma^4/n$.

Poissonova porazdelitev

Za Poissonovo porazdelitev $P(\lambda)$ s parametrom λ , $p_k = \lambda^k e^{-\lambda}/k!$, je

$$L = e^{-n\lambda} \frac{\lambda^{x_1 + \dots + x_n}}{x_1! \dots x_n!}$$

in dalje

$$\ln L = -n\lambda + (x_1 + \dots + x_n) \ln \lambda - \ln(x_1! \dots x_n!)$$

ter končno

$$\frac{\partial \ln L}{\partial \lambda} = -n + \frac{x_1 + \dots + x_n}{\lambda} = \frac{n}{\lambda}(\bar{X} - \lambda)$$

Najučinkovitejša cenilka za parameter λ je $\bar{X}$ z disperzijo $D(\bar{X}) = \lambda/n$.

Učinkovitost cenilke

Naj bo C_0 najučinkovitejša cenilka parametra a in C kaka druga nepristranska cenilka. Tedaj je *učinkovitost* cenilke C določena s predpisom

$$e(C) = \frac{D(C_0)}{D(C)}.$$

Učinkovitost najučinkovitejše cenilke je $e(C_0) = 1$.

Če najučinkovitejša cenilka ne obstaja, vzamemo za vrednost $D(C_0)$ desno stran v Rao-Cramérjevi oceni.

Primer: Naj bo $X \sim N(\mu, \sigma)$. Pri velikih n -jih je vzorčna mediana $\tilde{X}$ – ocena za μ , porazdeljena približno po $N(\mu, \sigma \sqrt{\frac{\pi}{2n}})$. Torej je

$$e(\tilde{X}) = \frac{D(\bar{X})}{D(\tilde{X})} = \frac{\frac{\sigma^2}{n}}{\frac{\pi \sigma^2}{2n}} = \frac{2}{\pi} \approx 0.64$$

... Učinkovitost cenilke

Primer: Naj bo $X \sim N(\mu, \sigma)$. Če poznamo μ , je najučinkovitejša cenilka za σ^2 statistika S_μ^2 z disperzijo $D(S_\mu^2) = \frac{2\sigma^4}{n}$.

Popravljen vzorčna disperzija S^2 pa je nepristranska cenilka istega parametra z disperzijo $D(S^2) = \frac{2\sigma^4}{n-1}$.

Torej je učinkovitost S^2 enaka

$$e(S^2) = \frac{D(S_\mu^2)}{D(S^2)} = \frac{\frac{2\sigma^4}{n}}{\frac{2\sigma^4}{n-1}} = \frac{n-1}{n}.$$

Iz tega vidimo, da $e(S^2) \rightarrow 1$, ko $n \rightarrow \infty$.

Pravimo, da je cenilka S^2 *asimptotično najučinkovitejša cenilka* za σ^2 .

Metoda momentov

(po Turku/FGG) Parametre populacije (ki jih ne poznamo) določimo tako, da so momenti slučajne spremenljivke X (npr. $\bar{X} = \hat{\mu}_X$, $S_X^{*2} = \hat{\sigma}_X^2$) enaki ocenam teh momentov, ki jih izračunamo iz vzorca.

Primer: $Y \sim B(n, p)$: $\mu_Y = np$, $\sigma_Y^2 = np(1 - p)$.

Če iščemo en parameter (tj. a) in velja $\mu_X = f(a)$ izračunamo:

$$a = f^{-1}(\mu_X) \quad \text{oz.} \quad \hat{a} = f^{-1}(\hat{\mu}_X) = f^{-1}(\bar{X}).$$

za dva parametra (tj. a_1, a_2) pa velja $\mu_X = f_1(a_1, a_2)$, $\sigma_X^2 = f_2(a_1, a_2)$, torej rešimo sistem enačb:

$$f_1(a_1, a_2) = \bar{X}, \quad f_2(a_1, a_2) = s_X^{*2}.$$

...Metoda momentov

Primer: Za vzorec s 30-imi elementi velja $\bar{x} = 20$. Če je

- $X \sim B(80, p)$: $\mu_X = np$ oz. $p = \frac{\mu_X}{n}$ in $\hat{p} = \frac{\hat{X}}{n} = \frac{20}{80} = \frac{1}{4} = 0.25$.
- $X \sim \text{Exp}(\lambda)$: $\mu_X = 1/\lambda$ oz. $\lambda = 1/\mu_X$ in $\hat{\lambda} = 1/\bar{X} = 1/20 = 0.05$.

Primer: Za vzorec s 30-imi elementi velja $\bar{x} = 30$, $s_X^* = 5$. Če je

- $X \sim \mathcal{U}[a, b]$: $\mu_X = (a + b)/2$ in $\sigma_X = (b - a)/\sqrt{12}$
 $b = \mu_X + \sigma_X \sqrt{3} = 30 + 5\sqrt{3} = 38.6$.
 $a = \mu_X - \sigma_X \sqrt{3} = 30 - 5\sqrt{3} = 21.4$.
- $X \sim B(n, p)$: $\mu_X = np$, $\sigma_X = \sqrt{np(1 - p)}$
 $p = 1 - \frac{\sigma_X^2}{\mu_X} = 0.16$ in $n = \frac{\mu_X}{p} = 180$.
- $X \sim N(\mu, \sigma)$: $\mu_X = \mu$ in $\sigma_X = \sigma$, sledi $\hat{\mu}_X = 30$ in $\hat{\sigma}_X = 5$.

...Metoda momentov

Recimo, da je za zvezno slučajno spremenljivko X njena gostota p odvisna od m parametrov $p(x; a_1, \dots, a_m)$ in naj obstajajo momenti

$$z_k = z_k(a_1, \dots, a_m) = \int_{-\infty}^{\infty} x^k p(x; a_1, \dots, a_m) dx \quad \text{za } k = 1, \dots, m.$$

Če se dajo iz teh enačb enolično izračunati parametri $a_1, \dots, a_m$ kot funkcije momentov $z_1, \dots, z_m$

$$a_k = \varphi_k(z_1, \dots, z_m)$$

potem so

$$C_k = \varphi_k(Z_1, \dots, Z_m)$$

cenilke parametrov a_k po *metodi momentov*. k -ti vzorčni začetni moment $Z_k = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n X_i^k$ je cenilka za ustrezeni populacijski moment z_k .

Cenilke, ki jih dobimo po metodi momentov so dosledne.

...Metoda momentov

Naj bo $X \sim N(\mu, \sigma)$. Tedaj je $z_1 = \mu$ in $z_2 = \sigma^2 + \mu^2$.

Od tu dobimo $\mu = z_1$ in $\sigma^2 = z_2 - z_1^2$.

Ustrezni cenilki sta $Z_1 = \bar{X}$ za μ in

$$Z_2 - Z_1^2 = \bar{X}^2 - \bar{X}^2 = S_0^2$$

za σ^2 – torej vzorčno povprečje in disperzija.

Metoda največjega verjetja

(po Turku/FGG) $V = (X_1, \dots, X_n)$ je slučajni vzorec in je odvisen od porazdelitve ter od njenih parametrov $a_1, \dots, a_m$.

Želimo določiti ocene: $\hat{a}_1, \dots, \hat{a}_m$ tako, da je verjetnost, da se je zgodil vzorec V , največja.

Velja

$$\begin{aligned} P(X_1 = x_1, \dots, X_n = x_n) &= P(X_1 = x_1) \cdots P(X_n = x_n) \\ &= p_X(x_1) \cdots p_X(x_n). \end{aligned}$$

Funkcija verjetja $L(a_i)$, je verjetnost, da se je zgodil nek vzorec, tj.

$$L(a_i) = P(\text{vzorec}) = \prod_{i=1}^n p_X(x_i).$$

Ocena parametra $\hat{a}_i$ (za parameter a) določimo tako, da bo imela funkcija verjetja $L(a_i)$ maksimum.

...Metoda največjega verjetja

Funkcija verjetja

$$L(x_1, \dots, x_n; a) = p(x_1; a) \cdots p(x_n; a)$$

je pri danih $x_1, \dots, x_n$ odvisna še od parametra a . Izberemo tak a , da bo funkcija L dosegla največjo vrednost. Če je L vsaj dvakrat zvezno odvedljiva, mora veljati $\frac{\partial L}{\partial a} = 0$ in $\frac{\partial^2 L}{\partial a^2} < 0$. Največja vrednost parametra je še odvisna od $x_1, \dots, x_n$:

$a_{max} = \varphi(x_1, \dots, x_n)$. Tedaj je cenilka za parameter a enaka

$$C = \varphi(X_1, \dots, X_n).$$

Metodo lahko posplošimo na večje število parametrov.

Pogosto raje iščemo maksimum funkcije $\ln L$.

Če najučinkovitejša cenilka obstaja, jo dobimo s to metodo.

...Metoda največjega verjetja

Primer: $Y \sim B(40, p)$: $(Y_1, Y_2, Y_3) = (5, 4, 7)$ (velikost vzorca je 3)

$$\begin{aligned} L(p) &= P(\text{vzorec}) = P(Y_1 = 5)P(Y_2 = 4)P(Y_3 = 7) \\ &= \prod_{i=1}^n \binom{n}{y_i} p^{y_i} q^{n-y_i} = \binom{n}{y_1} \binom{n}{y_2} \binom{n}{y_3} p^{\sum y_i} q^{3n - \sum y_i}. \end{aligned}$$

Veljati mora $L'(p) = 0$, a je lažje izraz za $L(p)$ najprej logaritmirati

$$\ln L(p) = \ln \left((\dots)(\dots)(\dots) \right) + \sum y_i \ln p + (3n - \sum y_i) \ln q$$

in nato odvajati

$$(\ln L(p))' = \frac{\sum y_i}{p} - \frac{3n - \sum y_i}{1-p} = 0.$$

Torej velja $(1-p) \sum y_i - p(3n - \sum y_i) = 0$ oz. $\sum y_i = 3np$

in končno $p = (\sum y_i)/(3n) = (16/3)/40 = 0.1\bar{3}$.

...Metoda največjega verjetja - binomska

Naj bo $X \sim B(1, p)$. Tedaj je $f(x; p) = p^x(1-p)^{1-x}$, kjer je $x=0$ ali $x=1$. Ocenjujemo parameter p . Funkcija verjetja ima obliko $L = p^x(1-p)^{n-x}$, kjer je sedaj $x \in \{0, 1, \dots, n\}$. Ker je $\ln L = x \ln p + (n-x) \ln(1-p)$, dobimo

$$\frac{\partial \ln L}{\partial p} = \frac{x}{p} - \frac{n-x}{1-p},$$

ki je enak 0 pri $p = \frac{x}{n}$. Ker je v tem primeru $\frac{\partial^2 \ln L}{\partial p^2} = -\frac{x}{p^2} - \frac{n-x}{(1-p)^2} < 0$, je v tej točki maksimum. Cenilka po metodi največjega verjetja je torej $P = \frac{X}{n}$, kjer je X binomsko porazdeljena spremenljivka – frekvenca v n ponovitvah. Cenilka P je nepristranska, saj je $E(P) = \frac{E(X)}{n} = p$. Ker za $n \rightarrow \infty$ gre $D(P) = \frac{D(X)}{n^2} = \frac{p(1-p)}{n} \rightarrow 0$, je P dosledna cenilka. P je tudi najučinkovitejša $\frac{\partial \ln L}{\partial p} = \frac{X}{p} - \frac{n-X}{1-p} = \frac{n}{p(1-p)} \left(\frac{X}{n} - p \right) = \frac{n}{p(1-p)} (P - p)$.

...Metoda največjega verjetja - Poissonova

Za Poissonovo porazdelitev $P(\lambda)$ s parametrom λ , $p_x = \lambda^x \frac{e^{-\lambda}}{x!}$ je

$$L = e^{-n\lambda} \frac{\lambda^{x_1 + \dots + x_n}}{x_1! \cdots x_n!}$$

in dalje

$$\ln L = -n\lambda + (x_1 + \dots + x_n) \ln \lambda - \ln(x_1! \cdots x_n!)$$

ter končno

$$\frac{\partial \ln L}{\partial \lambda} = -n + \frac{x_1 + \dots + x_n}{\lambda} = \frac{n}{\lambda}(\bar{X} - \lambda)$$

Odvod je enak 0 za $\lambda = \bar{X}$. Drugi odvod v tej točki je

$$\frac{\partial^2 \ln L}{\partial \lambda^2} = -\frac{x_1 + \dots + x_n}{\lambda^2} < 0. \text{ V točki je maksimum.}$$

Cenilka za λ po metodi največjega verjetja je vzorčno povprečje $\bar{X}$.

Je tudi najučinkovitejša cenilka za λ z disperzijo $D(\bar{X}) = \lambda/n$.

(C) Porazdelitev vzorčnih povprečij

Primer: Denimo, da se spremenljivka inteligenčni kvocient na populaciji porazdeljuje normalno s pričakovano vrednostjo $\mu = 100$ in standardnim odklonom $\sigma = 15$. $X \sim N(100, 15)$

Denimo, da imamo vzorec velikosti $n = 225$. Tedaj se **vzorčna povprečja porazdeljujejo normalno**

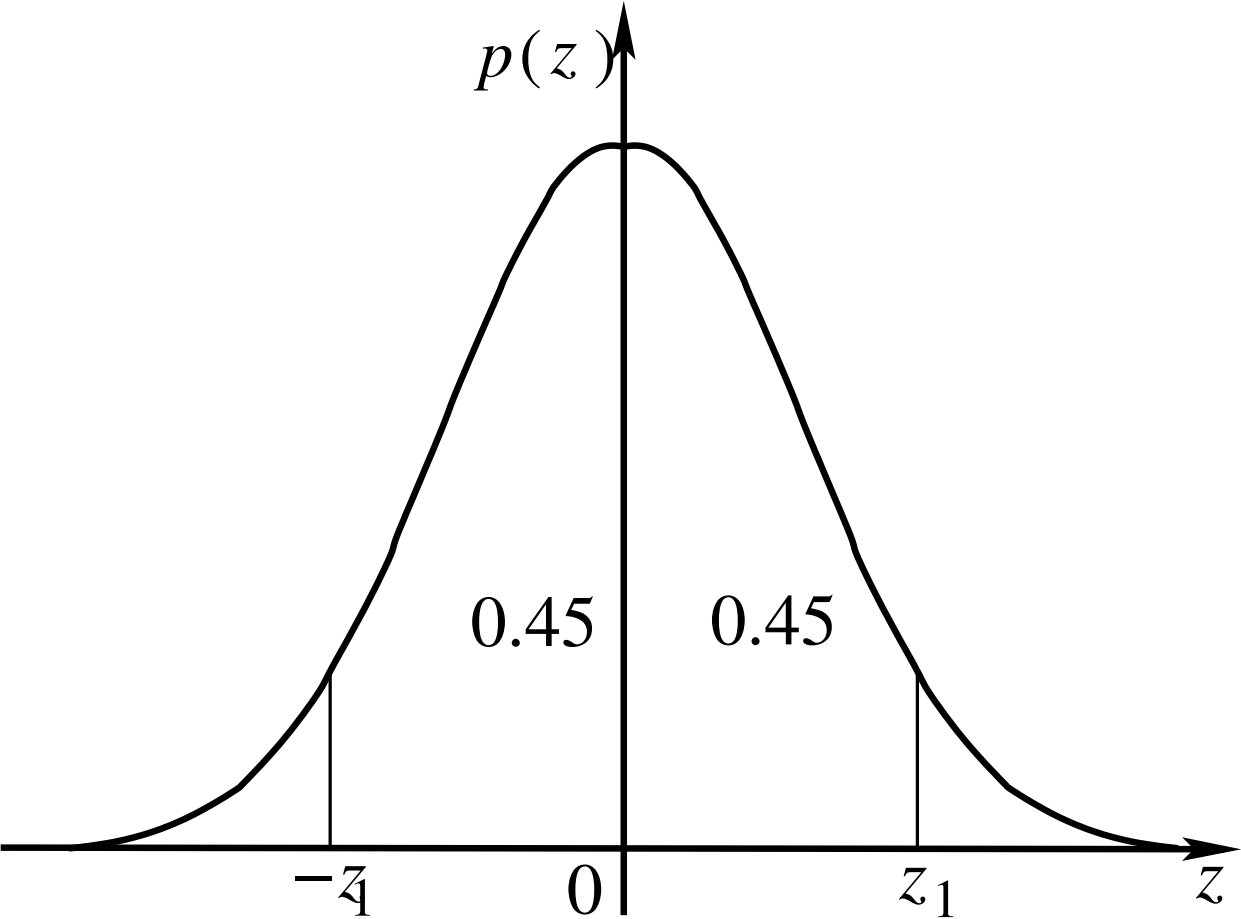
$$\bar{X} \sim N\left(100, \frac{15}{\sqrt{225}}\right) = N(100, 1)$$

Izračunajmo, kolikšna vzorčna povprečja ima 90% vzorcev (simetrično na pričakovano vrednost). 90% vzorčnih povprečij se nahaja na intervalu:

$$P(\bar{X}_1 < \bar{X} < \bar{X}_2) = 0.90$$

$$P(-z_1 < z < z_1) = 0.90 \implies 2\Phi(z_1) = 0.90$$

$$\Phi(z_1) = 0.45 \implies z_1 = 1.65$$

Potem se vzorčna povprečja nahajajo v intervalu

$$P\left(\mu - z_1 \frac{\sigma}{\sqrt{n}} < \bar{X} < \mu + z_1 \frac{\sigma}{\sqrt{n}}\right) = 0.90$$

oziroma konkretno

$$P\left(100 - 1.65 < \bar{X} < 100 + 1.65\right) = 0.90$$

90% vseh slučajnih vzorcev velikosti 225 enot bo imelo povprečja za inteligenčni kvocient na intervalu

$$(98.35, 101.65).$$

Lahko preverimo, da bi bil ta interval v primeru večjega vzorca ožji.

Npr. v primeru vzorcev velikosti $n = 2\,500$ je ta interval

$$P\left(100 - 1.65 \frac{15}{\sqrt{2\,500}} < \bar{X} < 100 + 1.65 \frac{15}{\sqrt{2\,500}}\right) = 0.90$$

oziroma

$$(99.5, 100.5).$$

(D) Porazdelitev vzorčnih deležev

Denimo, da želimo na populaciji oceniti delež enot π z določeno lastnostjo.

Zato na vsakem vzorcu poiščemo vzorčni delež p .

Pokazati se da, da se za dovolj velike slučajne vzorce s ponavljanjem (za deleže okoli 0·5 je dovolj 20 enot ali več) vzorčni deleži porazdeljujejo približno **normalno** s

- pričakovano vrednostjo vzorčnih deležev enako deležu na populaciji, tj.

$$E(\hat{P}) = \pi,$$

- standardnim odklonom vzorčnih deležev

$$SE(\hat{P}) = \sqrt{\frac{\pi(1 - \pi)}{n}}.$$

Za manjše vzorce se vzorčni deleži porazdeljujejo **binomsko**.

Mimogrede, cenilka populacijskega deleža je nepristranska cenilka, ker velja

$$E(\hat{P}) = \pi.$$

Primer: V izbrani populaciji prebivalcev je polovica žensk $\pi = 0.5$. Če tvorimo vzorce po $n = 25$ enot, nas zanima, kolikšna je verjetnost, da je v vzorcu več kot 55 % žensk? To pomeni, da iščemo verjetnost $P(p > 0.55)$.

Vzorčni deleži p se porazdeljujejo približno normalno

$$\hat{P} : N\left(0.5, \sqrt{\frac{\pi(1-\pi)}{n}}\right) = N\left(0.5, \sqrt{\frac{0.5 \cdot 0.5}{25}}\right) = N(0.5, 0.1).$$

$$\begin{aligned} P(\hat{P} > 0.55) &= P\left(Z > \frac{0.55 - 0.5}{0.1}\right) = P(Z > 0.5) = \\ &= 0.5 - \Phi(0.5) = 0.5 - 0.1915 = 0.3085. \end{aligned}$$

Rezultat pomeni, da lahko pričakujemo, da bo pri približno 31% vzorcev delež žensk večji od 0.55.

Poglejmo, kolikšna je ta verjetnost, če bi tvorili vzorce velikosti $n = 2\,500$ enot:

$$\begin{aligned} P(\hat{P} > 0.55) &= P\left(Z > \frac{0.55 - 0.5}{\sqrt{\frac{0.5(1-0.5)}{2\,500}}}\right) \\ &= P(Z > 5) = 0.5 - \Phi(5) = 0.5 - 0.5 = 0. \end{aligned}$$

V 10-krat večjih vzorcih kot prej ne moremo pričakovati več kot 55% žensk.

(E) Porazdelitev razlik vzorčnih povprečij

Denimo, da imamo dve populaciji velikosti N_1 in N_2 in se spremenljivka X na prvi populaciji porazdeljuje normalno $N(\mu_1, \sigma)$, na drugi populaciji pa $N(\mu_2, \sigma)$ (standardna odklona sta na obeh populacijah enaka!).

V vsaki od obeh populacij tvorimo neodvisno slučajne vzorce velikosti n_1 in n_2 . Na vsakem vzorcu (s ponavljanjem) prve populacije izračunamo vzorčno povprečje $\bar{X}_1$ in podobno na vsakem vzorcu druge populacije $\bar{X}_2$.

Dokazati se da, da je porazdelitev razlik vzorčnih povprečij **normalna**, kjer je

- pričakovana vrednost razlik vzorčnih povprečij enaka

$$\mathbf{E}(\bar{X}_1 - \bar{X}_2) = \mathbf{E}(\bar{X}_1) - \mathbf{E}(\bar{X}_2) = \mu_1 - \mu_2,$$

- disperzija razlike vzorčnih povprečij pa

$$\mathbf{D}(\bar{X}_1 - \bar{X}_2) = \mathbf{D}(\bar{X}_1) + \mathbf{D}(\bar{X}_2) = \frac{\sigma^2}{n_1} + \frac{\sigma^2}{n_2} = \sigma^2 \cdot \frac{n_1 + n_2}{n_1 n_2}.$$

Primer: Dvema populacijama študentov na neki univerzi (tehtnikom in družboslovcem) so izmerili neko sposobnost s povprečjema $\mu_t = 70$ in $\mu_d = 80$ točk in standardnim odklonom, ki je na obeh populacijah enak, $\sigma = 7$ točk.

Kolikšna je verjetnost, da je pri naključnih vzorcih vzorčno povprečje družboslovcev ($n_d = 36$) večje za več kot 12 točk od vzorčnega povprečja tehnikov ($n_t = 64$)? Zanima nas torej verjetnost:

$$\begin{aligned} P(\bar{X}_d - \bar{X}_t > 12) &= P\left(Z > \frac{12 - 10}{7\sqrt{\frac{36+64}{36 \cdot 64}}}\right) \\ &= P(Z > 1.37) = 0.5 - \Phi(1.37) = \\ &= 0.5 - 0.4147 = 0.0853. \end{aligned}$$

Torej, približno 8,5% parov vzorcev je takih, da je povprečje družboslovcev večje od povprečja tehnikov za 12 točk.

(F) Porazdelitev razlik vzorčnih deležev

Podobno kot pri porazdelitvi razlik vzorčnih povprečij naj bosta dani dve populaciji velikosti N_1 in N_2 z deležema enot z neko lastnostjo π_1 in π_2 . Iz prve populacije tvorimo slučajne vzorce velikosti n_1 in na vsakem izračunamo delež enot s to lastnostjo p_1 .

Podobno naredimo tudi na drugi populaciji: tvorimo slučajne vzorce velikosti n_2 in na njih določimo deleže p_2 . Pokazati se da, da se **za dovolj velike vzorce razlike vzorčnih deležev porazdeljujejo približno normalno z**

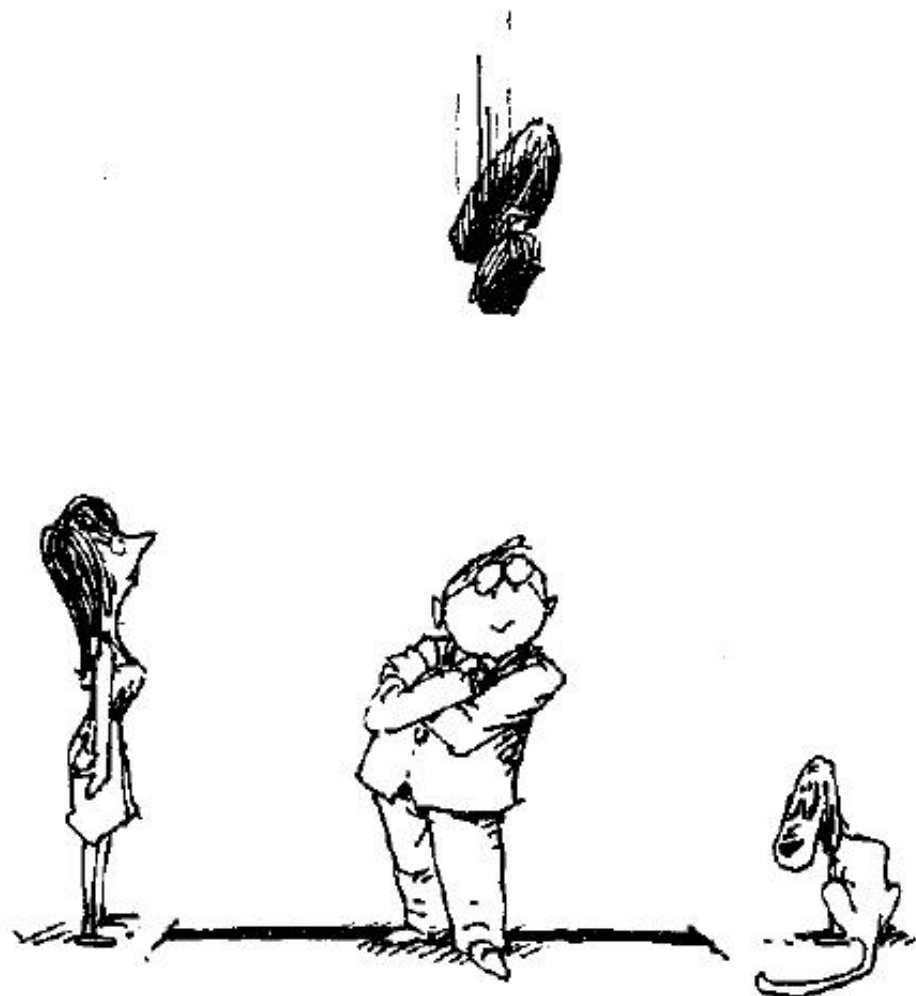
- matematičnim upanjem razlik vzorčnih deležev

$$E(\hat{P}_1 - \hat{P}_2) = E(\hat{P}_1) - E(\hat{P}_2) = \pi_1 - \pi_2,$$

- disperzijo razlik vzorčnih deležev

$$D(\hat{P}_1 - \hat{P}_2) = D(\hat{P}_1) + D(\hat{P}_2) = \frac{\pi_1(1 - \pi_1)}{n_1} + \frac{\pi_2(1 - \pi_2)}{n_2}.$$

II.4. Intervali zaupanja

Denimo, da s slučajnim vzorcem ocenjujemo parameter γ . Poskušamo najti cenilko G , ki je nepristranska, tj. $E(G) = \gamma$ in se na vseh možnih vzorcih vsaj približno normalno porazdeljuje s standardno napako $SE(G)$. Nato poskušamo najti interval, v katerem se bo z dano gotovostjo $(1 - \alpha)$ nahajal ocenjevani parameter:

$$P(a < \gamma < b) = 1 - \alpha$$

a je spodnja meja zaupanja, b je zgornja meja zaupanja, α verjetnost tveganja oziroma $1 - \alpha$ verjetnost gotovosti.

Ta interval imenujemo **interval zaupanja** in ga interpretiramo takole: z verjetnostjo tveganja α se parameter γ nahaja v tem intervalu.

Konstruirajmo interval zaupanja.

Na osnovi omenjenih predpostavk o porazdelitvi cenilke G lahko zapišemo, da se standardizirana slučajna spremenljivka

$$Z = \frac{G - E(G)}{SE(G)} = \frac{G - \gamma}{SE(G)}$$

porazdeljuje standardno normalno, tj. $N(0, 1)$.

Tveganje α porazdelimo simetrično polovico na levo in polovico na desno na konce normalne porazdelitve. Naj bodo ti konci določeni s številoma $\pm z_{\alpha/2}$ oziroma sta ustrezna poltraka enaka

$$(-\infty, -z_{\alpha/2}) \text{ in } (z_{\alpha/2}, \infty).$$

Potem je

$$P(Z < -z_{\alpha/2}) = \alpha/2 = P(Z > z_{\alpha/2})$$

in lahko zapišemo

$$P\left(-z_{\alpha/2} < \frac{G - \gamma}{\text{SE}(G)} < z_{\alpha/2}\right) = 1 - \alpha.$$

Po ustrezni preureditvi lahko izpeljemo naslednji interval zaupanja za parameter γ

$$P\left(G - z_{\alpha/2} \text{SE}(G) < \gamma < G + z_{\alpha/2} \text{SE}(G)\right) = 1 - \alpha.$$

Vrednosti $z_{\alpha/2}$ lahko razberemo iz tabele za verjetnosti za standardizirano normalno porazdelitev, ker velja

$$\Phi(z_{\alpha/2}) = 0.5 - \frac{\alpha}{2}$$

Podajmo vrednost $z_{\alpha/2}$ za nekaj najbolj standardnih tveganj:

- $\alpha = 0.10, \quad z_{\alpha/2} = 1.65$
- $\alpha = 0.05, \quad z_{\alpha/2} = 1.96$
- $\alpha = 0.01, \quad z_{\alpha/2} = 2.58$

Naj bo x_p kvantil p -tega reda za porazdelitveno funkcijo $F(x)$, tj. tak x_p , da velja $F(x_p) = P(X \leq x) = p$. Se pravi, da lahko na x_p gledamo kot na inverzno funkcijo od $F(x)$, seveda bi bilo v tem primeru lepše pisati $x(p)$ namesto x_p in bi prejšnjo zvezo napisali v naslednji obliki: $F(x(p)) = p$.

Potem velja $z_{\alpha/2} = x_{1-\alpha/2}$ in $-z_{\alpha/2} = x_{\alpha/2}$ (slednje je zaradi simetričnosti normalne porazdelitve enako tudi $-x_{1-\alpha/2}$).

Pomen stopnje tveganja pri intervalih zaupanja

Za vsak slučajni vzorec lahko ob omenjenih predpostavkah izračunamo ob izbrani stopnji tveganja α interval zaupanja za parameter γ .

Ker se podatki vzorcev razlikujejo, se razlikujejo vzorčne ocene parametrov in zato tudi izračunani intervali zaupanja za parameter γ .

To pomeni, da se intervali zaupanja od vzorca do vzorca razlikujejo.

Meji intervala sta slučajni spremenljivki.

Vzemimo stopnjo tveganja $\alpha = 0.05$. Denimo, da smo izbrali 100 slučajnih vzorcev in za vsakega izračunali interval zaupanja za parameter γ .

Tedaj lahko pričakujemo, da 5 intervalov zaupanja od 100 ne bo pokrilo iskanega parametra γ .

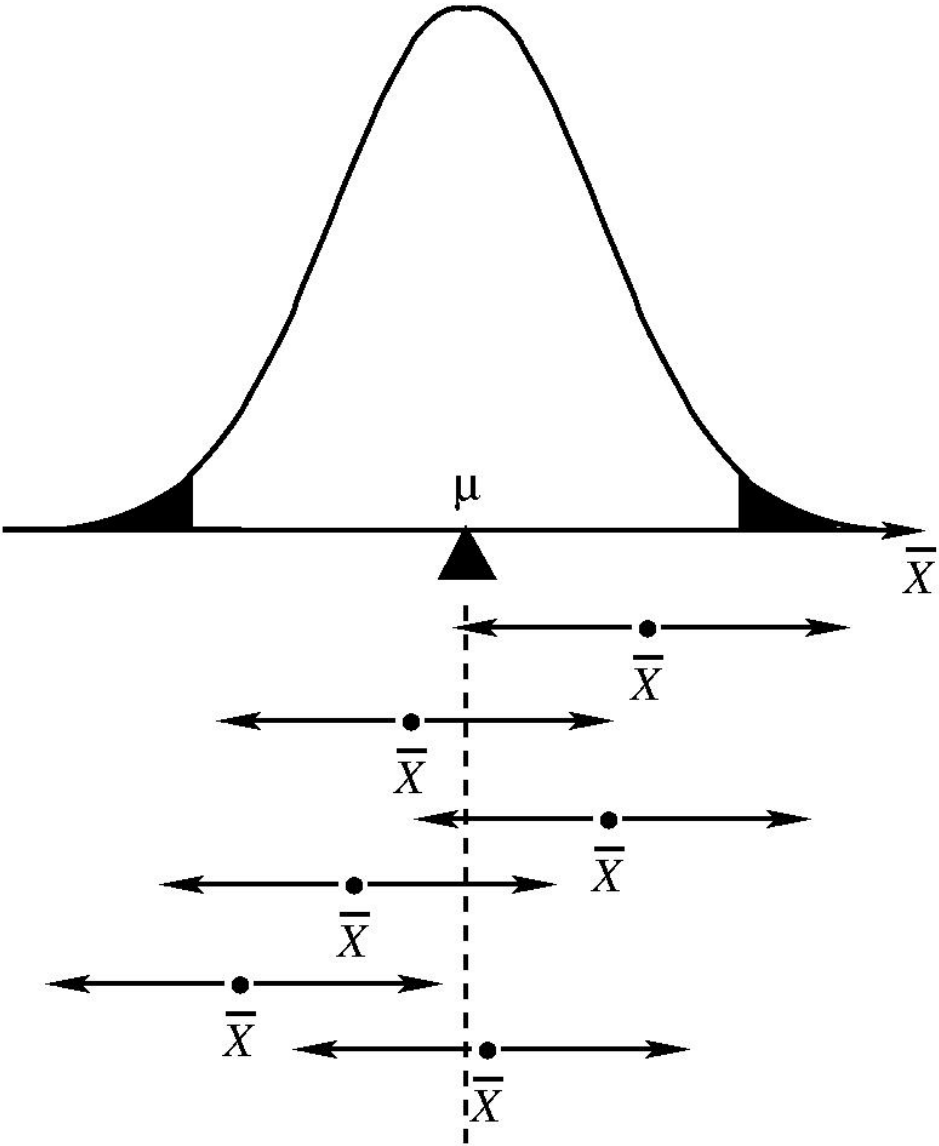
Povedano je lepo grafično predstavljeno na naslednji strani.

V tem primeru ocenjujemo parameter pričakovano vrednost inteligenčnega kvocienta. Kot vemo, se vzorčno povprečje $\bar{X}$ za dovolj velike vzorce porazdeljujejo normalno.

Denimo, da v tem primeru poznamo vrednost parametra ($\mu = 100$).

Za več slučajnih vzorcev smo izračunali in prikazali interval zaupanja za μ ob stopnji tveganja $\alpha = 0.05$.

Predstavitev več intervalov zaupanja za pričakovano vrednost μ pri 5% stopnji tveganja: približno 95% intervalov pokrije parameter μ .

Intervalsko ocenjevanje parametrov

Naj bo porazdelitev sl. spremenljivke X odvisna od nekega parametra a .

Slučajna množica $M \subset \mathbb{R}$, ki je odvisna le od sl. vzorca, ne pa od a , se imenuje *množica zaupanja* za parameter a , če velja

$$\exists \alpha \in (0, 1), \text{ da velja } P(a \in M) = 1 - \alpha.$$

Število $1 - \alpha$ imenujemo *stopnja zaupanja*, α pa *stopnja tveganja* ($1 - \alpha$ nam pove, kakšna je verjetnost, da M vsebuje vrednost parametra a , ne glede na to, kakšna je njegova dejanska vrednost).

Običajno je $\alpha \in \{0.1, 0.05, 0.01\}$ oz. $(1 - \alpha)100\% \in \{90\%, 95\%, 1\%\}$.

Če je $M = [A, B]$, je M *interval zaupanja* (za a).

A in B sta funkciji slučajnega vzorca – torej statistiki.

... Intervalsko ocenjevanje parametrov

Primer. $X \sim N(\mu, \sigma)$, ocenjujemo parameter μ pri znanem σ . Izberimo taki konstanti a in b ($b > a$), da bo

$$P(a \leq Z \leq b) = 1 - \alpha,$$

kjer je $Z = \frac{\bar{X} - \mu}{\sigma} \sqrt{n}$. Tedaj je

$$P\left(\bar{X} - \frac{b\sigma}{\sqrt{n}} \leq \mu \leq \bar{X} - \frac{a\sigma}{\sqrt{n}}\right) = 1 - \alpha.$$

Označimo

$$A = \bar{X} - \frac{b\sigma}{\sqrt{n}} \quad \text{in} \quad B = \bar{X} - \frac{a\sigma}{\sqrt{n}}.$$

Za katera a in b je interval $[A, B]$ najkrajši?

Pokazati je mogoče (Lagrangeova funkcija), da mora biti $a = -b$ in $\Phi(b) = (1 - \alpha)/2$. Slednje pomeni, da je $b = z_{\alpha/2}$.

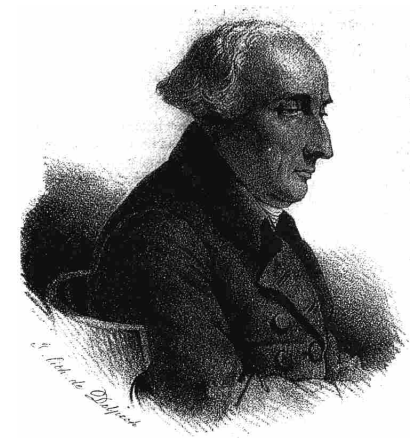
Iskani interval je torej določen s točkama

$$A = \bar{X} - z_{\alpha/2} \frac{\sigma}{\sqrt{n}} \text{ in } B = \bar{X} + z_{\alpha/2} \frac{\sigma}{\sqrt{n}}$$

tj., z verjetnostjo $1 - \alpha$ je $|\bar{x} - \mu| < z_{\alpha/2} \frac{\sigma}{\sqrt{n}}$.

Od tu dobimo, da *mora za to,*
da bo napaka manjša od ε z verjetnostjo $1 - \alpha$,

$$\text{veljati } n \geq \left(\frac{z_{\alpha/2} \sigma}{\varepsilon} \right)^2.$$

... Intervalsko ocenjevanje parametrov

Če pri porazdelitvi $X \sim N(\mu, \sigma)$ tudi parameter σ ni znan, ga nadomestimo s cenilko s in moramo zato uporabiti Studentovo statistiko $T = \frac{\bar{X} - \mu}{s} \sqrt{n}$. Ustrezni interval je tedaj

$$A = \bar{X} - t_{\alpha/2} \frac{s}{\sqrt{n}}, \quad B = \bar{X} + t_{\alpha/2} \frac{s}{\sqrt{n}}$$

kjer je $P(T > t_{\alpha/2}) = \alpha/2$.

Če pa bi ocenjevali parameter σ^2 , uporabimo statistiko $\chi^2 = (n-1) \frac{s^2}{\sigma^2}$, ki je porazdeljena po $\chi^2(n-1)$. Tedaj sta

$$A = \frac{(n-1)s^2}{b}, \quad B = \frac{(n-1)s^2}{a}$$

Konstanti a in b včasih določimo iz pogojev $P(\chi^2 < a) = \alpha/2$ in $P(\chi^2 > b) = \alpha/2$; najkrajši interval pa dobimo, ko velja zveza $a^2 p(a) = b^2 p(b)$ in seveda $\int_a^b p(t) dt = 1 - \alpha$.

Teoretična interpretacija koeficienta zaupanja $(1 - \alpha)$

Če zaporedoma izbiramo vzorce velikosti n iz dane populacije in konstruiramo $[(1 - \alpha)100]\%$ interval zaupanja za vsak vzorec, potem lahko pričakujemo, da bo $[(1 - \alpha)100]\%$ intervalov vsebovalo pravo vrednost parametra.

$$\text{stopnja tveganja} = 1 - \text{stopnja zaupanja}$$

I. $(1 - \alpha)\%$ -ni interval zaupanja za pričakovano vrednost μ z znanim standardnim odklonom σ :

točki

$$\bar{x} \pm z_{\alpha/2} \frac{\sigma}{\sqrt{n}}$$

prestavljata krajišči intervala zaupanja, pri čemer je

$z_{\alpha/2}$ vrednost spremenljivke,
ki zavzame površino $\alpha/2$ na svoji desni;

σ je standardni odklon za populacijo;

n je velikost vzorca;

$\bar{x}$ je vrednost vzorčnega povprečja.

II. Velik vzorec za $(1 - \alpha)\%$ -ni interval zaupanja za pričakovano vrednost μ :

$$\bar{x} \pm z_{\alpha/2} \frac{s}{\sqrt{n}},$$

kjer je s standardni odklon vzorca.

Primer: Na vzorcu velikosti $n = 151$ podjetnikov v majhnih podjetjih v Sloveniji, ki je bil izveden v okviru ankete ‘Drobno gospodarstvo v Sloveniji’ (Prašnikar, 1993), so izračunali, da je povprečna starost anketiranih podjetnikov $\bar{X} = 40.4$ let in standardni odklon $s = 10.2$ let. Pri 5 % tveganju želimo z intervalom zaupanja oceniti povprečno starost podjetnikov v majhnih podjetjih v Sloveniji.

$$P\left(\bar{x} - z_{\alpha/2} \frac{s}{\sqrt{n}} < \mu < \bar{x} + z_{\alpha/2} \frac{s}{\sqrt{n}}\right) = 1 - \alpha.$$

$$40.4 - \frac{1.96 \times 10.2}{\sqrt{151}} < \mu < 40.4 + \frac{1.96 \times 10.2}{\sqrt{151}}$$

$$40.4 - 1.6 < \mu < 40.4 + 1.6$$

95 % interval zaupanja za povprečno starost podjetnikov v majhnih podjetjih v Sloveniji je med 38.8 in 42.0 leti.

III. Majhen vzorec za $(1 - \alpha)\%$ -ni interval zaupanja za pričakovano vrednost μ :

$$\bar{x} \pm t_{\alpha/2} \frac{s}{\sqrt{n}},$$

kjer je porazdelitev spremenljivke X vzeta na osnovi $(n - 1)$ prostostnih stopenj.

Privzeli smo: lastnost X ima na populaciji približno **normalno porazdelitev**.

Primer: Vzemimo, da se spremenljivka X - število ur branja dnevnih časopisov na teden - porazdeljuje normalno $N(\mu, \sigma)$.

Na osnovi podatkov za 7 slučajno izbranih oseb ocenimo interval zaupanja za pričakovano vrednost pri 10% tveganju.

Podatki in ustrezni izračuni so:

x_i	$x_i - \bar{x}$	$(x_i - \bar{x})^2$
5	-2	4
7	0	0
9	2	4
7	0	0
6	-1	1
10	3	9
5	-2	4
49	0	22

$$\bar{x} = \frac{\sum_{i=1}^n x_i}{n} = \frac{49}{7} = 7,$$

$$s^2 = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{X})^2}{n - 1} = \frac{22}{6} = 3.67.$$

Iz tabele za t porazdelitev preberemo, da je

$$t_{\alpha/2}(n - 1) = t_{0.05}(6) = 1.943$$

in interval zaupanja je

$$7 - 1.943 \cdot \frac{1.9}{\sqrt{7}} < \mu < 7 + 1.943 \cdot \frac{1.9}{\sqrt{7}}$$

ter končno

$$7 - 1.4 < \mu < 7 + 1.4.$$

**IV. $(1 - \alpha)\%$ -ni interval zaupanja za razliko $\mu_1 - \mu_2$,
z znanima odklonoma σ_1 in σ_2 ,
kjer sta vzorca izbrana neodvisno:**

$$\bar{x}_1 - \bar{x}_2 \pm z_{\alpha/2} \sqrt{\frac{\sigma_1^2}{n_1} + \frac{\sigma_2^2}{n_2}}$$

**V. Velika vzorca za $(1 - \alpha)\%$ -ni interval zaupanja
za razliko pričakovanih vrednosti $\mu_1 - \mu_2$,
kjer vzorca izbiramo neodvisno:**

$$\bar{x}_1 - \bar{x}_2 \pm z_{\alpha/2} \sqrt{\frac{s_1^2}{n_1} + \frac{s_2^2}{n_2}}$$

VI. Majhna vzorca za $(1 - \alpha)\%$ -ni interval zaupanja za razliko $\mu_1 - \mu_2$ z neznanima odklonoma $\sigma_1 = \sigma_2$, vzorca pa sta izbrana neodvisno:

$$\bar{x}_1 - \bar{x}_2 \pm t_{\alpha/2, n_1+n_2-2} \sqrt{s_p^2 \left(\frac{1}{n_1} + \frac{1}{n_2} \right)}$$

kjer je
$$s_p^2 = \frac{(n_1 - 1)s_1^2 + (n_2 - 1)s_2^2}{n_1 + n_2 - 2}.$$

Privzeli smo:

- lastnosti na obeh populacijah sta porazdeljeni **približno normalno**,
- varianci sta enaki,
- naključna vzorca sta izbrana **neodvisno**.

VII. Majhna vzorca za $(1 - \alpha)\%$ -ni interval zaupanja za razliko $\mu_1 - \mu_2$, kjer sta vzorca izbrana neodvisno:

$$\bar{x}_1 - \bar{x}_2 \pm t_{\alpha/2, \nu} \sqrt{\frac{s_1^2}{n_1} + \frac{s_2^2}{n_2}}$$

kjer je

$$\nu = \left\lfloor \frac{(s_1^2/n_1 + s_2^2/n_2)^2}{(s_1^2/n_1)^2/(n_1 - 1) + (s_2^2/n_2)^2/(n_2 - 1)} \right\rfloor$$

Primer:

Naslednji podatki predstavljajo dolžine filmov, ki sta jih naredila dva filmska studija.

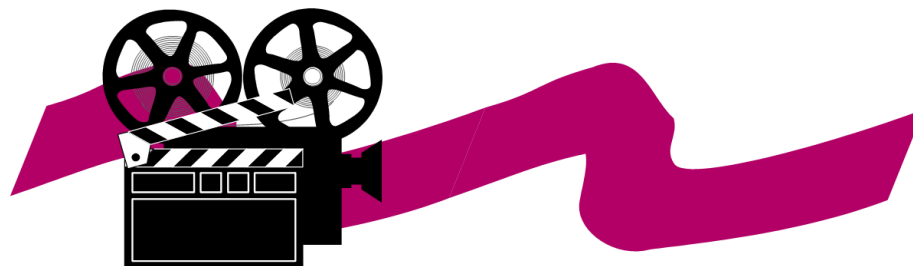
Izračunaj 90%-ni interval zaupanja za razliko med povprečnim časom filmov, ki sta jih producirala ta dva studija.

Predpostavimo, da so dolžine filmov porazdeljene **približno normalno**.

Čas (v minutah)

Studio 1: 103 94 110 87 98

Studio 2: 97 82 123 92 175 88 118

Podatke vnesemo v Minitab

Film.MTV

Studio 1: Studio 2:

103	97
94	82
110	123
87	92
98	175
	88
	118

Dva vzorca T -Test in interval zaupanja

Dva vzorca T za C1 : C2

	N	povpr.	St.odk.	SE povpr.
C1	5	98.40	8.73	3.9
C2	7	110.7	32.2	12

90%-ni interval zaupanja za μ C1- μ C2:

T-TEST μ C1= μ C2 (vs μ C1= μ C2):

T = -0.96 P = 0.37 DF = 7

**VIII. Velika vzorca za $(1 - \alpha)\%$ -ni interval zaupanja
za razliko $\mu_d = \mu_1 - \mu_2$ ujemajočih se parov:**

$$\bar{d} \pm z_{\alpha/2} \frac{S_d}{\sqrt{n}}, \quad \text{kjer je } n \text{ število parov.}$$

IX. Majhni vzorci za $(1 - \alpha)\%$ -ni interval zaupanja za razliko $\mu_d = \mu_1 - \mu_2$ ujemajočih se parov:

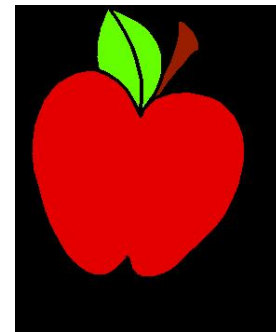
$$\bar{d} \pm t_{\alpha/2, n-1} \frac{s_d}{\sqrt{n}}, \quad \text{kjer je } n \text{ število parov.}$$

Privzeli smo: razlika dveh lastnosti je normalno porazdeljena.

Nal. 8-39. Špricanje jabolk lahko pozroči kontaminacijo zraka. Zato so v času najbolj intenzivnega špricanja zbrali in analizirali vzorce zraka za vsak od 11ih dni.

Raziskovalci želijo vedeti ali se povprečje ostankov škropiv (diazinon) razlikuje med dnevom in nočjo.

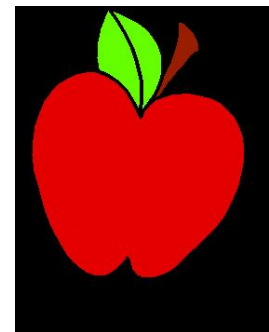
Analiziraj podatke za 90% interval zaupanja.

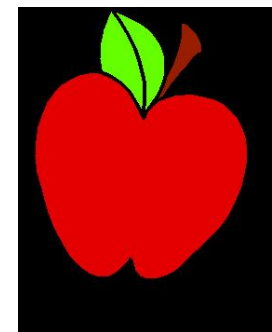
Nal. 8-39

Diazinon Residue

Datum	dan	noč
Jan. 11	5.4	24.3
12	2.7	16.5
13	34.2	47.2
14	19.9	12.4
15	2.4	24.0
16	7.0	21.6
17	6.1	104.3
18	7.7	96.9
19	18.4	105.3
20	27.1	78.7
21	16.9	44.6

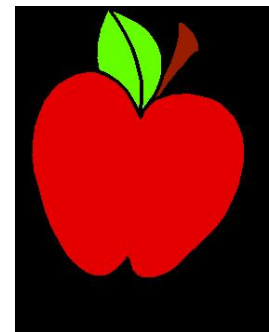
		Diazinon Residue		razlika
Datum		dan	noč	dan-noč
Jan.	11	5.4	24.3	-18.9
	12	2.7	16.5	-13.8
	13	34.2	47.2	-13.0
	14	19.9	12.4	7.5
	15	2.4	24.0	-21.6
	16	7.0	21.6	-14.6
	17	6.1	104.3	-98.2
	18	7.7	96.9	-89.2
	19	18.4	105.3	-86.9
	20	27.1	78.7	-51.6
	21	16.9	44.6	-27.7

Podatke vnesemo v Minitab:

Ex8-39.MTW

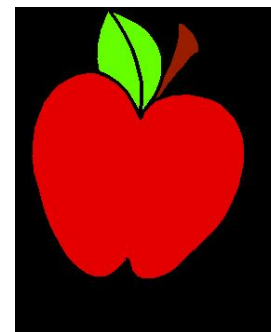
C1	C2
5.4	24.3
2.7	16.5
34.2	47.2
19.2	12.4
2.4	24.0
7.0	21.6
6.1	104.3
7.7	96.9
18.4	105.3
27.1	78.7
16.9	44.6


```
MTB > Let C3=C1-C2.
```

T interval zaupanja

Spremen.	n	povpr.	Stdev	SEpovpr.
C3	11	-38.9	36.6	11.0

90.0 % interval zaupanja je $(-58.9, -18.9)$.

Za deleže

π = delež populacije

p = delež vzorca,

kjer je $p = x/n$ in je x število uspehov v n poskusih.

**X. $(1 - \alpha)\%$ -ni interval zaupanja
za delež populacije π ,
kadar poznamo σ :**

$$p \pm z_{\alpha/2} \sigma$$

XI. Velik vzorec za $(1 - \alpha)\%$ -ni interval zaupanja za delež populacije π :

$$p \pm z_{\alpha/2} \sqrt{\frac{pq}{n}}$$

Privzeli smo: velikost vzorca n je dovolj velika,
da je aproksimacija veljavna.

Dobro pravilo (angl. rule of thumb) za izpolnitev pogoja

“dovolj velik vzorec” je:

$$np \geq 4 \quad \text{in} \quad nq \geq 4.$$

Primer: Na vzorcu ($n = 151$), ki je bil izveden v okviru ankete 'Drobno gospodarstvo v Sloveniji', so izračunali, da je delež obrtnih podjetij $p = 0.50$. Pri 5% tveganju želimo z intervalom zaupanja oceniti delež obrtnih majhnih podjetij v Sloveniji.

$$0.50 - 1.96 \sqrt{\frac{0.50 \times 0.50}{151}} < \pi < 0.50 + 1.96 \sqrt{\frac{0.50 \times 0.50}{151}}$$

$$0.50 - 0.08 < \pi < 0.50 + 0.08$$

S 5% stopnjo tveganja trdimo, da je delež obrtnih majhnih podjetij v Sloveniji glede na vsa majhna podjetja med 0.42 in 0.58.

**XII. $(1 - \alpha)\%$ -ni interval zaupanja
za razliko deležev $\pi_1 - \pi_2$,
kadar poznamo $\sigma_{\pi_1 - \pi_2}$:**

$$(p_1 - p_2) \pm z_{\alpha/2} \sigma_{\pi_1 - \pi_2}.$$

XIII. Velika vzorca za $(1 - \alpha)\%$ -ni interval zaupanja za razliko deležev $\pi_1 - \pi_2$:

$$(p_1 - p_2) \pm z_{\alpha/2} \sqrt{\frac{p_1 q_1}{n_1} + \frac{p_2 q_2}{n_2}}$$

Privzeli smo: velikost vzorca n je dovolj velika,
da je aproksimacija veljavna.

Kot splošno pravilo za dovolj velika vzorca privzamemo naslednje:

$$\begin{array}{ll} n_1 p_1 \geq 4 & n_1 q_1 \geq 4. \\ n_2 p_2 \geq 4 & \text{in} \quad n_2 q_2 \geq 4. \end{array}$$

XIV. Majhen vzorec za $(1 - \alpha)\%$ -ni interval zaupanja za varianco populacije σ^2 :

$$\frac{(n - 1)s^2}{\chi^2_{(1-\alpha/2, n-1)}} \leq \sigma^2 \leq \frac{(n - 1)s^2}{\chi^2_{(\alpha/2, n-1)}}$$

Privzeli smo: lastnost X ima na populaciji približno **normalno porazdelitev**.

Primer: Vzemimo prejšnji primer spremenljivke o številu ur branja dnevnih časopisov na teden. Za omenjene podatke iz vzorca ocenimo z intervalom zaupanja varianco pri 10% tveganju.

Iz tabele za χ^2 porazdelitev preberemo, da je

$$\chi^2_{1-\alpha/2}(n-1) = \chi^2_{0.95}(6) = 12.6,$$

$$\chi^2_{\alpha/2}(n-1) = \chi^2_{0.05}(6) = 1.64.$$

90 % interval zaupanja za varianco je tedaj

$$\frac{6 \cdot 3.67}{12.6} < \sigma^2 < \frac{6 \cdot 3.67}{1.64},$$

$$1.75 < \sigma^2 < 13.43.$$

**XV. $(1 - \alpha)\%$ -ni interval zaupanja
za kvocient varianc dveh populacij σ_1^2/σ_2^2 :**

$$\frac{s_1^2}{s_2^2} \cdot \frac{1}{F_{\alpha/2, n_1-1, n_2-1}} \leq \frac{\sigma_1^2}{\sigma_2^2} \leq \frac{s_1^2}{s_2^2} \cdot \frac{1}{F_{\alpha/2, n_2-1, n_1-1}}$$

Privzeli smo:

- obe populaciji iz katerih izbiramo vzorce, imata **približno normalni porazdelitvi** relativnih frekvenc.
- naključna vzorca sta izbrana **neodvisno** iz obeh populacij.

XVI. Izbira velikosti vzorca za oceno populacijskega povprečja μ znotraj ε enot z verjetnostjo $(1 - \alpha)$:

Spomnimo se (glej str. 510), da z verjetnostjo $1 - \alpha$ velja

$$|\bar{x} - \mu| < z_{\alpha/2} \frac{\sigma}{\sqrt{n}}.$$

Od tu dobimo, da mora za to, da bo napaka manjša od ε z verjetnostjo $1 - \alpha$, veljati

$$n = \left(\frac{z_{\alpha/2} \sigma}{\varepsilon} \right)^2$$

Populacijski odklon mora biti običajno aproksimiran.

Primer: Denimo, da želimo oceniti povprečno starost podjetnikov majhnih podjetij, tako da bo razlika med populacijskim povprečjem in ocenjenim povprečjem manjša od enega leta.

Če vemo, da je standardni odklon $\sigma = 10$ let in izberemo 5% tveganje, lahko ocenimo, kako velik vzorec potrebujemo:

$$n > \left(\frac{z_{\alpha/2} \cdot \sigma}{\varepsilon} \right)^2 = \left(\frac{1.96 \times 10}{1} \right)^2 = 384.2$$

Če želimo doseči postavljeno natančnost ocenjevanja, potrebujemo vsaj 385 enot v slučajnem vzorcu.

XVII. Izbira velikosti vzorca za oceno razlike $\mu_1 - \mu_2$ med parom populacijskih povprečij, ki je pravilna znotraj ε enot z verjetnostjo $(1 - \alpha)$:

$$n_1 = n_2 = \left(\frac{z_{\alpha/2}}{\varepsilon} \right)^2 (\sigma_1^2 + \sigma_2^2)$$

XVIII. Izbira velikosti vzorca za oceno deleža populacije π , ki je pravilna znotraj ε enot z verjetnostjo $(1 - \alpha)$:

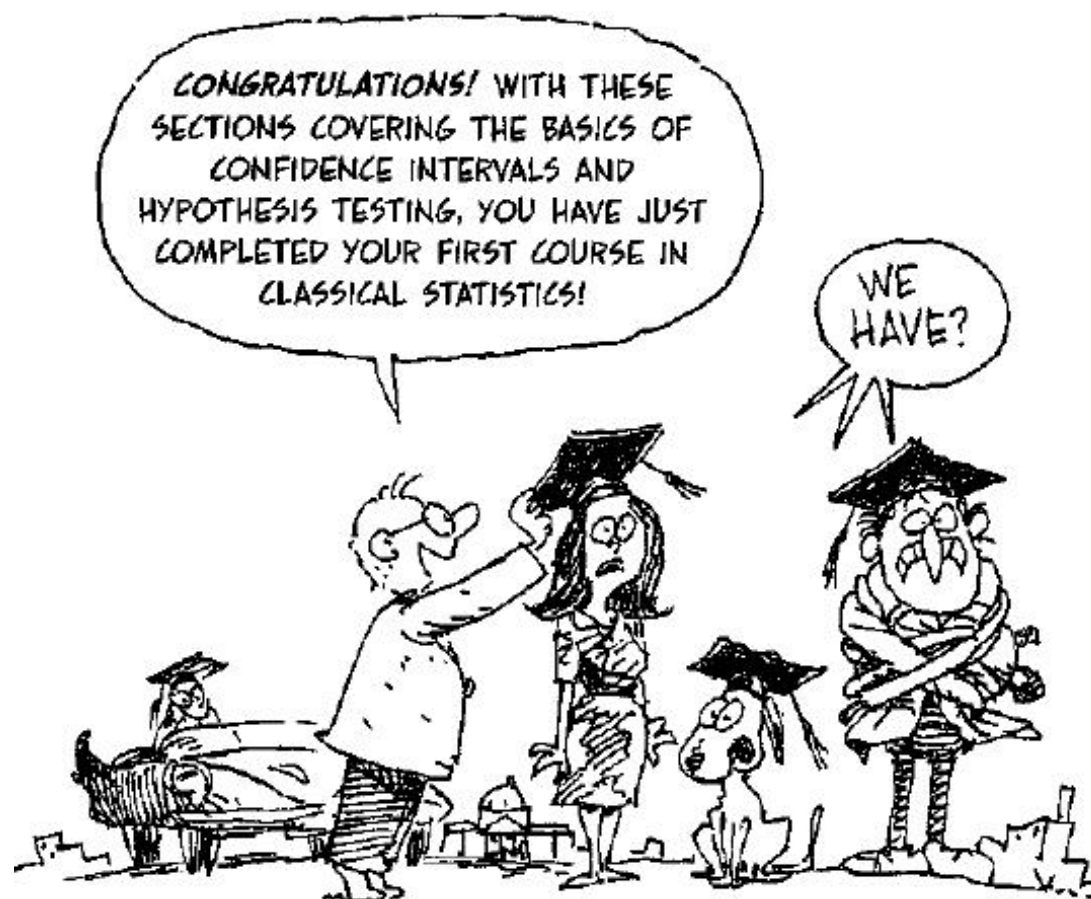
$$n = \left(\frac{z_{\alpha/2}}{\varepsilon} \right)^2 pq$$

Opozorilo: v tem primeru potrebujemo oceni za p in q .

Če nimamo nobene na voljo, potem uporabimo $p = q = 0.5$ za konzervativno izbiro števila n .

**XIX. Izbira velikosti vzorca za cenilko razlike $\pi_1 - \pi_2$
med dvema deležema populacije, ki je pravilna
znotraj ε enot z verjetnostjo $(1 - \alpha)$:**

$$n_1 = n_2 = \left(\frac{z_{\alpha/2}}{\varepsilon} \right)^2 (p_1 q_1 + p_2 q_2)$$

II.5. Preverjanje statističnih domnev

Načrt

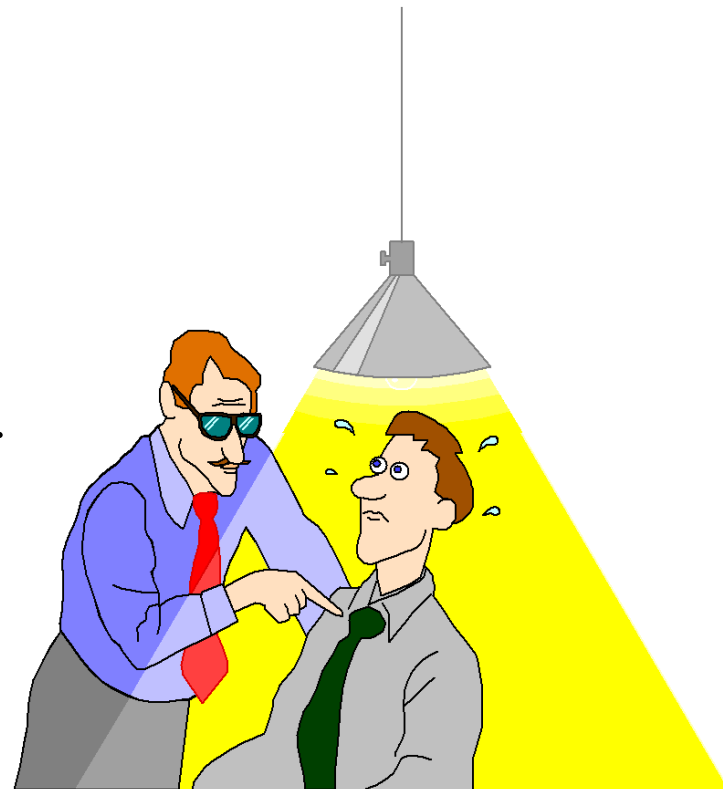
- postopek
- elementi
 - napake 1. in 2. vrste
 - značilno razlikovanje
 - moč statističnega testa
- testi
 - centralna tendenca
 - delež
 - varianca

Uvod

- postavimo domnevo (hipotezo) o populaciji,
- izberemo vzorec, s katerim bomo preverili domnevo,
- zavrremo ali sprejmemo domnevo.

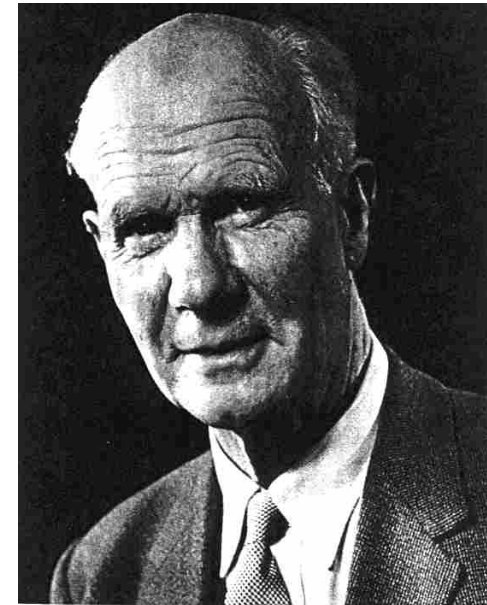
Domneva je testirana z določanjem verjetja, da dobimo določen, rezultat kadar jemljemo vzorce iz populacije s predpostavljenimi vrednostimi parametrov.

Zgodovina

Teorijo preverjanja domnev sta v 20. in 30. letih prejšnjega stoletja razvila J. Neyman in E.S. Pearson.

Statistična domneva (ali hipoteza) je vsaka domneva o porazdelitvi slučajne spremenljivke X na populaciji.

EGON SHARPE PEARSON

Če poznamo vrsto (obliko) porazdelitve $p(x; a)$ in postavljamo/raziskujemo domnevo o parametru a , govorimo o *parametrični domnevi*.

Če pa je vprašljiva tudi sama vrsta porazdelitve, je domneva *neparametrična*.

Domneva je *enostavna*, če natančno določa porazdelitev (njeno vrsto in točno vrednost parametra); sicer je *sestavljena*.

Primer: Naj bo $X \sim N(\mu, \sigma)$.

Če poznamo parameter σ , je domneva $H : \mu = 0$ enostavna;

Če pa parametra σ ne poznamo, je sestavljena.

Primer sestavljene domneve je tudi $H : \mu > 0$.

Statistična domneva je lahko pravilna ali napačna.

Želimo seveda sprejeti pravilno domnevo in zavrniti napačno.

Težava je v tem, da o pravilnosti/napačnosti domneve ne moremo biti gotovi, če jo ne preverimo na celotni populaciji. Ponavadi se odločamo le na podlagi vzorca.

Če vzorčni podatki preveč odstopajo od domneve, rečemo, da niso *skladni* z domnevo, oziroma, da so *razlike značilne*, in domnevo zavrnemo.

Če pa podatki domnevo podpirajo, jo ne zavrnemo – včasih jo celo sprejmemo.

To ne pomeni, da je domneva pravilna, temveč da ni zadostnega razloga za zavrnitev.

Postopek preverjanja domneve

- postavimo ničelno in alternativno domnevo,
- izberemo testno statistiko,
- določimo zavrnitveni kriterij,
- izberemo naključni vzorec,
- izračunamo vrednost na osnovi testne statistike,
- sprejmemo odločitev,
- naredimo ustrezen zaključek.

Domneva

- Ničelna domneva (H_0)
 - je trditev o lastnosti populacije za katero predpostavimo, da drži (oziroma za katero verjamemo, da je resnična),
 - je trditev, ki jo test skuša ovreči.
- Alternativna (nasprotna) domneva (H_a)
 - je trditev nezdružljiva z ničelno domnevo,
 - je trditev, ki jo s testiranjem skušamo dokazati.

... Domneva

- ničelna domneva (H_0)
 - obtoženec je nedolžen,
- alternativna domneva (H_a)
 - obtoženec je kriv.

Odločitev in zaključek

- Porota je spoznala obtoženca za **krivega**.
Zaključimo, da je bilo dovolj dokazov, ki nas prepričajo, da je obtoženec storil kaznivo dejanje.
- Porota je spoznala obtoženca za **nedolžnega**.
Zaključimo, da je ni bilo dovolj dokazov, ki bi nas prepričali, da je obtoženec storil kaznivo dejanje.

Elementi preverjanja domneve

		<i>odločitev</i>	
		nedolžen	kriv
<i>dejansko stanje</i>	nedolžen	pravilna odločitev	napaka 1. vrste (α)
	kriv	napaka 2. vrste (β)	moč testa ($1 - \beta$)

... Elementi preverjanja domneve

- verjetnost napake 1. vrste (α)
verjetnost za obtožbo nedolžnega obtoženca.
- značilno razlikovanje (signifikantno) oziroma **stopnja značilnosti**
- količina dvoma (α), ki ga bo porota še sprejela.
 - Kriminalna tožba: Beyond a reasonable doubt...
 - Civilna tožba: The preponderance of evidence must suggest...

... Elementi preverjanja domneve

- verjetnost napake 2. vrste: (β)
 - verjetnost, da spoznamo krivega obtoženca za nedolžnega,
- moč testa: ($1 - \beta$)
 - verjetnost, da obtožimo krivega obtoženca.

Sodba

- breme dokazov,
- potrebno je prepričati poroto, da je obtoženi kriv (alternativna domneve) preko določene stopnje značilnosti.
 - Criminal: Reasonable Doubt
 - Civil: Preponderance of evidence

Obramba

- Ni bremena dokazovanja.
- Povzročiti morajo dovolj dvoma pri poroti, če je obtoženi resnično kriv.

Primeri preverjanja domnev

Postavimo domnevo o vrednosti parametra, npr. π – delež enot z določeno lastnostjo na populaciji. Denimo, da je domneva

$$H_0 : \pi = 0.36$$

Tvorimo slučajne vzorce npr. velikosti $n = 900$ in na vsakem vzorcu določimo vzorčni delež p (delež enot z določeno lastnostjo na vzorcu). Ob predpostavki, da je domneva pravilna, vemo, da se vzorčni deleži porazdeljujejo približno normalno

$$N\left(\pi_0, \sqrt{\frac{\pi_0(1 - \pi_0)}{n}}\right)$$

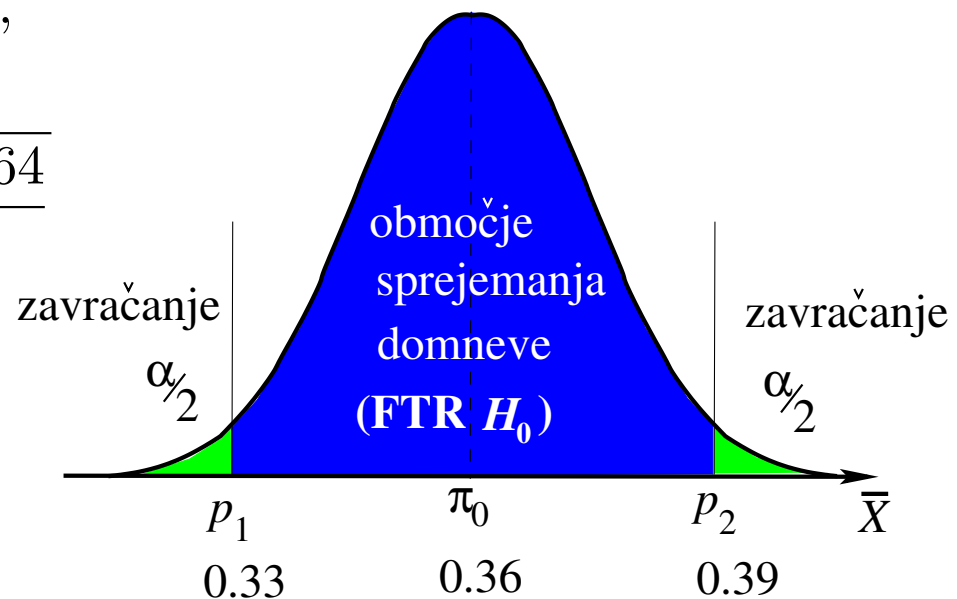
Vzemimo en slučajni vzorec z vzorčnim deležem p . Ta se lahko bolj ali manj razlikuje od π_0 . Če se zelo razlikuje, lahko podvomimo o resničnosti domneve $\pi = \pi_0$. Zato okoli π_0 naredimo območje sprejemanja domneve in izven tega območja območje zavračanja domneve.

Denimo, da je območje zavračanja določeno s 5% vzorcev, ki imajo ekstremne vrednosti deležev (2·5% levo in 2·5% desno).

Deleža, ki ločita območje sprejemanja od območja zavračanja lahko izračunamo takole:

$$p_{1,2} = \pi_0 \pm z_{\alpha/2} \sqrt{\frac{\pi_0(1 - \pi_0)}{n}},$$

$$\begin{aligned} p_{1,2} &= 0.36 \pm 1.96 \sqrt{\frac{0.36 \times 0.64}{900}} \\ &= 0.36 \pm 0.03 \end{aligned}$$

Kot smo že omenili, je sprejemanje ali zavračanje domnev po opisanem postopku lahko napačno v dveh smislih:

Napaka 1. vrste (α):

Če vzorčna vrednost deleža pade v območje zavračanja, domnevo $\pi = \pi_0$ zavrnemo. Pri tem pa vemo, da ob resnični domnevi $\pi = \pi_0$ obstajajo vzorci, ki imajo vrednosti v območju zavračanja.

Število α je verjetnost, da vzorčna vrednost pade v območje zavračanja, ob predpostavki, da je domneva resnična.

Zato je α verjetnost, da zavrnemo pravilno domnevo – **napaka 1. vrste**. Ta napaka je merljiva in jo lahko poljubno manjšamo.

Napaka 2. vrste (β):

Vzorčna vrednost lahko pade v območje sprejemanja, čeprav je domnevna vrednost parametra napačna.

V primeru, ki ga obravnavamo, naj bo prava vrednost deleža na populaciji $\pi = 0.40$.

Tedaj je porazdelitev vzorčnih deležev

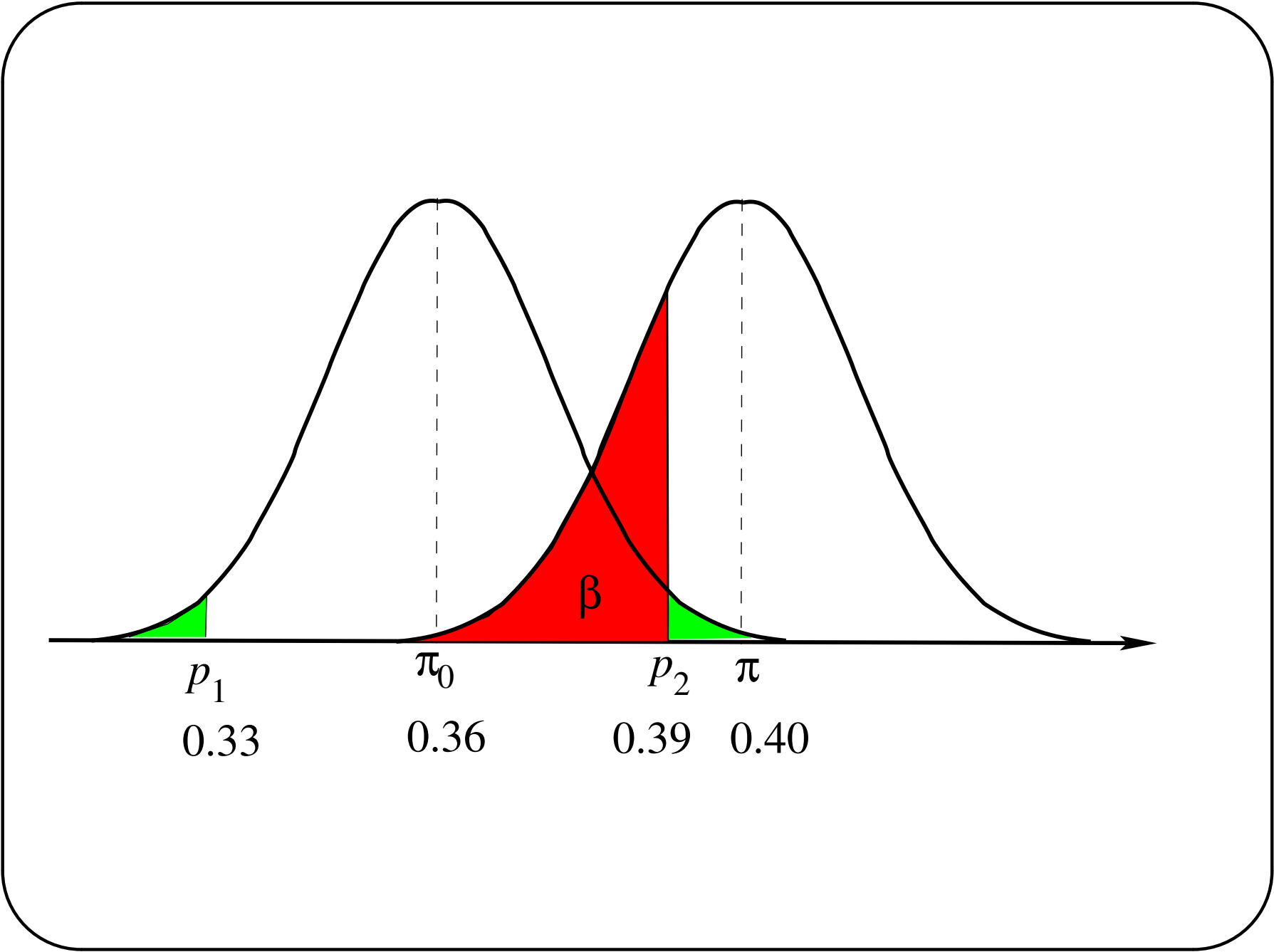
$$N\left(\pi, \sqrt{\frac{\pi(1-\pi)}{n}}\right) = N(0.40, 0.0163)$$

Ker je območje sprejemanja, domneve v intervalu $0.33 < \pi < 0.39$, lahko izračunamo verjetnost, da bomo sprejeli napačno domnevo takole:

$$\beta = P(0.33 < \pi < 0.39) = 0.27$$

Napako 2. vrste lahko izračunamo le, če imamo znano resnično vrednost parametra π .

Ker ga ponavadi ne poznamo, tudi ne poznamo napake 2. vrste. Zato ne moremo sprejemati domnev.

Statistična ničelna domneva

$$H_0 : \mu = 9 \text{ mm}$$

(Premer 9 milimetrskega kroga),

$$H_0 : \mu = 600 \text{ km}$$

(Proizvalajec trdi, da je to doseg
novih vozil),

$$H_0 : \mu = 3 \text{ dnevi}$$

Neusmerjena alternativna domneva

$$H_0 : \mu = 9 \text{ mm}$$

$$H_a : \mu \neq 9 \text{ mm}$$

Premjer 9 milimetrskega kroga.

“Manj kot” alternativna domneva

$$H_0 : \mu = 600 \text{ km}$$

$$H_a : \mu < 600 \text{ km}$$

Proizvalajec trdi, da je to
doseg novih vozil.

“Več kot” alternativna domneva

$$H_0 : \mu = 3 \text{ dnevi}$$

$$H_a : \mu > 3 \text{ dnevi}$$

Čas odsotnosti določenega artikla
pri neposredni podpori.

Definicije

1. Zavrnitev ničelne domneve, če je le-ta pravilna, je **napaka 1. vrste**.

Verjetnost, da naredimo napako 1. vrste, označimo s simbolom α in ji pravimo **stopnja tveganja**, $(1 - \alpha)$ pa je **stopnja zaupanja**.

2. Če ne zavrremo ničelno domnevo, v primeru, da je napačna, pravimo, da gre za **napako 2. vrste**.

Verjetnost, da naredimo napako 2. vrste, označimo s simbolom β .

3. **Moč statističnega testa**, $(1 - \beta)$ je verjetnost zavrnitve ničelne domneve v primeru, ko je le-ta v resnici napačna.

Statistična domneva

- ničelna domneva
 - $H_0 : q = q_0$
- alternativna domneva
 - $H_a : q \neq q_0$
 - $H_a : q > q_0$
 - $H_a : q < q_0$

Naloga 9.4 na strani 428

Pascal je visoko-nivojski programski jezik, ki smo ga nekoč pogosto uporabljali na miniračunalnikih in mikroprocesorjih.

Narejen je bil eksperiment, da bi ugotovili delež Pascalovih spremenljivk, ki so tabelarične spremenljivke (v kontrast skalarim spremenljivkam, ki so manj učinkovite, glede na čas izvajanja).

20 spremenljivk je bilo naključno izbranih iz množice Pascalovih programov, pri tem pa je bilo zabeleženo število tabelaričnih spremenljivk Y .

Predpostavimo, da želimo testirati domnevo, da je Pascal bolj učinkovit jezik kot Agol, pri katerem je 20% spremenljivk tabelaričnih.

To pomeni, da bomo testirali $H_0 : \pi = 0.20$, proti $H_a : \pi > 0.20$, kjer je π verjetnost, da imamo tabelarično spremenljivko na vsakem poskusu.

Predpostavimo, da je 20 poskusov neodvisnih.

(a) Določi α za območje zavrnitve $Y \geq 8$.

Izračunati želimo verjetnost, da se bo zgodila napaka 1. vrste, torej da bomo zavrnili pravilno domnevo.

Predpostavimo, da je domneva H_0 pravilna, tj. $Y \sim B(20, 0.2)$. Če se bo zgodilo, da bo Y pri izbranem vzorcu večji ali enak 8, bom domnevo zavrnili, čeprav je pravilna. Torej velja:

$$\begin{aligned}\alpha &= P(Y \geq 8) = 1 - P(Y \leq 7) \\ &= 1 - \sum_{i=0}^7 P(Y = i) \\ &= 1 - \sum_{i=0}^7 \binom{20}{i} 0.2^i 0.8^{20-i} \\ &= 1 - 0.9679 = 0.0321 = 3.21\%.\end{aligned}$$

(b) Določi α za območje zavrnitve $Y \geq 5$.

Število 5 smo si izbrali čisto naključno (tako kot prej 8), vendar z namenom, da dobimo občutek, kaj se dogaja z verjetnostjo α , ko spreminjamo velikost območja.

Do rezultata pridemo na enak način kot v prejšnji točki:

$$\begin{aligned}\alpha &= P(Y \geq 5) = 1 - P(Y \leq 4) \\ &= 1 - \sum_{i=0}^4 P(Y = i) \\ &= 1 - \sum_{i=0}^4 \binom{20}{i} 0 \cdot 2^i 0 \cdot 8^{20-i} \\ &= 1 - 0.6296 = 0.3704 = 37.04\%.\end{aligned}$$

(c) Določi β za območje zavrnitve $Y \geq 8$, če je $\pi = 0.5$.

Izračunati želimo verjetnost, da se bo zgodila napaka 2. vrste, torej da bomo sprejeli napačno domnevo.

Ker vemo, da je $\pi = 0.5$, velja $Y \sim B(20, 0.5)$.

Napačno domnevo bomo sprejeli, če bo Y pri izbranem vzorcu manjši od 8.

$$\beta = P(Y \leq 7) = \sum_{i=0}^7 \binom{20}{i} 0.5^i 0.5^{20-i} = 0.1316 = 13.16\%.$$

(d) Določi β za območje zavrnitve $Y \geq 5$, če je $p = 0.5$.

Do rezultata pridemo na enak način kot v prejšnji točki:

$$\beta = P(Y \leq 4) = \sum_{i=0}^4 \binom{20}{i} 0.5^i 0.5^{20-i} = 0.0059 = 0.59\%.$$

(e) Katero območje zavrnitve $Y \geq 8$ ali $Y \geq 5$ je bolj zaželeno, če želimo minimizirati verjetnost napake 1. stopnje oziroma če želimo minimizirati verjetnost napake 2. stopnje.

Napako 1. stopnje minimiziramo z izbiro območja $Y \geq 8$, napako 2. stopnje pa z izbiro območja $Y \geq 5$.

(f) Določi območje zavrnitve $Y \geq a$ tako, da je α približno 0.01.

Na osnovi točke (e) zaključimo, da se
z večanjem števila a manjša verjetnost α .

S poskušanjem, ki ga pričnemo na osnovi izkušnje iz točke (a),
pridemo do $a = 9$.

(g) Za območje zavrnitve določeno v točki (f) določi moč testa, če je v resnici $\pi = 0.4$.

Moč testa je $1 - \beta$. Verjetnost β izračunamo enako kot v točkah (c) in (d). Velja $Y \sim B(20, 0.4)$ in

$$\beta = P(Y \leq 8) = \sum_{i=0}^8 \binom{20}{i} 0.4^i 0.6^{20-i} = 0.5956 = 59.56\%.$$

Moč testa znaša 0.4044.

(h) Za območje zavrnitve določeno v točki (f) določi moč testa, če je v resnici $\pi = 0.7$.

Tokrat velja $Y \sim B(20, 0.7)$ in

$$\beta = P(Y \leq 8) = \sum_{i=0}^8 \binom{20}{i} 0.7^i 0.3^{20-i} = 0.0051 = 0.51\%.$$

Moč testa znaša 0.995.

Formalen postopek preverjanja domnev

1. Postavi domnevi:
 - ničelna,
 - alternativna.
2. Za parameter poiščemo kar se da dobro cenilko (npr. nepristransko) in njeno porazdelitev ali porazdelitev ustrezne statistike (izraz, v katerem nastopa cenilka).
3. Določi odločitveno pravilo.
Izberemo stopnjo značilnosti (α).
Na osnovi stopnje značilnosti in porazdelitve statistike določimo kritično območje;
4. Zberi/manipuliraj podatke ter na vzorčnih podatkih izračunaj (eksperimentalno) vrednost testne statistike (TS).

5. Primerjaj in naredi zaključek.

- če TS pade v kritično območje, ničelno domnevo zav
in sprejmi osnovno domnevo ob
stopnji značilnosti α .
- če TS ne pade v kritično območje,
pa pravimo da vzorčni podatki
kažejo na statistično neznačilne razlike
med parametrom in vzorčno oceno.

Preverjanje domneve

		<i>odločitev</i>	
		FTR H_0	zavrni H_0
<i>dejansko stanje</i>	H_0 je pravilna	pravilna odločitev	napačna odločitev
	H_0 je napačna	napačna odločitev	pravilna odločitev

Napaka 1. vrste

		<i>odločitev</i>	
		FTR H_0	zavrni H_0
<i>dejansko stanje</i>	H_0 je pravilna		napaka 1. vrste
	H_0 je napačna		

Napaka 2. vrste

		<i>odločitev</i>	
		FTR H_0	zavrni H_0
<i>dejansko stanje</i>	H_0 je pravilna		
	H_0 je napačna	napaka 2. vrste	

Moč testa

		<i>odločitev</i>	
		FTR H_0	zavrni H_0
<i>dejansko stanje</i>	H_0 je pravilna		
	H_0 je napačna		$(1 - \beta)$

Elementi preverjanja domneve

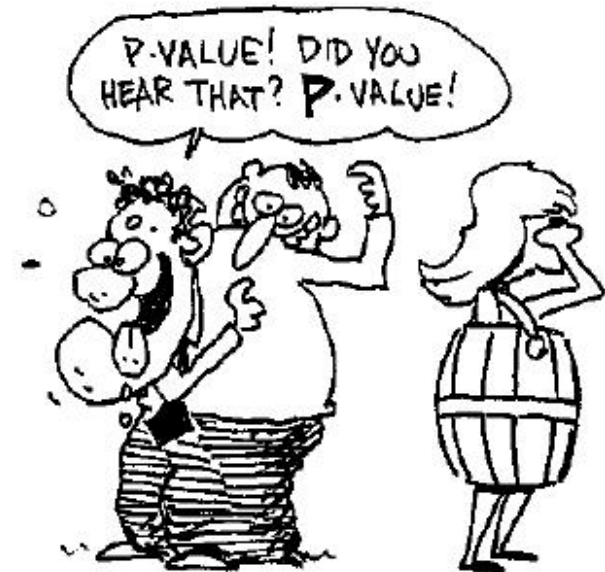
		<i>odločitev</i>	
		FTR H_0	zavrni H_0
<i>dejansko stanje</i>	H_0 je pravilna		(α)
	H_0 je napačna	(β)	$(1 - \beta)$

... Elementi preverjanja domneve

- verjetnost napake 1. vrste (α)
 - Če domneva H_0 drži, kakšna je možnost, da jo zavržemo.
- stopnja značilnosti testa (signifikantnosti)
 - Največji α , ki ga je vodja eksperimenta pripravljen sprejeti (zgornja meja za napako 1. vrste).
- verjetnost napake 2. vrste (β)
 - Če domneva H_0 ne drži, kakšna je možnost, da je **ne** zavržemo.
- moč statističnega testa: $(1 - \beta)$
 - Če domneva H_0 ne drži, kakšna je možnost, da jo zavržemo.

P-vrednost

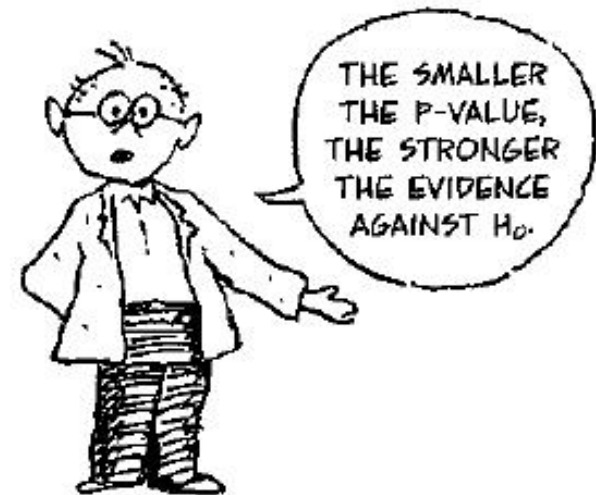
***P*-vrednost** (ali ugotovljena bistvena stopnja za določen statistični test) je verjetnost (ob predpostavki, da drži H_0), da ugotovimo vrednost testne statistike, ki je vsaj toliko v protislovju s H_0 in podpira H_a kot tisto, ki je izračunana iz vzorčnih podatkov.

... *P*-vrednost

Poenostavljeno: ***P*-vrednost** je najmanjša stopnja značilnosti, pri kateri še zavrnemo ničelno domnevo pri danih podatkih.

- Sprejemljivost domneve H_0 na osnovi vzorca
 - Verjetnost, da je opazovani vzorec (ali podatki) bolj ekstremni, če je domneva H_0 pravilna.
- Najmanjši α pri katerem zavrnemo domnevo H_0 .
 - če je P -vrednost $> \alpha$, potem FTR H_0 ,
 - če je P -vrednost $< \alpha$, potem zavrne H_0 .

... Elementi preverjanja domneve

velikost vzorca	napaka 1.vrste	napaka 2.vrste	moč testa
n	α	β	$1 - \beta$
konst.	↑	↓	↑
konst.	↓	↑	↓
povečanje	↓	↓	↑
zamnjšanje	↑	↑	↓

Predznačni test

Predpostavimo, da je dejanska mediana (τ) pH iz določene regije 6.0 .

Da bi preverili to trditev, bomo izbrali 10 vzorcev zemlje iz te regije, da ugotovimo, če empirični vzorci močno podpirajo, da je dejanska mediana manjša ali enaka 6.0 ?

Predpostavke

- naključni vzorec
 - neodvisen
 - enako porazdeljen (kot celotna populacija),
- vzorčenje iz zvezne porazdelitve,
- verjetnostna porazdelitev ima mediano.

Postavitev statistične domneve in izbira testne statistike

- ničelna domneva
 - $H_0 : \tau = 6.0$ (mediana populacije τ_0)
- alternativna domneva
 - $H_a : \tau < 6.0$

Testna statistika (TS)

- S_+ = število vzorcev, ki so **večji** od mediane τ_0 iz domneve,
- S_- = število vzorcev, ki so **manjšji** od mediane τ_0 iz domneve.

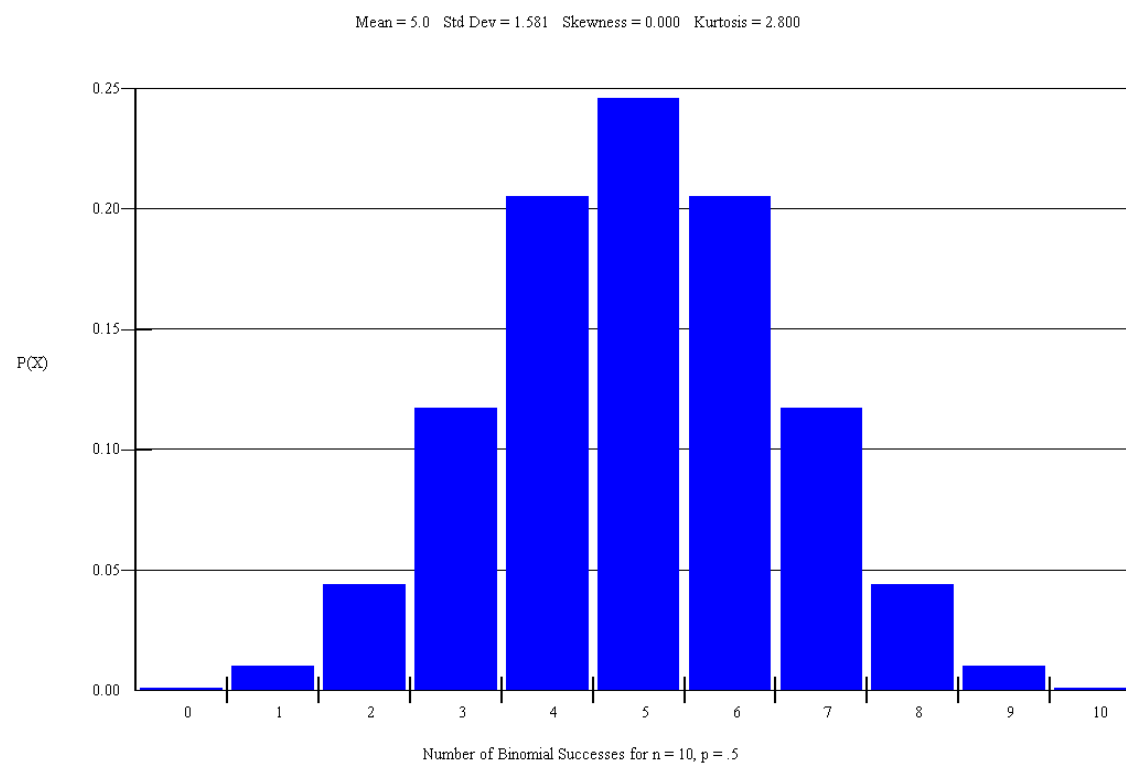
Porazdelitev testne statistike

- vsak poskus je bodisi uspeh ali neuspeh,
- fiksni vzorec, velikosti n ,
- naključni vzorci
 - neodvisni poskusi,
 - konstantna verjetnost uspeha.

Torej gre za

- binomsko porazdelitev: $S_+ \approx B(n, p)$,
- s parameteri $n = 10$ in $p = 0.5$,
- in pričakovano vrednostjo (matematičnim upanjem): $E(X) = np = 5$.

Porazdelitev testne statistike

Določimo zavrnitveni kriterij

x	$P(X = x)$	$F(x)$
0	0·000977	0·00098
1	0·009766	0·01074
2	0·043945	0·05469
3	0·117188	0·17188
4	0·205078	0·37695
5	0·246094	0·62305
6	0·205078	0·82813
7	0·117188	0·94531
8	0·043945	0·98926
9	0·009766	0·99902
10	0·000977	1·00000

... Določimo zavrnitveni kriterij

- Stopnja značilnosti testa $(\alpha) = 0.01074$,
- Kritična vrednost
 - $S_+ = 1$,
- Območje zavrnitve
 - $S_+ \leq 1$,

Izberemo naključni vzorec

Predpostavimo, da je dejanska mediana (τ) pH iz določene regije 6·0.

Da bi preverili to trditev, smo izbrali 10 vzorcev zemlje iz te regije in jih podvrgli kemični analizi in na ta način določili pH vrednost za vsak vzorec.

Ali empirični podatki podpirajo trditev,
da je dejanska mediana manjša ali enaka 6·0?

5·93, 6·08, 5·86, 5·91, 6·12, 5·90, 5·95, 5·89, 5·98, 5·96.

Izračunamo vrednost iz testne statistike in naredimo odločitev

pH	predznak
5·93	—
6·08	+
5·86	—
5·91	—
6·12	+
5·90	—
5·95	—
5·89	—
5·98	—
5·96	—

$$S_+ = 2$$

- Izračunana vrednost S_+ leži zunaj zavrnitvenega območja.
- Ni osnove za zavrnitev domneve H_0 .

... *P*-vrednost

x	$P(X = x)$	$F(x)$
0	0·000977	0·00098
1	0·009766	0·01074
2	0·043945	0·05469
3	0·117188	0·17188
4	0·205078	0·37695
5	0·246094	0·62305
6	0·205078	0·82813
7	0·117188	0·94531
8	0·043945	0·98926
9	0·009766	0·99902
10	0·000977	1·00000

$$P\text{-vrednost} = P(S_+ \geq 2 \mid \tau = 6\cdot0) = 0\cdot05469.$$

Izračunamo vrednost iz testne statistike

pH	predznak
5·93	—
6·08	+
5·86	—
5·91	—
6·12	+
5·90	—
5·95	—
5·89	—
5·98	—
5·96	—

$$S_- = 8$$

... *P*-vrednost

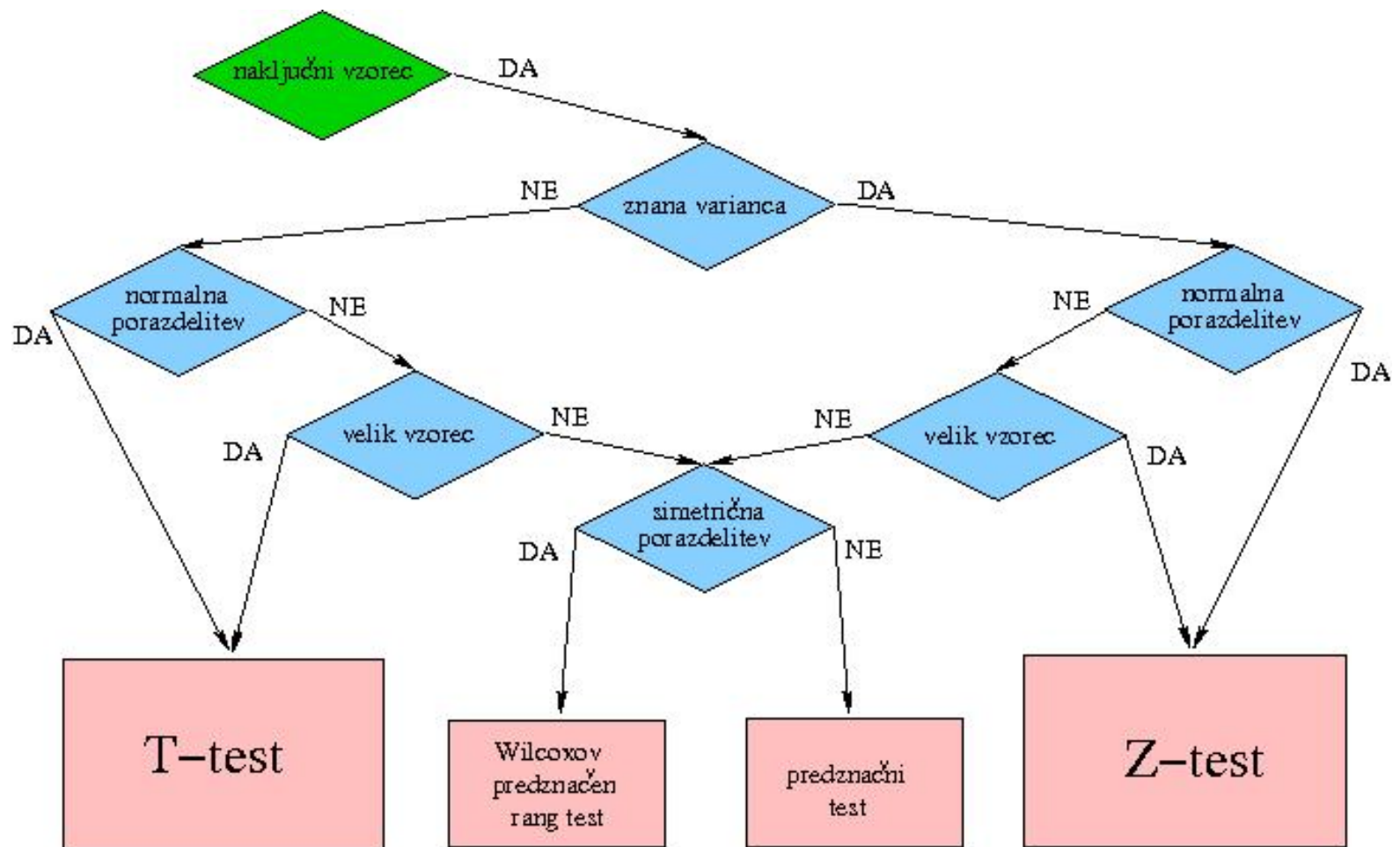
x	$P(X = x)$	$F(x)$
0	0·000977	0·00098
1	0·009766	0·01074
2	0·043945	0·05469
3	0·117188	0·17188
4	0·205078	0·37695
5	0·246094	0·62305
6	0·205078	0·82813
7	0·117188	0·94531
8	0·043945	0·98926
9	0·009766	0·99902
10	0·000977	1·00000

$$P\text{-vrednost} = P(S_- \geq 8 \mid \tau = 6\cdot0) = 0\cdot05469.$$

Odločitev in zaključek

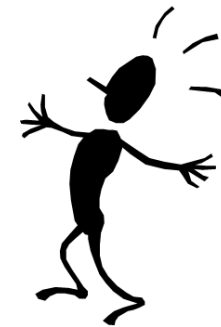
- P -vrednost $> \alpha = 0.01074$.
- Ni osnove za zavrnitev domneve H_0 .
- Zavrni ničelno domnevo.
 - Zaključimo, da empirični podatki sugerirajo, da velja alternativna trditev.
- Ni osnove za zavrnitev ničelne domneve (angl. fail to reject, kratica FTR).
 - Zaključimo, da nimamo dovolj osnov, da bi dokazali, da velja alternativna trditev.
- Premalo podatkov, da bi pokazali, da je dejanska mediana pH manjša od 6.0.
- Privzemimo, da je pH enaka 6.0 v tej konkretni regiji.

Izberimo testno statistiko

$$\text{I. } H_0 : \mu = \mu_0$$

Če poznamo odklon σ , potem

$$\text{TS} = \frac{\bar{X} - \mu_0}{\frac{\sigma}{\sqrt{n}}} \quad \text{sledi z porazdelitev.}$$

Primer (B)

Proizvajalec omake za špagete da v vsako posodo 28 unče omake za špagete. Količina omake, ki je v vsaki posodi, je porazdeljena normalno s standardnim odklonom 0.005 unče.

Podjetje ustavi proizvodni trak in popravi napravo za polnjenje, če so posode bodisi

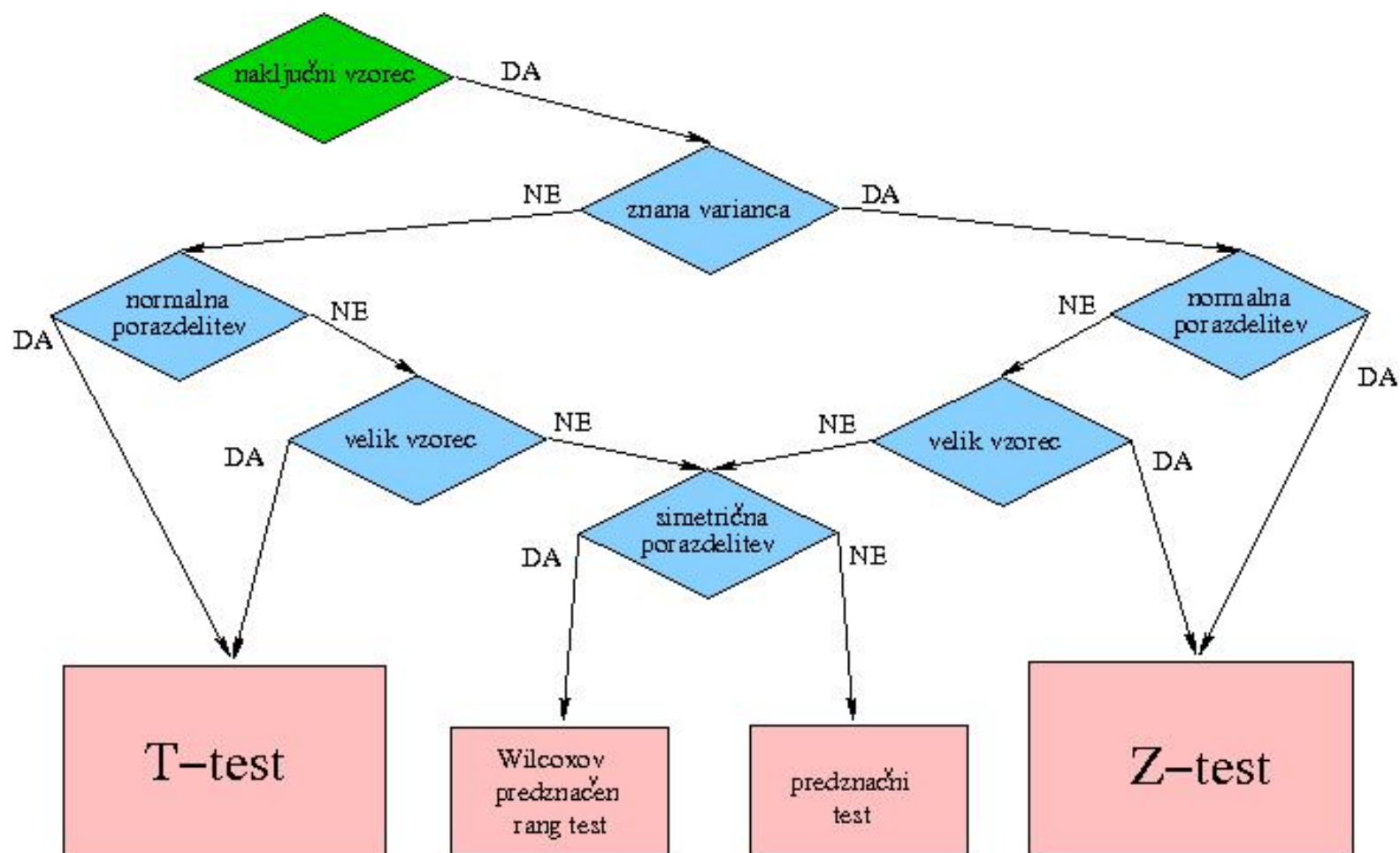
- premalo napolnjene (to razjezi kupce),
- ali preveč napolnjene (kar seveda pomeni manjši profit).

Ali naj na osnovi vzorca iz 15ih posod ustavijo proizvodno linijo? Uporabi stopnjo značilnosti 0.05 .

Postavimo domnevi

- ničelna domneva
 - $H_0 : \mu = 28$
- alternativna domneva
 - $H_a : \mu \neq 28$

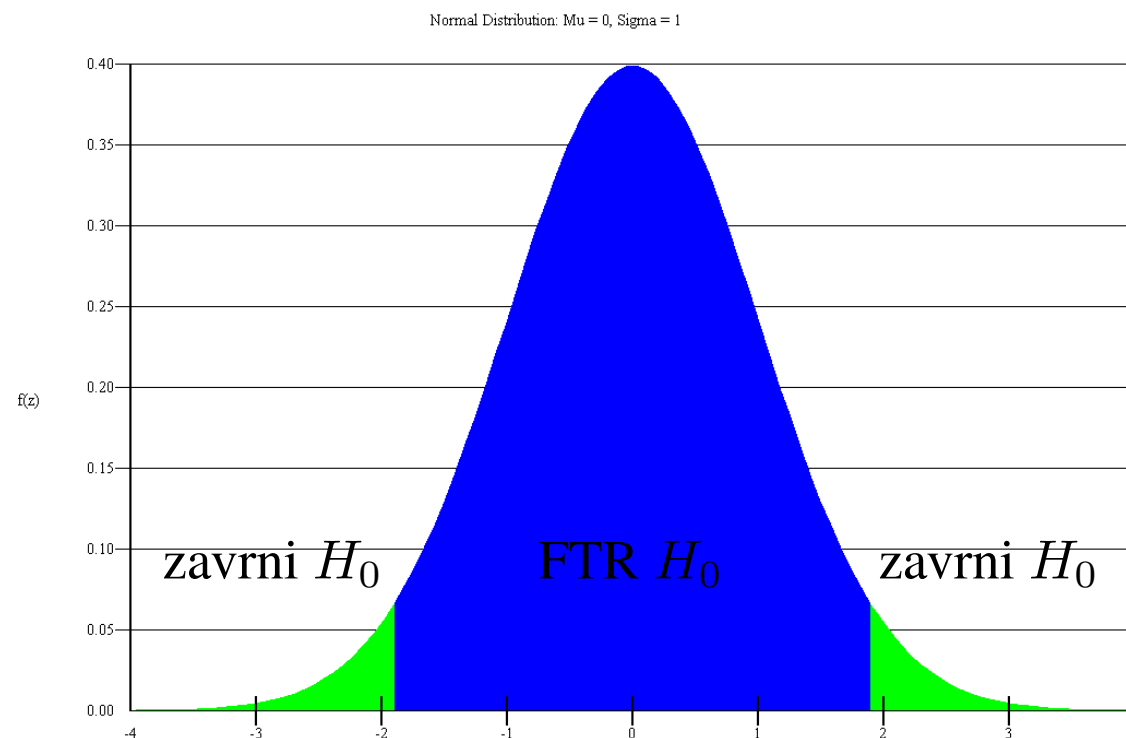
Izberimo testno statistiko

Z-Test

- test
 - $H_0 : \mu = \mu_0$ (povprečje populacije)
- predpostavke
 - naključno vzorčenje
 - poznamo varianco populacije
 - izbiramo vzorce iz normalne porazdelitve in/ali imamo vzorec pri katerem je n velik.

Določimo zavrnitveni kriterij

Rezultati testiranja

- naredi naključni vzorec
 - vzorčno povprečje: 28.0165
- izračunajmo

$$TS = (28.0165 - 28) / 0.0129 = 1.278.$$

- naredimo odločitev
 - FTR H_0
- zaključek
 - privzemi $\mu = 28$

P-vrednost

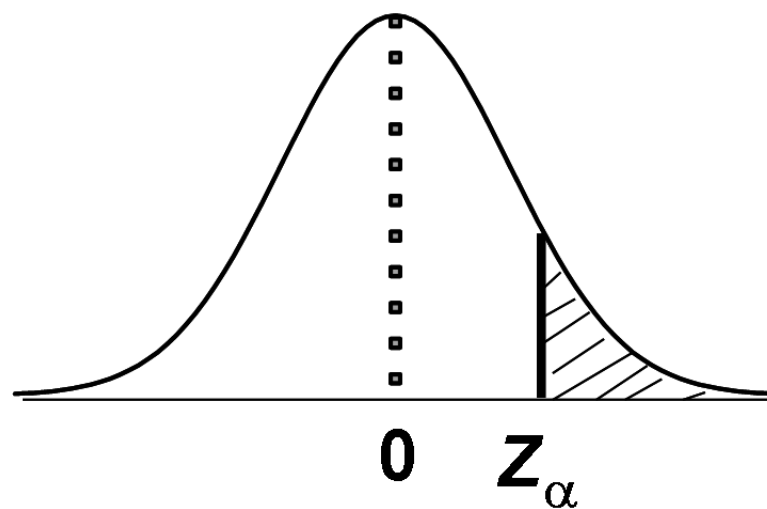
- Sprejemljivost domneve H_0 na osnovi vzorca
 - možnost za opazovanje vzorca (ali bolj ekstremno podatkov), če je domneva H_0 pravilna
 - P -vrednost = $(2)P(Z > 1.278) = (2)(0.1003) = 0.2006$
- Najmanjši α pri katerem zavrnemo domnevo H_0
 - P -vrednost $> \alpha$, zato FTR H_0

Za $H_a : \mu > \mu_0$

odločitveno pravilo: zavrni H_0 , če je

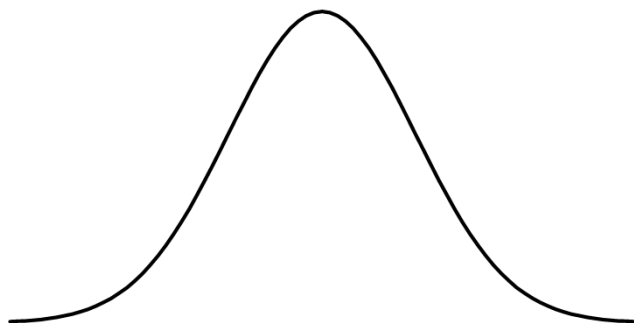
$$TS \geq z_\alpha$$

Za $H_a : \mu < \mu_0$

odločitveno pravilo: zavrni H_0 , če je

$$TS \leq -z_\alpha$$

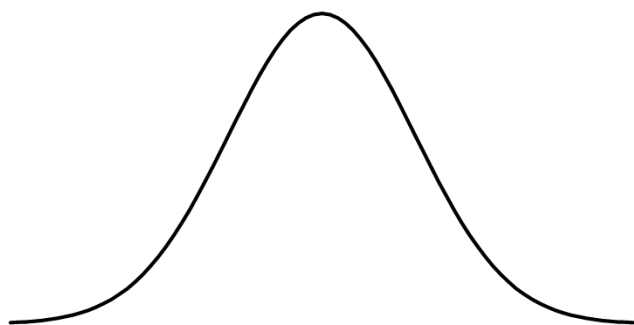

Za $H_a : \mu \neq \mu_0$

odločitveno pravilo: zavrni H_0

če je $TS \leq -z_{\alpha/2}$

ali če je $TS \geq z_{\alpha/2}$

$$\text{II. } H_0 : \mu = \mu_0$$

Če ne poznamo odklona σ in je $n \geq 30$, potem

$$\text{TS} = \frac{\bar{X} - \mu_0}{\frac{S}{\sqrt{n}}} \text{ sledi}$$

t porazdelitev z $n - 1$ prostostnimi stopnjami.

(Velja omeniti še, da se pri tako velikem n z - in t -porazdelitev tako ne razlikujeta kaj dosti.)

III. $H_0 : \mu = \mu_0$

Če ne poznamo odklona σ , lastnost X je (na populaciji) normalno porazdeljena in $n < 30$, potem

$$TS = \frac{\bar{X} - \mu_0}{\frac{S}{\sqrt{n}}} \text{ sledi}$$

t porazdelitev z $n - 1$ prostostnimi stopnjami.

Primer (C2)

Za slučajni vzorec: 16-ih odraslih Slovencev smo izračunali povprečno število in variance priznanih let šolanja: $\bar{x} = 10$ in $s^2 = 9$.

Predpostavljamo, da se spremenljivka na populaciji porazdeljuje normalno.

Ali lahko sprejmemo domnevo, da imajo odrasli Slovenci v povprečju več kot devetletko pri 5% stopnji značilnosti?

Postavimo najprej ničelno in osnovno domnevo:

$$H_0 : \mu = 9 \quad \text{in} \quad H_1 : \mu > 9.$$

Ustrezna testna statistika je

$$\frac{\bar{X} - \mu_H}{S} \sqrt{n},$$

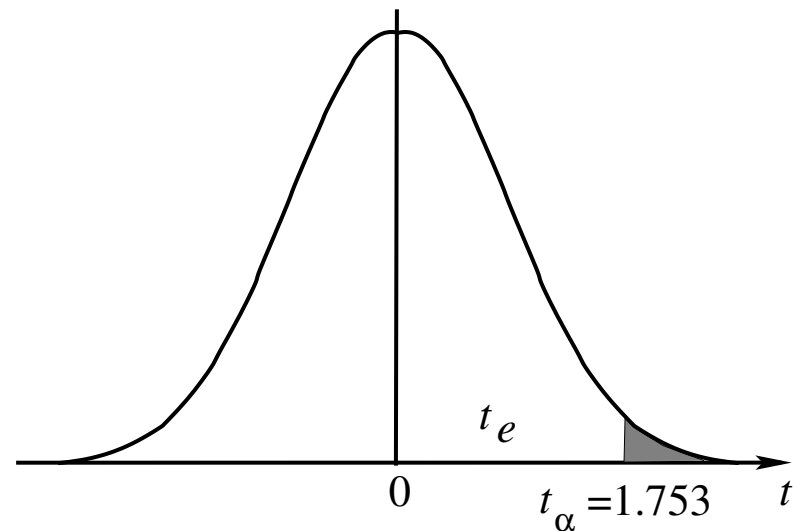
ki se porazdeljuje po t porazdelitvi s 15 prostostnimi stopnjami.

Ker gre za enostranski test,
je glede na osnovno domnevo
kritično območje na desni strani
porazdelitve in kritična vrednost

$$t_{0.05}(15) = 1.753.$$

Izračunajmo

$$TS = \frac{10 - 9}{3} \sqrt{16} = 1.3$$

TS ne pade v kritično območje.
Zato ničelne domneve ne moremo zavrniti
in sprejeti osnovne domneve,
da imajo odrasli Slovenci več kot devetletko.

Primer (C)

Ravnatelj bežigradske gimnazije trdi, da imajo najboljši PT program v Sloveniji s povprečjem APFT 240.

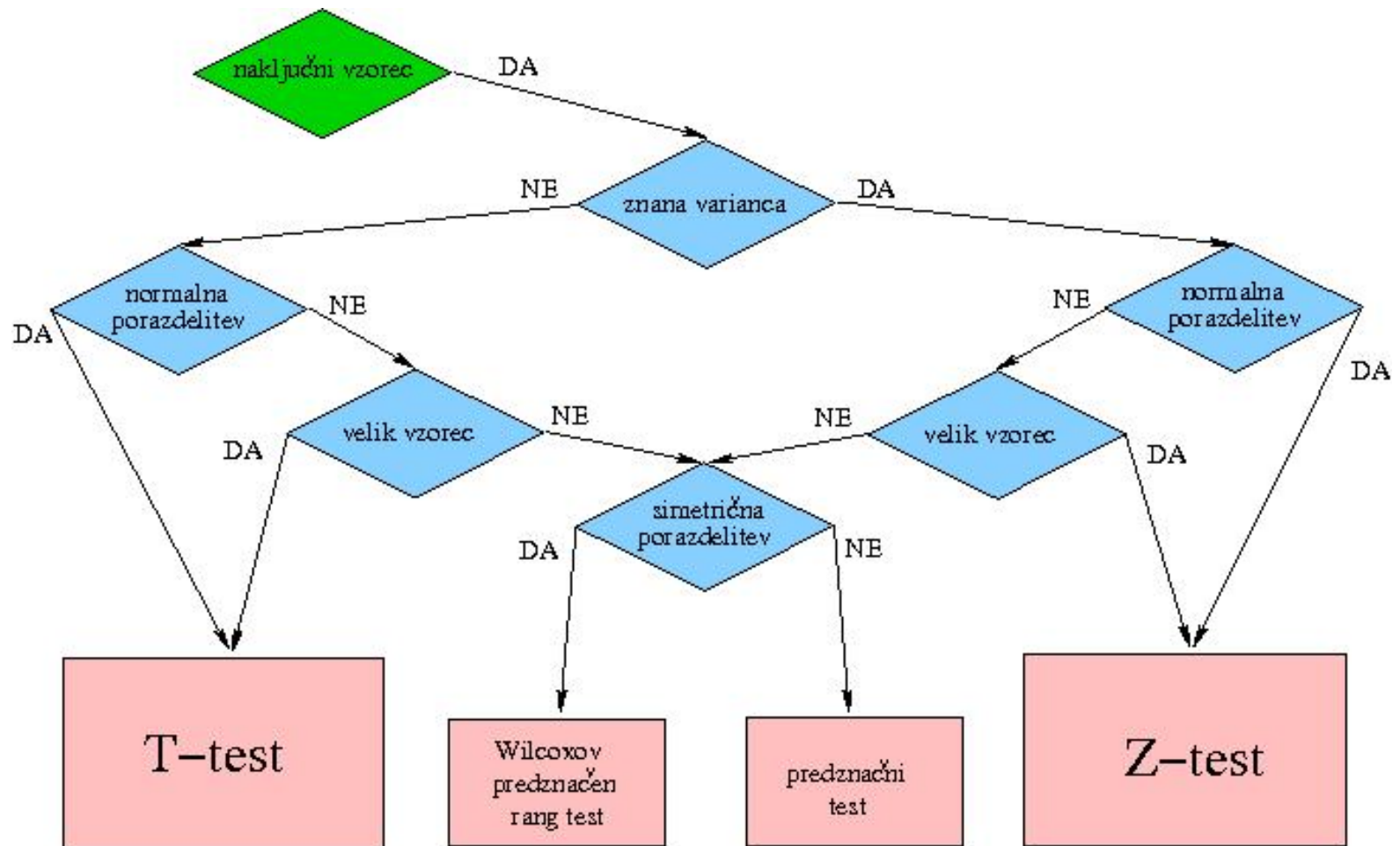
Predpostavi, da je porazdelitev rezultatov testov približno normalna.

Uporabi $\alpha = 0.05$ za določitev ali je povprečje APFT rezultatov šestih naključno izbranih dijakov iz bežigradske gimnazije statistično večje od 240?

Postavimo domnevi:

- $H_0 : \mu = 240$
- $H_a : \mu > 240$

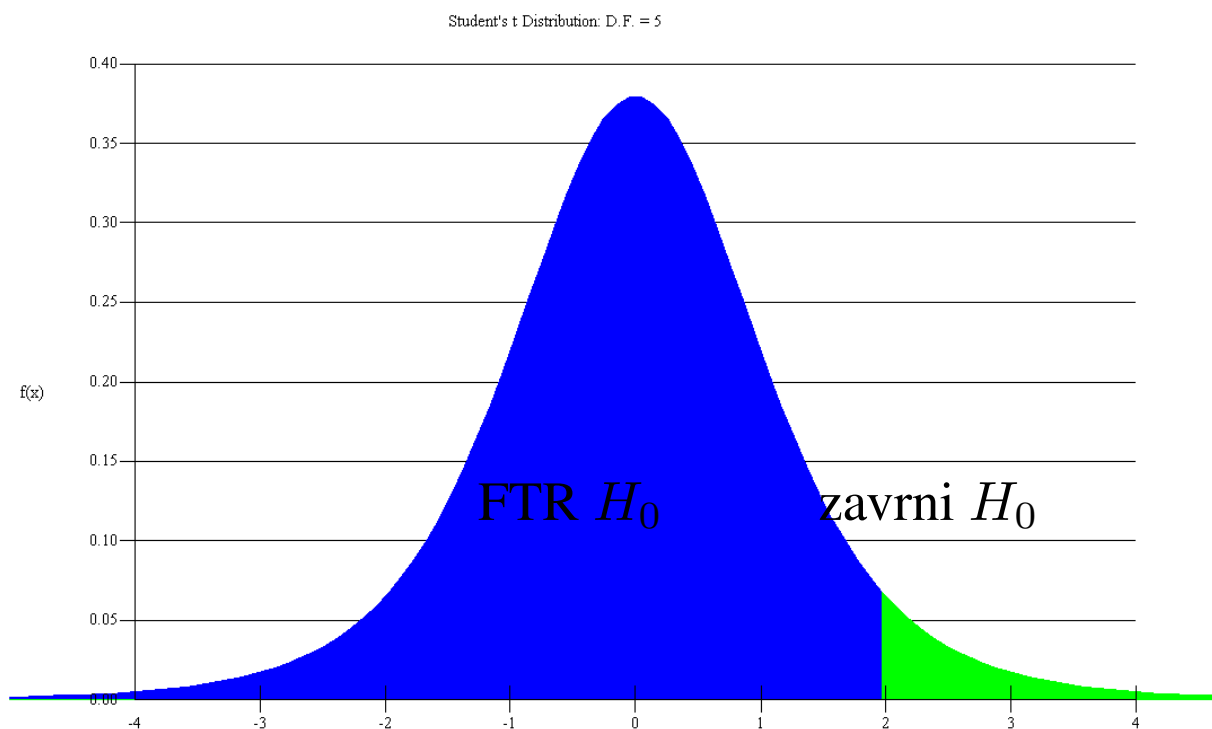
Izberimo testno statistiko

T-test

- test
 - $H_0 : \mu = \mu_0$ (povprečje populacije)
- predpostavke
 - naključno vzorčenje
 - ne poznamo varianco populacije
 - izbiramo vzorce iz normalne porazdelitve
in/ali imamo vzorec pri katerem je n velik.

Določimo zavrnitveni kriterij

Rezultati testov

- naredi naključni vzorec
 - vzorčno povprečje: 255.4
 - vzorčni standardni odklon: 40.07

- izračunaj

$$TS = (255.4 - 240) / 16.36 = 0.9413$$

- sprejmi odločitev
 - FTR H_0
- zaključek
 - Bežigrajska gimnazija ne more pokazati, da imajo višje povprečje APFT rezultatov, kot slovensko povprečje.

P-vrednost

- Sprejemljivost domneve H_0 na osnovi vzorca
 - možnost za opazovanje vzorca (ali bolj ekstremno podatkov), če je domneva H_0 pravilna
 - P -vrednost = $P(T > 0.9413) = 0.1949$.
- Najmanjši α pri katerem zavrnemo domneva H_0
 - P -vrednost $> \alpha$, zato FTR H_0 .

Še en primer:

Specifikacije za mestni vodovod zahtevajo, da cevi zdržijo pritisk 2500 enot. Proizvajalec cevi testira svoje cevi in dobi naslednje podatke:

2610, 2750, 2420, 2510, 2540, 2490, 2680.

Ali je to dovolj, da nadzornik zaključi izpolnjevanje pogojev?

Uporabimo stopnjo zaupanja $\alpha = 0.10$.

Vstavimo podatke v Minitab (Ex9-23.MTV)

C1:

2610

2750

2420

2510

2540

2490

2680

T-test povprečja

Test of $\mu = 2500.0$ vs $\mu > 2500.0$

	N	MEAN	STDEV	SE MEAN
C1	7	2571.4	115.1	43.5

T	p-VALUE
1.64	0.076

Razlaga P -vrednosti

1. Izberi največjo vrednost za α , ki smo jo pripravljene tolerirati.
2. Če je P -vrednost testa manjša kot maksimalna vrednost parametra α , potem zavrne ničelno domnevo.

Razlika povprečij dveh populaciji

$$\text{IV. } H_0 : \mu_1 - \mu_2 = D_0$$

Če poznamo σ_1 in σ_2
ter jemljemo vzorce neodvisno, potem

$$\text{TS} = \frac{(\bar{X}_1 - \bar{X}_2) - D_0}{\sqrt{\frac{\sigma_1^2}{n_1} + \frac{\sigma_2^2}{n_2}}} \quad \text{sledi } z \text{ porazdelitev.}$$

$$\text{V. } H_0 : \mu_1 - \mu_2 = D_0$$

Če ne poznamo σ_1 in/ali σ_2 ,
vzorke jemljemo neodvisno,
 $n_1 \geq 30$ in/ali $n_2 \geq 30$, potem

$$\text{TS} = \frac{(\bar{X}_1 - \bar{X}_2) - D_0}{\sqrt{\frac{S_1^2}{n_1} + \frac{S_2^2}{n_2}}} \quad \text{sledi z porazdelitev.}$$

Primer 1: Preveriti želimo domnevo, da so dekleta na izpitu boljša od fantov. To domnevo preverimo tako, da izberemo slučajni vzorec 36 deklet in slučajni vzorec 36 fantov, za katere imamo izpitne rezultate, na katerih izračunamo naslednje statistične karakteristike:

$$\bar{X}_F = 7.0, \quad s_F = 1$$

$$\bar{X}_D = 7.2, \quad s_D = 1$$

Domnevo preverimo pri 5% stopnji značilnosti.

Postavimo ničelno in osnovno domnevo:

$$H_0 : \mu_D = \mu_F \quad \text{oziroma} \quad \mu_D - \mu_F = 0,$$

$$H_1 : \mu_D > \mu_F \quad \text{oziroma} \quad \mu_D - \mu_F > 0.$$

Za razliko pričakovanih vrednosti lastnosti dveh populacij na vzorcih računamo razliko vzorčnih povprečij, ki se za dovolj velike vzorce porazdeljuje normalno

$$\bar{X}_D - \bar{X}_F : N\left(\mu_D - \mu_F, \sqrt{\frac{s_D^2}{n_D} + \frac{s_F^2}{n_F}}\right).$$

oziroma statistika

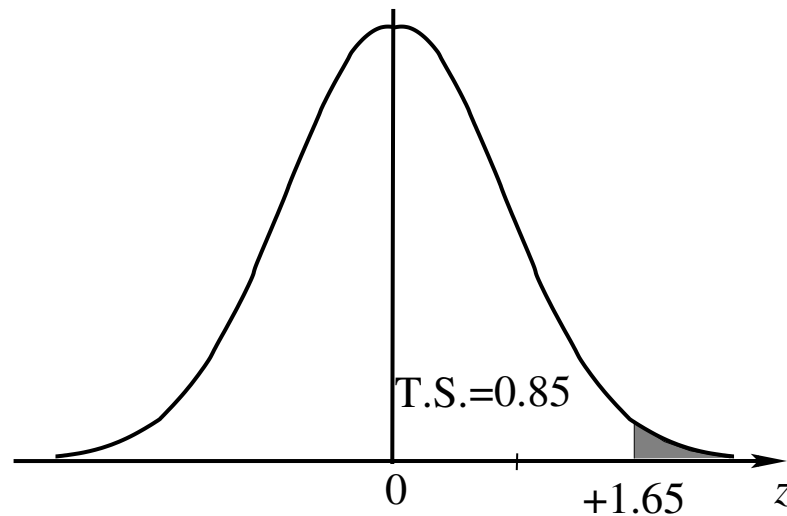
$$z = \frac{\bar{X}_D - \bar{X}_F - (\mu_D - \mu_F)_H}{\sqrt{\frac{s_D^2}{n_D} + \frac{s_F^2}{n_F}}}$$

standardizirano normalno $N(0, 1)$.

Osnovna domneva kaže enostranski test: možnost napake 1. vrste je le na desni strani normalne porazdelitve, kjer zavračamo ničelno domnevo.

Zato je kritično območje določeno z vrednostmi večjimi od 1.65.

$$TS = \frac{7 \cdot 2 - 7 - 0}{\sqrt{\frac{1}{36} + \frac{1}{36}}} = 0.852$$

ne pade v kritično območje, zato ničelne domneve ne moremo zavrni. Povprečna uspešnost deklet in fantov ni statistično značilno različna.

$$\text{VI. } H_0 : \mu_1 - \mu_2 = D_0$$

Če ne poznamo σ_1 in/ali σ_2 , a vemo $\sigma_1 = \sigma_2$
in je $n_1 < 30$ ali $n_2 < 30$, potem

$$\text{TS} = \frac{(\bar{X}_1 - \bar{X}_2) - D_0}{\sqrt{\frac{(n_1 - 1)S_1^2 + (n_2 - 1)S_2^2}{n_1 + n_2 - 2} \left(\frac{1}{n_1} + \frac{1}{n_2} \right)}}$$

sledi t porazdelitev z $n_1 + n_2 - 2$
prostostnimi stopnjami.

Privzeli smo:

1. slučajni spremenljivki sta vsaka na svoji populaciji približno **normalno** porazdeljeni,
2. varianci na obeh populacijah sta **enaki**,
3. naključna vzorca sta izbrana **neodvisno** iz obeh populacij.

$$\text{VII. } H_0 : \mu_1 - \mu_2 = D_0$$

Če ne poznamo σ_1 in/ali σ_2 , a sta različna, slučajni spremenljivki sta vsaka na svoji populaciji normalno porazdeljeni, vzorca pa sta neodvisna in $n_1 < 30$ ali $n_2 < 30$, potem

$$TS = \frac{(\bar{X}_1 - \bar{X}_2) - D_0}{\sqrt{\frac{S_1^2}{n_1} + \frac{S_2^2}{n_2}}} \quad \text{sledi}$$

t porazdelitev z ν prostostnimi stopnjami,

kjer je

$$\nu = \frac{\left(\frac{s_1^2}{n_1} + \frac{s_2^2}{n_2} \right)^2}{\frac{\left(\frac{s_1^2}{n_1} \right)^2}{n_1 - 1} + \frac{\left(\frac{s_2^2}{n_2} \right)^2}{n_2 - 1}}$$

Če ν ni naravno število, zaokroži ν navzdol do najbližjega naravnega števila za uporabo t -tabele.

$$\text{VIII. } H_0 : \mu_d = D_0$$

Če je vzorec izbran neodvisno in je $n \geq 30$, potem

$$\text{TS} = \frac{\bar{D} - D_0}{\frac{S_d}{\sqrt{n}}} \quad \text{sledi } z \text{ porazdelitev.}$$

$$\text{IX. } H_0 : \mu_d = D_0$$

Če vzorce ne jemljemo neodvisno, razlika dveh lastnosti je na populaciji normalno porazdeljena in $n \leq 30$, potem

$$\text{TS} = \frac{\bar{D} - D_0}{\frac{S_d}{\sqrt{n}}} \quad \text{sledi } t \text{ porazdelitev}$$

z $n - 1$ prostostnimi stopnjami.

naloga	človek. urnik	avtomatizirana metoda
1	185.4	180.4
2	146.3	248.5
3	174.4	185.5
4	184.9	216.4
5	240.0	269.3
6	253.8	249.6
7	238.8	282.0
8	263.5	315.9

naloge	človek.	avtomatizirana	razlika
	urnik	metoda	
1	185.4	180.4	5.0
2	146.3	248.5	-102.2
3	174.4	185.5	-11.1
4	184.9	216.4	-31.5
5	240.0	269.3	-29.3
6	253.8	249.6	-4.2
7	238.8	282.0	-43.2
8	263.5	315.9	-52.4

Vstavimo podatke v Minitab (Ex9-40.MTV)

C1: 185·4 146·3 174·4 184·9 240·0 253,8 238·8 263·5

C2: 180·4 248·5 185·5 216·4 269·3 249·6 282·0 315·9

Test za parjenje in interval zaupanja

Parjen T za C1-C2

	N	povpr.	StDev	SE povpr.
C1	8	210.9	43.2	15.3
C2	8	243.4	47.1	16.7
Razlika	8	032.6	35.0	12.4

95% interval zaupanja za razliko povprečja: $(-61.9, -3.3)$

T -test za razliko povpr. = 0 (proti $\neq 0$):

TS = -2.63

P -vrednost = 0.034 .

$$\mathbf{X.} \quad H_0 : \pi = \pi_0$$

Če je n dovolj velik, potem

$$\mathbf{TS} = \frac{\hat{P} - \pi_0}{\sqrt{\frac{\pi_0(1 - \pi_0)}{n}}} \quad \text{sledi z porazdelitev.}$$

Kot splošno pravilo bomo zahtevali, da velja

$$np \geq 4 \quad \text{in} \quad nq \geq 4.$$

Primer (D)

Državni zapisi indicirajo, da je od vseh vozil, ki gredo skozi testiranje izpušnih plinov v preteklem letu, 70% uspešno opravilo testiranje v prvem poskusu.

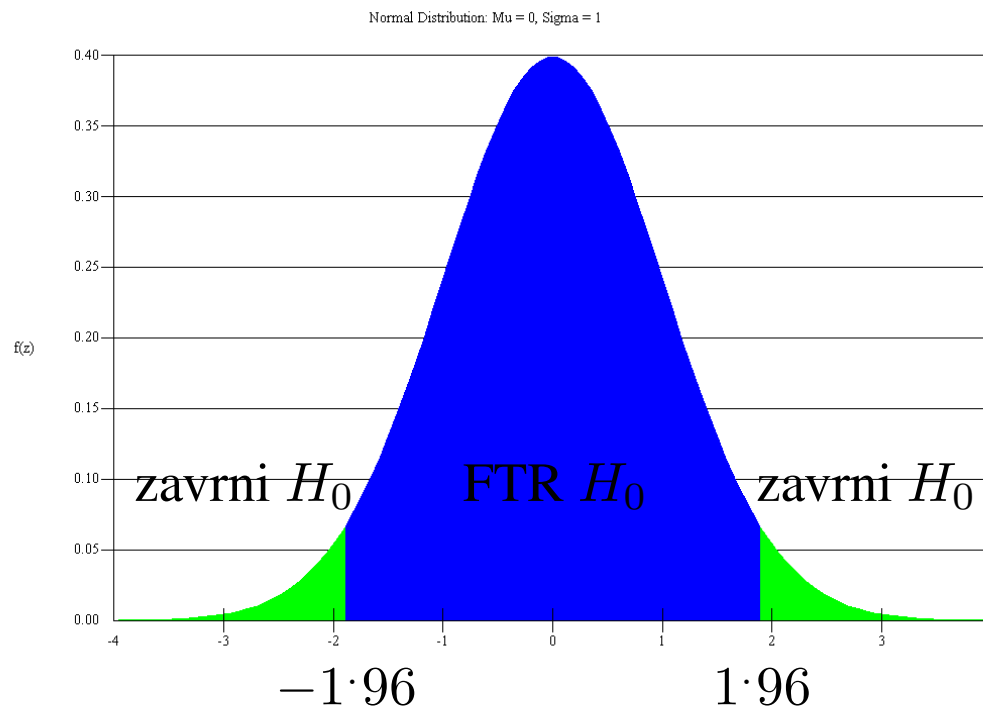
Naključni vzorec 200ih avtomobilov testiranih v določeni pokrajni v tekočem letu je pokazalo, da jih je 156 šlo čez prvi test.

Ali to nakazuje, da je dejanski delež populacije za to pokrajno v tekočem letu različno od preteklega državnega deleža?

Pri testiranju domneve uporabi $\alpha = 0.05$.

- Ničelna domneva $H_0 : \pi = 0.7$
- Alternativna domneva $H_a : \pi \neq 0.7$

Na osnovi stopnje tveganja in porazdelitve določimo zavrnitveni kriterij.

- $p = 156/200 = 0.78.$
- Izračunaj

$$TS = \frac{0.78 - 0.7}{0.0324} = 2.4688.$$
- Naredi odločitev
 - zavrni domnevo H_0
- Zaključek: pokrajna ima drugačen kriterij.

P -vrednost: gre za najmanjši α pri katerem zavrնemo domneve H_0 (t.j. sprejemljivost domneve H_0 na osnovi vzorca):

$$P\text{-vrednost} = (2) * P(Z > 2.469) = (2) * (0.0068) = 0.0136.$$

V našem primeru je torej P -vrednost $< \alpha$, zato zavrնi domnevo H_0 .

Razlika deležev dveh populacij

Velika vzorca za testiranje domneve o $\pi_1 - \pi_2$

Kot splošno pravilo bomo zahtevali, da velja

$$n_1 p_1 \geq 4, \quad n_1 q_1 \geq 4,$$

$$n_2 p_2 \geq 4 \quad \text{in} \quad n_2 q_2 \geq 4.$$

XI. Velika vzorca za preverjanje domneve o $\pi_1 - \pi_2$, kadar je $D_0 = 0$.

$$\text{TS} = \frac{\hat{P}_1 - \hat{P}_2}{\sqrt{pq \left(\frac{1}{n_1} + \frac{1}{n_2} \right)}} \quad \text{sledi } z \text{ porazdelitev.}$$

kjer je $p = \frac{y_1 + y_2}{n_1 + n_2}$ in $q = 1 - p$.

Primer (D3)

Želimo preveriti, ali je predsedniški kandidat različno priljubljen med mestnimi in vaškimi prebivalci. Zato smo slučajni vzorec mestnih prebivalcev povprašali, ali bi glasovali za predsedniškega kandidata.

Od 300 vprašanih (n_1) jih je 90 glasovalo za kandidata (k_1).

Od 200 slučajno izbranih vaških prebivalcev (n_2) pa je za kandidata glasovalo 50 prebivalcev (k_2).

Domnevo, da je kandidat različno priljubljen v teh dveh območjih preverimo pri 10% stopnji značinnosti.

$$H_0 : \pi_1 = \pi_2 \quad \text{oziroma} \quad \pi_1 - \pi_2 = 0,$$

$$H_1 : \pi_1 \neq \pi_2 \quad \text{oziroma} \quad \pi_1 - \pi_2 \neq 0.$$

Vemo, da se razlika vzorčnih deležev porazdeljuje približno normalno:

$$\hat{P}_1 - \hat{P}_2 : N\left(\pi_1 - \pi_2, \sqrt{\frac{\pi_1(1 - \pi_1)}{n_1} + \frac{\pi_2(1 - \pi_2)}{n_2}}\right).$$

Seveda π_1 in π_2 nista znana. Ob predpostavki, da je ničelna domneva pravilna, je pričakovana vrednost razlike vzorčnih deležev hipotetična vrednost razlike deležev, ki je v našem primeru enaka 0. Problem pa je, kako oceniti standardni odklon. Ker velja domneva $\pi_1 = \pi_2 = \pi$, je disperzija razlike vzorčnih deležev

$$\frac{\pi_1(1 - \pi_1)}{n_1} + \frac{\pi_2(1 - \pi_2)}{n_2} = \frac{\pi(1 - \pi)}{n_1} + \frac{\pi(1 - \pi)}{n_2} = \pi(1 - \pi) \left(\frac{1}{n_1} + \frac{1}{n_2} \right).$$

Populacijski delež π ocenimo z uteženim povprečjem vzorčnih deležev p_1 in p_2

$$p = \frac{n_1 p_1 + n_2 p_2}{n_1 + n_2} = \frac{k_1 + k_2}{n_1 + n_2}.$$

Vrnimo se na primer. Vzorčna deleža sta:

$$p_1 = \frac{90}{300} = 0.30, \quad p_2 = \frac{50}{200} = 0.25.$$

Ocena populacijskega deleža je

$$p = \frac{50 + 90}{200 + 300} = 0.28.$$

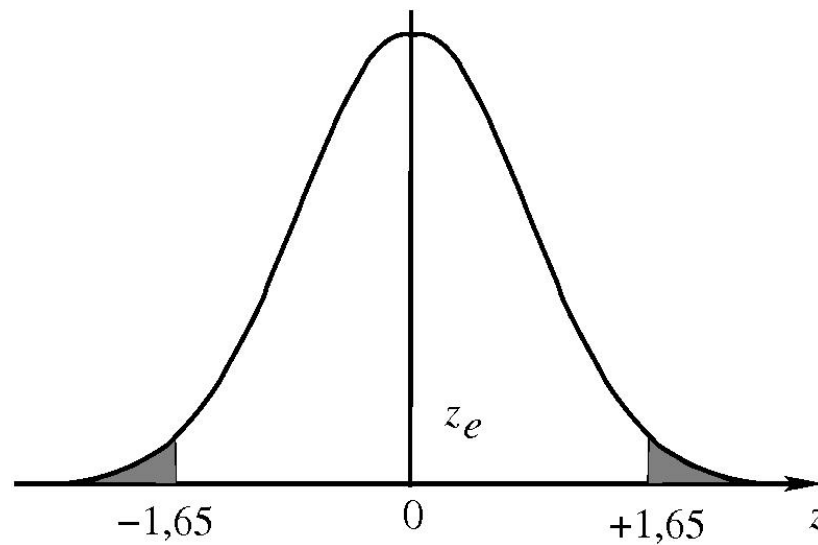
Kot smo že omenili, se

$$TS = \frac{\hat{P}_1 - \hat{P}_2 - (\pi_1 - \pi_2)_H}{\sqrt{\hat{P}(1 - \hat{P})\left(\frac{1}{n_1} + \frac{1}{n_2}\right)}}.$$

porazdeljuje približno standardizirano normalno $N(0, 1)$.

Ker gre za dvostranski test, sta kritični vrednosti $\pm z_{\alpha/2} = \pm 1.65$.

$$TS = \frac{0.30 - 0.25 - 0}{\sqrt{0.28(1 - 0.28)\left(\frac{1}{300} + \frac{1}{200}\right)}} = 1.22.$$

TS ne pade v kritično območje, zato ničelne domneve ne moremo zavrniti. Priljubljenost predsedniškega kandidata ni statistično značilno različna med mestnimi in vaškimi prebivalci.

XII. Velika vzorca za preverjanje domneve o $\pi_1 - \pi_2$, kadar je $D_0 \neq 0$

$$\text{TS} = \frac{(\hat{P}_1 - \hat{P}_2) - D_0}{\sqrt{\frac{p_1 q_1}{n_1} + \frac{p_2 q_2}{n_2}}} \quad \text{sledi } z \text{ porazdelitev.}$$

Primer

Neka tovarna cigaret proizvaja dve znamki cigaret. Ugotovljeno je, da ima 56 od 200 kadilcev raje znamko A in da ima 29 od 150 kadilcev raje znamko B .

Preveri domnevo pri 0.06 stopnji tveganja, da bo prodaja znamke A boljša od prodaje znamke B za 10% proti alternativni domnevi, da bo razlika manj kot 10% (slednje pomeni le, da je v tem primeru alternativna domneva negacija ničelne domneve).

XIII. Preverjanje domneve o varianci populacije $H_0 : \sigma^2 = \sigma_0^2$

$$\text{TS} = \frac{(n-1)S^2}{\sigma_0^2} \text{ sledi porazdelitev } \chi^2.$$

Če je

- $H_a : \sigma^2 > \sigma_0^2$, potem je **odločitveno pravilo**:
zavrni ničelno domnevo, če je test statistike večji ali enak $\chi_{\alpha}^2(n-1)$.
- $H_a : \sigma^2 < \sigma_0^2$ potem je **odločitveno pravilo**:
zavrni ničelno domnevo, če je test statistike manjši ali enak $\chi_{1-\alpha}^2(n-1)$.
- $H_a : \sigma^2 \neq \sigma_0^2$, potem je **odločitveno pravilo**:
zavrni ničelno domnevo, če je test statistike manjši ali enak $\chi_{1-\alpha}^2(n-1)$
ali če je test statistike večji ali enak $\chi_{\alpha}^2(n-1)$.

Primer (E)

Količina pijače, ki jo naprava za mrzle napitke zavrže je normalno porazdeljena s povprečjem 12 unčev in standardnim odklonom 0.1 unče.

Vsakič, ko servisirajo napravo, si izberejo 10 vzorcev in izmerijo zavrženo tekočino.

Če je razpršenost zavržene količine prevelika, potem mora naprava na servis.

Ali naj jo odpeljejo na servis?

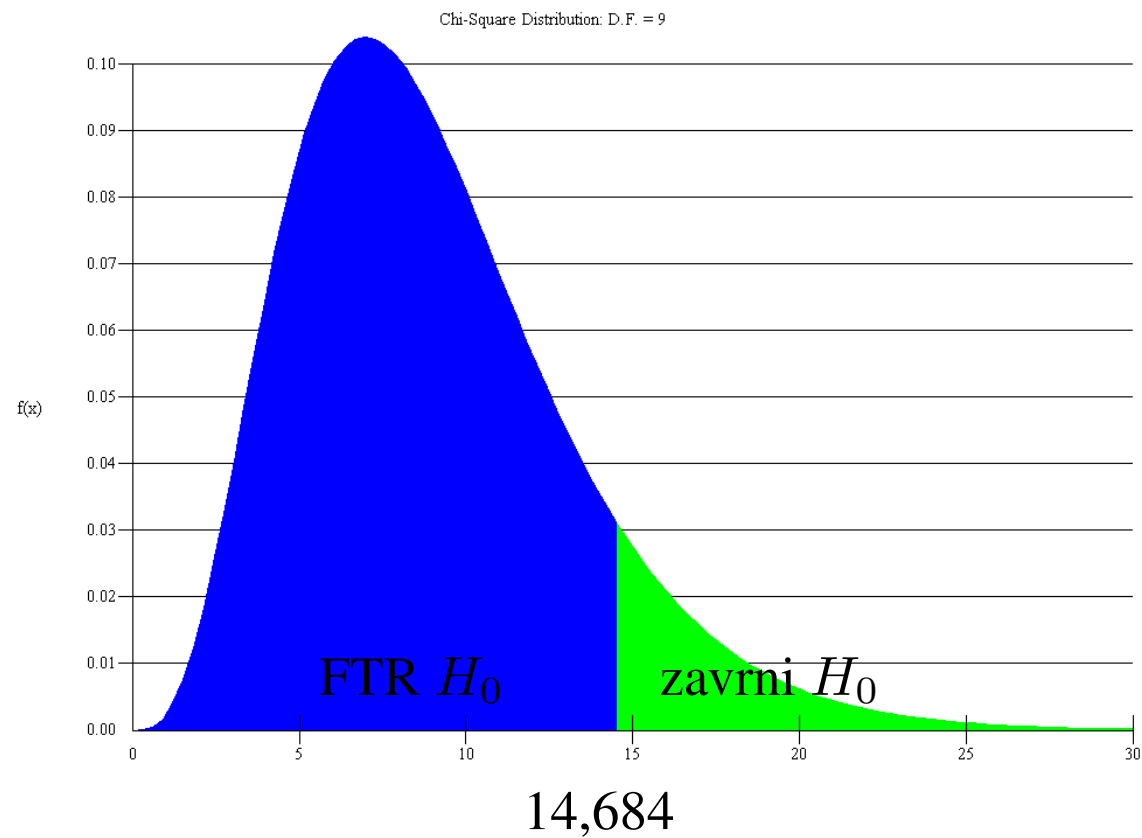
Uporabi $\alpha = 0.1$.

Testiranje domneve o varianci

- Ničelna domneva $H_0 : \sigma^2 = 0.01$,
- Alternativna domneva $H_a : \sigma^2 > 0.01$,
- Predpostavke
 - naključni vzorec
 - vzorčenje iz normalne porazdelitve.
- Testna statistika

$$\chi^2_{\nu=n-1} = \frac{S^2(n-1)}{\sigma_0^2}.$$

Določimo zavrnitveni kriterij

Rezultati testiranja

- naredi naključni vzorec
 - varianca vzorca: 0,02041

- izračunaj

$$TS = (0.02041)(9)/(0.01) = 18.369$$

- naredi odločitev
 - zavrni H_0
- zaključek
 - popravi napravo

P-vrednost

- Sprejemljivost domneve H_0 na osnovi vzorca
 - možnost za opazovanje vzorca (ali bolj ekstremno podatkov), če je domneva H_0 pravilna
 - P -vrednost = $P(\chi^2 > 18.369) = 0.0311$
- Najmanjši α pri katerem zavrnemo domnevo H_0
 - P -vrednost $< \alpha$, zato zavrne domnevo H_0 .

XIV. Preverjanje domneve o kvocientu varianc neodvisnih vzorcev

$$H_0 : \sigma_1^2 / \sigma_2^2 = 1$$

Če velja

$$H_a : \sigma_1^2 / \sigma_2^2 > 1,$$

potem je **testna statistika** enaka s_1^2 / s_2^2 ,

odločitveno pravilo pa je:

zavrni ničelno domnevo, če velja

$$TS \geq F_\alpha(n_1 - 1, n_2 - 1).$$

Če velja $H_a : \sigma_1^2 / \sigma_2^2 < 1$, potem je **testna statistika** enaka

$$\frac{\text{varianca večjega vzorca}}{\text{varianca manjšega vzorca}}.$$

odločitveno pravilo pa je:

zavrni ničelno domnevo, če velja $s_1^2 > s_2^2$ in

$$TS \geq F_\alpha(n_1 - 1, n_2 - 1)$$

oziroma zavrni ničelno domnevo, če velja $s_1^2 < s_2^2$ in

$$TS \geq F_\alpha(n_2 - 1, n_1 - 1).$$

Preverjanje domnev o porazdelitvi spremenljivke

Do sedaj smo ocenjevali in preverjali domnevo o parametrih populacije kot μ , σ in π .

Sedaj pa bomo preverjali, če se spremenljivka porazdeljuje po določeni porazdelitvi.

Test je zasnovan na dejstvu, kako dobro se prilegajo empirične (eksperimentalne) frekvence vrednosti spremenljivke hipotetičnim (teoretičnim) frekvencam, ki so določene s predpostavljeno porazdelitvijo.

Preverjanje domneve o enakomerni porazdelitvi

Za primer vzemimo met kocke in za spremenljivko število pik pri metu kocke. Preverimo domnevo, da je kocka poštena, kar je enakovredno domnevi, da je porazdelitev spremenljivke enakomerna. Tedaj sta ničelna in osnovna domneva

H_0 : spremenljivka se porazdeljuje enakomerno,

H_1 : spremenljivka se ne porazdeljuje enakomerno.

Denimo, da smo 120-krat vrgli kocko ($n = 120$)
in štejemo kolikokrat smo vrgli posamezno število pik.

To so empirične ali opazovane frekvence, ki jih označimo s f_i .

Teoretično, če je kocka poštena, pričakujemo, da bomo dobili vsako vrednost z verjetnostjo $1/6$ oziroma 20 krat.

To so teoretične ali pričakovane frekvence, ki jih označimo s f'_i .

Podatke zapišimo v naslednji tabeli

x_i	1	2	3	4	5	6
p_i	1/6	1/6	1/6	1/6	1/6	1/6
f'_i	20	20	20	20	20	20
f_i	20	22	17	18	19	24

S primerjavo empiričnih frekvenc z ustreznimi teoretičnim frekvencami se moramo odločiti, če so razlike posledica le vzorčnih učinkov in je kocka poštena ali pa sp razlike prevelike, kar kaže, da je kocka nepoštena. Testna statistika, ki meri prilagojenost empiričnih frekvenc teoretičnim je

$$\chi^2 = \sum_{i=1}^k \frac{(f_i - f'_i)^2}{f'_i},$$

ki se porazdeljuje po χ^2 porazdelitvi z $m = k - 1$ prostostnimi stopnjami, ki so enake številu vrednosti spremenljivke ali celic (k) minus število količin dobljenih iz podatkov, ki so uporabljene za izračun teoretičnih frekvenc.

V našem primeru smo uporabili le eno količino in sicer skupno število metov kocke ($n = 120$). Torej število prostostnih stopenj je $m = k - 1 = 6 - 1 = 5$. Ničelna in osnovna domneva sta tedaj

$$H_0 : \chi^2 = 0 \quad \text{in} \quad H_1 : \chi^2 > 0.$$

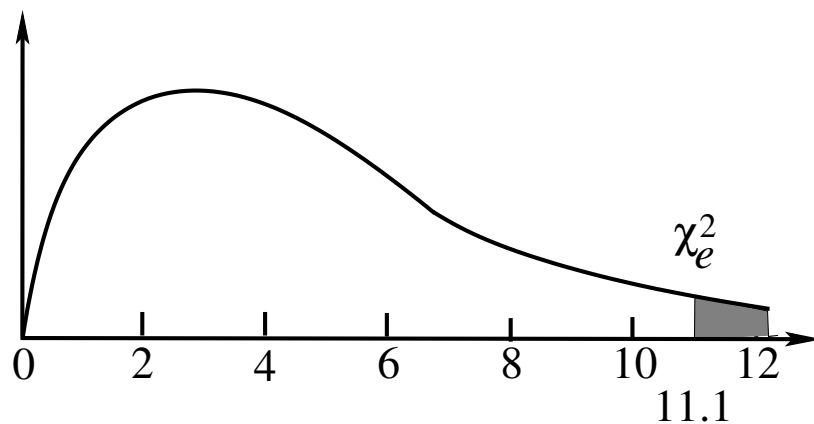
Doomnevo preverimo pri stopnji značilnosti $\alpha = 5\%$.

Ker gre za enostranski test, je kritična vrednost enaka

$$\chi_{1-\alpha}^2(k-1) = \chi_{0.95}^2(5) = 11.1.$$

Izračunamo

$$\begin{aligned} \text{TS} &= \frac{(20 - 20)^2}{20} + \frac{(22 - 20)^2}{20} + \frac{(17 - 20)^2}{20} \\ &\quad + \frac{(18 - 20)^2}{20} + \frac{(19 - 20)^2}{20} + \frac{(24 - 20)^2}{20} \\ &= \frac{4 + 9 + 4 + 1 + 16}{20} = \frac{34}{20} = 1.7. \end{aligned}$$

Ker TS ne pade v kritično območje, ničelne domneve ne moremo zavrniti. Empirične in teoretične frekvence niso statistično značilno različne med seboj.

Preverjanje domneve o normalni porazdelitvi

Omenjeni test najpogosteje uporabljamo za preverjanje ali se spremenljivka porazdeljuje normalno.

V tem primeru je izračun teoretičnih frekvenc potrebno vložiti malo več truda.

Primer: Preverimo domnevo, da se spremenljivka telesna višina porazdeljuje normalno $N(177, 10)$. Domnevo preverimo pri 5% stopnji značilnosti. Podatki za 100 slučajno izbranih oseb so urejeni v frekvenčni porazdelitvi takole:

	f_i
nad 150-160	2
nad 160-170	20
nad 170-180	40
nad 180-190	30
nad 190-200	8
	100

Ničelna in osnovna domneva sta tedaj

$$H_0 : \chi^2 = 0 \quad \text{in} \quad H_1 : \chi^2 \neq 0.$$

Za test uporabimo testno statistiko

$$\chi^2 = \sum_{i=1}^k \frac{(f_i - f'_i)^2}{f'_i},$$

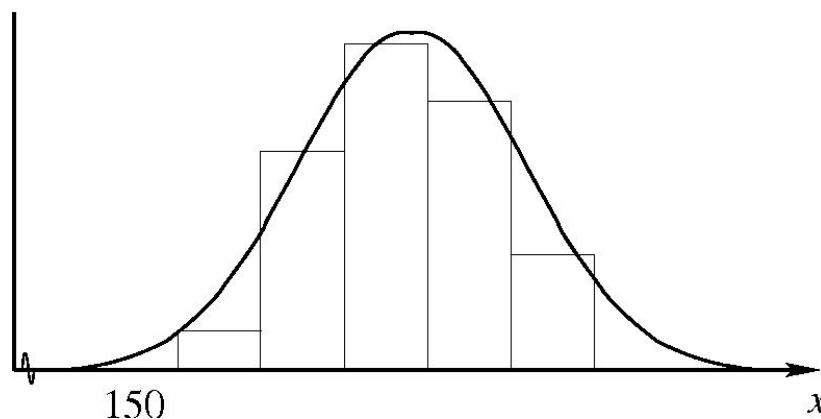
ki se porazdeljuje po χ^2 porazdelitvi z $m = 5 - 1$ prostostnimi stopnjami. Kritična vrednost je

$$\chi^2_{0.95}(4) = 9.49.$$

V naslednjem koraku je potrebno izračunati teoretične frekvence.

Najprej je potrebno za vsak razred izračunati verjetnost p_i , da spremenljivka zavzame vrednosti določenega intervala, če se porazdeljuje normalno.

To lahko prikažemo na sliki:

Tako je na primer verjetnost, da je višina med 150 in 160 cm:

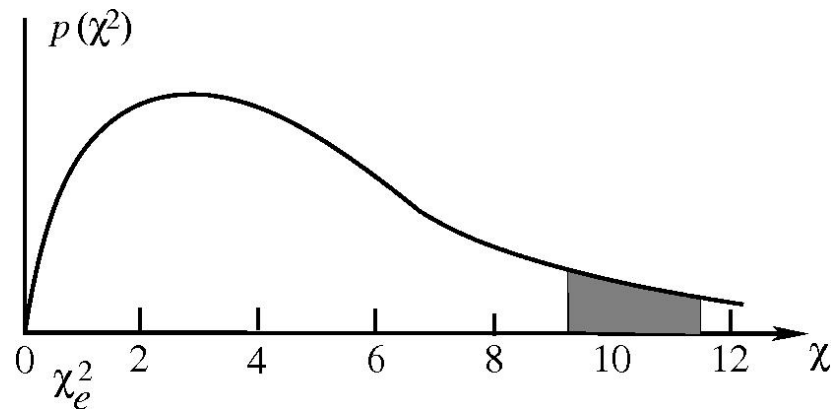
$$\begin{aligned} P(150 < X < 160) &= P\left(\frac{150 - 177}{10} < Z < \frac{160 - 177}{10}\right) \\ &= P(-2.7 < Z < -1.7) = \Phi(2.7) - \Phi(1.7) = 0.4965 - 0.4554 = 0.0411. \end{aligned}$$

Podobno lahko izračunamo ostale verjetnosti. Teoretične frekvence so $f'_i = n \times p_i$. Izračunane verjetnosti p_i in teoretične frekvence f'_i so

	f_i	p_i	f'_i
nad 150-160	2	0·0411	4·11
nad 160-170	20	0·1974	19·74
nad 170-180	40	0·3759	37·59
nad 180-190	30	0·2853	28·53
nad 190-200	8	0·0861	8·61
	100		98·58

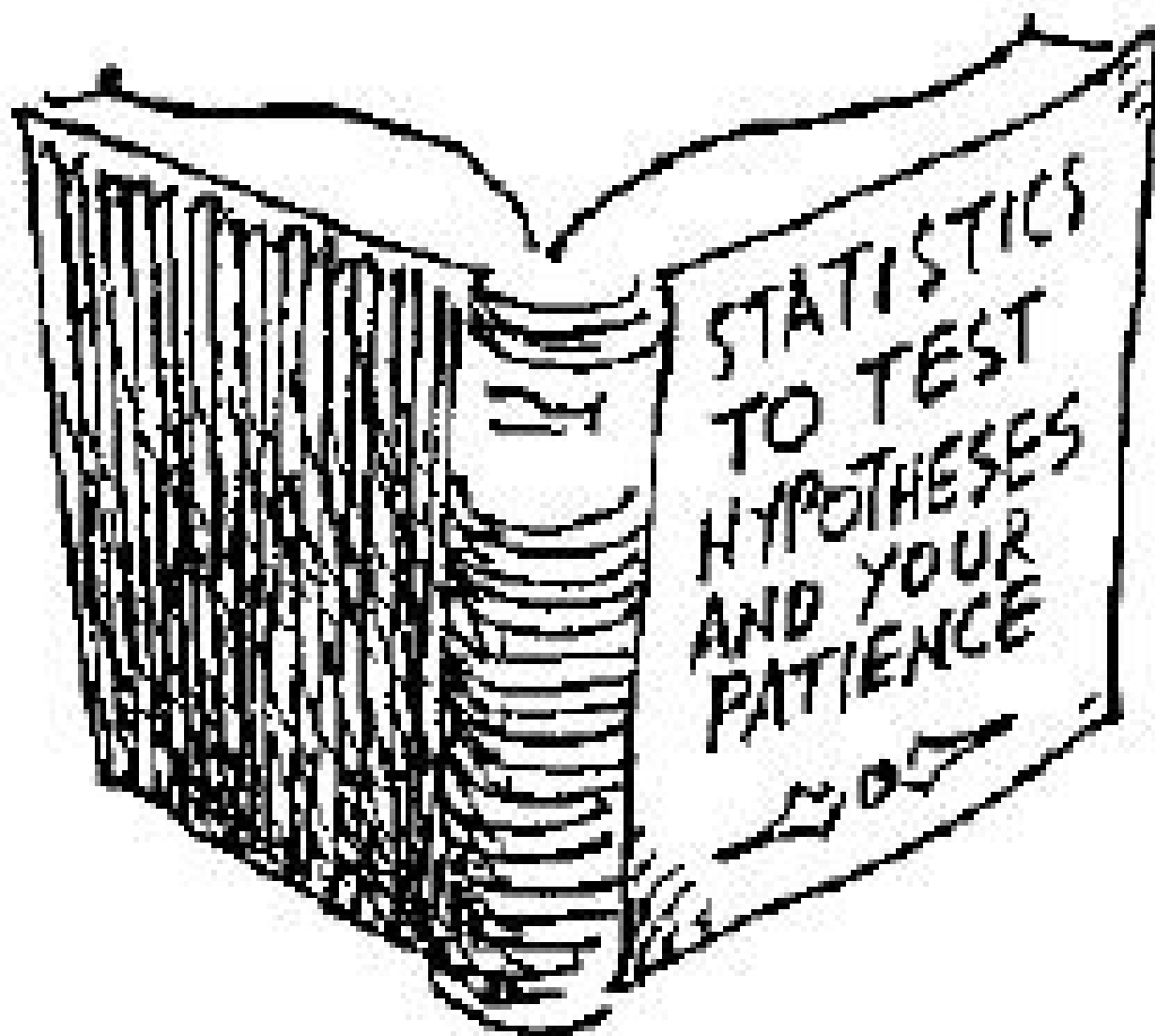
Izračunajmo

$$\begin{aligned} TS = & \frac{(2 - 4 \cdot 11)^2}{4 \cdot 11} + \frac{(20 - 19 \cdot 74)^2}{19 \cdot 74} + \frac{(40 - 37 \cdot 59)^2}{37 \cdot 59} \\ & + \frac{(30 - 28 \cdot 53)^2}{28 \cdot 53} + \frac{(8 - 8 \cdot 61)^2}{8 \cdot 61} \approx 1 \end{aligned}$$

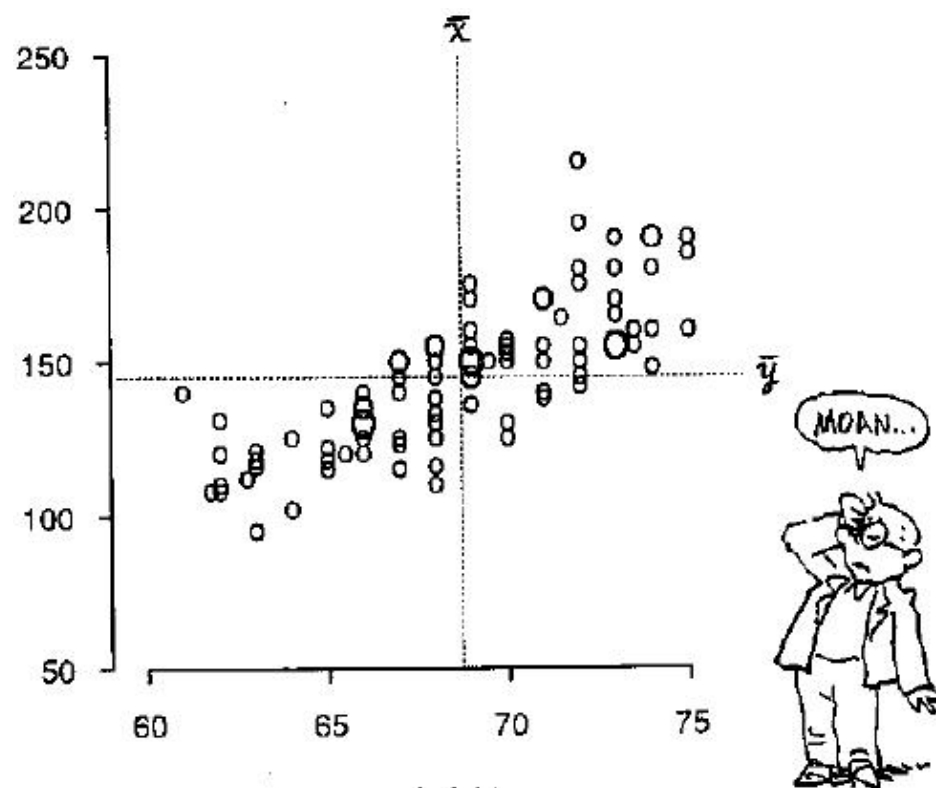

Ker ne pade v kritično območje, ne moremo zavrni ničelne domneve, da je spremenljivka normalno porazdeljena.

Obstajajo tudi drugi testi za preverjanje porazdelitve spremenljivke, npr. Kolmogorov-Smirnov test.

II.6. Bivariatna analiza in regresija

Bivariatna analiza

$X \longleftrightarrow Y$ povezanost

$X \longrightarrow Y$ odvisnost

Mere povezanosti ločimo glede na tip spremenljivk:

1. NOMINALNI tip para spremenljivk (ena od spremenljivk je nominalna): χ^2 , kontingenčni koeficienti, koeficienti asociacije;
2. ORDINALNI tip para spremenljivk (ena spremenljivka je ordinalna druga ordinalna ali boljša) koeficient korelacije rangov;
3. ŠTEVILSKI tip para spremenljivk (obe spremenljivki sta številske): koeficient korelacije.

Preverjanje domneve o povezanosti dveh nominalnih spremenljivk

Vzemimo primer:

- ENOTA: dodiplomski študent neke fakultete v letu 1993/94;
- VZOREC: slučajni vzorec 200 študentov;
- 1. SPREMENLJIVKA: spol;
- 2. SPREMENLJIVKA: stanovanje v času študija.

Zanima nas ali študentke drugače stanujejo kot študentje oziroma: ali sta spol in stanovanje v času študija povezana. V ta namen podatke študentov po obeh spremenljivkah uredimo v 2-razsežno frekvenčno porazdelitev. To tabelo imenujemo kontingenčna tabela.

Denimo, da so podatki za vzorec urejeni v naslednji kontingenčni tabeli:

	starši	štud. dom	zasebno	skupaj
moški	16	40	24	80
ženske	48	36	36	120
skupaj	64	76	60	200

Ker nas zanima ali študentke drugače stanujejo v času študija kot študentje, moramo porazdelitev stanovanja študentk primerjati s porazdelitvijo študentov.

Ker je število študentk različno od števila študentov, moramo zaradi primerjave izračunati relativne frekvence:

	starši	št. dom	zasebno	skupaj
moški	20	50	30	100
ženske	40	30	30	100
skupaj	32	38	30	100

Če med spoloma ne bi bilo razlik, bi bili obe porazdelitvi (za moške in ženske) enaki porazdelitvi pod “skupaj”. Naš primer kaže, da se odstotki razlikujejo: npr. le 20% študentov in kar 40% študentk živi med študijem pri starših. Odstotki v študentskih domovih pa so ravno obratni. Zasebno pa stanuje enak odstotek deklet in fantov. Že pregled relativnih frekvenc (po vrsticah) kaže, da sta spremenljivki povezani med seboj.

Relativne frekvence lahko računamo tudi po stolpcih:

	starši	št. dom	zasebno	skupaj
moški	25	56·6	40	40
ženske	75	43·4	60	60
skupaj	100	100	100	100

Relativno frekvenco lahko prikažemo s stolpci ali krogi.

Kontingenčna tabela kaže podatke za slučajni vzorec.

Zato nas zanima, ali so razlike v porazdelitvi tipa stanovanja v času študija po spolu statistično značilne in ne le učinek vzorca.

H_0 : spremenljivki nista povezani

H_1 : spremenljivki sta povezani

Za preverjanje domneve o povezanosti med dvema nominalnima spremenljivkama na osnovi vzorčnih podatkov, podanih v dvo-razsežni frekvenčni porazdelitvi, lahko uporabimo χ^2 test.

Ta test sloni na primerjavi empiričnih (dejanskih) frekvenc s teoretičnimi frekvencami, ki so v tem primeru frekvence, ki bi bile v kontingenčni tabeli, če spremenljivki ne bi bili povezani med seboj.

To pomeni, da bi bili porazdelitvi stanovanja v času študija deklet in fantov enaki.

Če spremenljivki nista povezani med seboj, so verjetnosti hkratne zgoditve posameznih vrednosti prve in druge spremenljivke enake produktu verjetnosti posameznih vrednosti. Npr., če označimo moške z M in stanovanje pri starših s S , je:

$$P(M) = \frac{80}{200} = 0.40;$$

$$P(S) = \frac{64}{200} = 0.32;$$

$$P(M \cap S) = P(M) \cdot P(S) = \frac{80}{200} \cdot \frac{64}{200} = 0.128.$$

Teoretična frekvenca je verjetnost $P(M \cap S)$ pomnožena s številom enot v vzorcu:

$$f'(M \cap S) = n \cdot P(M \cap S) = 200 \cdot \frac{80}{200} \cdot \frac{64}{200} = 25.6.$$

Podobno izračunamo teoretične frekvence tudi za druge celice kontingenčne tabele.

Če teoretične frekvence zaokrožimo na cela števila, je tabela izračunanih teoretičnih frekvenc f'_i naslednja:

	starši	št. dom	zasebno	skupaj
moški	26	30	24	80
ženske	38	46	36	120
skupaj	64	76	60	200

Spomnimo se tabel empiričnih (dejanskih) frekvenc f_i :

χ^2 statistika, ki primerja dejanske in teoretične frekvence je

$$\chi^2 = \sum_{i=1}^k \frac{(f_i - f'_i)^2}{f'_i},$$

kjer je k število celic v kontingenčni tabeli. Statistika χ^2 se porazdeljuje po χ^2 porazdelitvi s $(s - 1)(v - 1)$ prostostnimi stopnjami, kjer je s število vrstic v kontingenčni tabeli in v število stolpcev.

Ničelna in osnovna domneva sta v primeru tega testa

$H_0: \chi^2 = 0$ (spremenljivki nista povezani)

$H_1: \chi^2 > 0$ (spremenljivki sta povezani)

Iz tabele za porazdelitev χ^2 lahko razberemo kritične vrednost te statistike pri 5% stopnji značilnosti:

$$\chi^2_{1-\alpha}[(s-1)(v-1)] = \chi^2_{0.95}(2) = 5.99.$$

Izračunajmo še

$$\begin{aligned} \text{TS} &= \frac{(16-26)^2}{26} + \frac{(40-30)^2}{30} + \frac{(24-24)^2}{24} \\ &+ \frac{(48-38)^2}{38} + \frac{(36-46)^2}{46} + \frac{(36-36)^2}{36} = 12. \end{aligned}$$

Ker je ekperimentalna vrednost večja od kritične vrednosti, pomeni, da pade v kritično območje.

To pomeni, da ničelno domnevo zavrnamo.

Pri 5% stopnji značilnosti lahko sprejmemo osnovno domnevo, da sta spremenljivki statistično značilno povezani med seboj.

Statistika χ^2 je lahko le pozitivna. Zavzame lahko vrednosti v intervalu $[0, \chi_{\max}^2]$, kjer je $\chi_{\max}^2 = n(k - 1)$, če je $k = \min(v, s)$.

χ^2 statistika v splošnem ni primerljiva. Zato je definiranih več **kontin-genčnih koeficientov**, ki so bolj ali manj primerni. Omenimo naslednje:

1. **Pearsonov koeficient:**

$$\Phi = \frac{\chi^2}{n},$$

ki ima zgornjo mejo $\Phi_{\max}^2 = k - 1$.

2. **Cramerjev koeficient:**

$$\alpha = \sqrt{\frac{\Phi^2}{k-1}} = \sqrt{\frac{\chi^2}{n(k-1)}},$$

ki je definiran na intervalu $[0, 1]$.

3. **Kontingenčni koeficient:**

$$C = \sqrt{\frac{\chi^2}{\chi^2 + n}},$$

ki je definiran na intervalu $[0, C_{\max}]$, kjer je $C_{\max} = \sqrt{k/(k-1)}$.

Koeficienti asociacije

Denimo, da imamo dve nominalni spremenljivki, ki imata le po dve vrednosti (sta dihotomni). Povezanost med njima lahko računamo poleg kontingenčnih koeficientov s **koeficienti asociacije** na osnovi frekvenc iz kontingenčne tabele 2×2 :

$Y \setminus X$	x_1	x_2	
y_1	a	b	$a + b$
y_2	c	d	$c + d$
	$a + c$	$b + d$	N

kjer je $N = a + b + c + d$. Na osnovi štirih frekvenc v tabeli je definiranih več koeficientov asociacije:

- **Yulov koeficient asociacije:**

$$Q = \frac{ad - bc}{ad + bc} \in [-1, 1].$$

- **Sokal Michenerjev koeficient:**

$$S = \frac{a + d}{a + b + c + d} = \frac{a + d}{N} \in [0, 1].$$

- **Pearsonov koeficient:**

$$\phi = \frac{ad - bc}{\sqrt{(a + b)(c + d)(a + c)(b + d)}} \in [-1, 1].$$

Velja

$$\chi^2 = N \cdot \phi^2.$$

- **Jaccardov koeficient:**

$$J = \frac{a}{a + b + c} \in [0, 1],$$

- in še več drugih.

Primer:

Vzemimo primer, ki kaže povezanost med kaznivimi dejanji in alkoholizmom. Tabela kaže podatke za $N = 10\,750$ ljudi

alk. \ kaz. d.	DA	NE	skupaj
DA	50	500	550
NE	200	10 000	10 200
skupaj	250	10 500	10 750

Izračunajmo koeficiente asociacije:

$$Q = \frac{50 \times 10\,000 - 200 \times 500}{50 \times 10\,000 + 200 \times 500} = 0.67;$$

$$S = \frac{10\,050}{10\,750} = 0.93;$$

$$J = \frac{50}{50 + 500 + 200} = 0.066.$$

Izračunani koeficienti so precej različni. Yulov in Sokal Michenerjev koeficient kažeta na zelo močno povezanost med kaznjivimi dejanji in alkoholizmom, medtem kot Jaccardov koeficient kaže, da med spremenljivkama ni povezanosti. Pri prvih dveh koeficientih povezanost povzroča dejstvo, da večina alkoholiziranih oseb ni naredila kaznivih dejanj in niso alkoholiki (frekvenca d). Ker Jaccardov koeficient upošteva le DA DA ujemanje, je lažji za interpretacijo. V našem primeru pomeni, da oseba, ki je naredila kaznivo dejanje, sploh ni nujno alkoholik.

Preverjanje domneve o povezanosti dveh ordinalnih spremenljivk

V tem primeru gre za študij povezanosti med dvema spremenljivkama, ki sta vsaj ordinalnega značaja.

Primer:

Vzemimo slučajni vzorec šestih poklicev in ocenimo, koliko so odgovorni (O) in koliko fizično naporni (N).

V tem primeru smo poklice uredili od najmanj odgovornega do najbolj odgovornega in podobno od najmanj fizično napornega do najbolj napornega.

Poklicem smo torej priredili range po odgovornosti (R_O) in po napornosti (R_N) od 1 do 6.

Podatki so podani v tabeli:

poklic	R_O	R_N
A	1	6
D	2	4
C	3	5
D	4	2
E	5	3
F	6	1

Povezanost med spremenljivkama lahko merimo s koeficientom korelacije rangov r_s (Spearman), ki je definiran takole:

$$r_s = 1 - \frac{6 \cdot \sum_{i=1}^n d_i^2}{n \cdot (n^2 - 1)}.$$

kjer je d_i razlika med **rangoma** v i -ti enoti.

Koeficient korelacije rangov lahko zavzame vrednosti v intervalu $[-1, 1]$. Če se z večanjem rangov po prvi spremenljivki večajo rangi tudi po drugi spremenljivki, gre za pozitivno povezanost. Tedaj je koeficient pozitiven in blizu 1. Če pa se z večanjem rangov po prvi spremenljivki rangi po drugi spremenljivki manjšajo, gre za negativno povezanost. Koeficient je tedaj negativen in blizu -1 . V našem preprostem primeru gre negativno povezanost. Če ne gre za pozitivno in ne za negativno povezanost, rečemo, da spremenljivki nista povezani.

Izračunajmo koeficient korelacije rangov za primer šestih poklicev:

poklic	R_0	R_N	d_i	d_i^2
A	1	6	-5	25
B	2	4	-2	4
C	3	5	-2	4
D	4	2	2	4
E	5	3	2	4
F	6	1	5	25
vsota			0	66

$$r_s = 1 - \frac{6 \cdot 66}{6 \cdot 35} = 1 - 1.88 = -0.88.$$

Res je koeficient blizu, kar kaže na močno negativno povezanost teh 6-ih poklicev.

Omenili smo, da obravnavamo 6 slučajno izbranih poklicev.

Zanima nas, ali lahko na osnovi tega vzorca posplošimo na vse poklice, da sta odgovornost in fizična napornost poklicev (negativno) povezana med seboj.

Upoštevajmo 5% stopnjo značilnosti.

Za populacijski koeficient ρ_s postavimo ničelno in osnovno domnevo:

$H_0: \rho_s = 0$ (spremenljivki nista povezani)

$H_1: \rho_s \neq 0$ (spremenljivki sta povezani)

Naj bo R_s slučajna spremenljivka, ki sledi vrednostim r_s . Potem se

$$TS = \frac{R_s \cdot \sqrt{n-2}}{\sqrt{1-R_s^2}}$$

porazdeljuje približno po t porazdelitvi z $m = (n-2)$ prostostnimi stopnjami. Ker gre za dvostranski test, sta kritični vrednosti enaki

$$\pm t_{\alpha/2} = \pm t_{0.025}(4) = \pm 2.776,$$

Nadalje je

$$TS = \frac{-0.88 \times 2}{\sqrt{1 - (-0.88)^2}} = \frac{-1.76}{0.475} = -3.71.$$

TS pade v kritično območje. Pri 5% stopnji značilnosti lahko rečemo, da sta odgovornost in fizična napornost (negativno) povezani med seboj.

Če je ena od obeh spremenljivk številska, moramo vrednosti pred izračunom d_i rangirati. Če so kakšne vrednosti enake, zanje izračunamo povprečne pripadajoče range.

Preverjanje domneve o povezanosti dveh številskih spremenljivk

Vzemimo primer dveh številskih spremenljivk:

X - izobrazba (število priznanih let šole)

Y - število ur branja dnevnih časopisov na teden

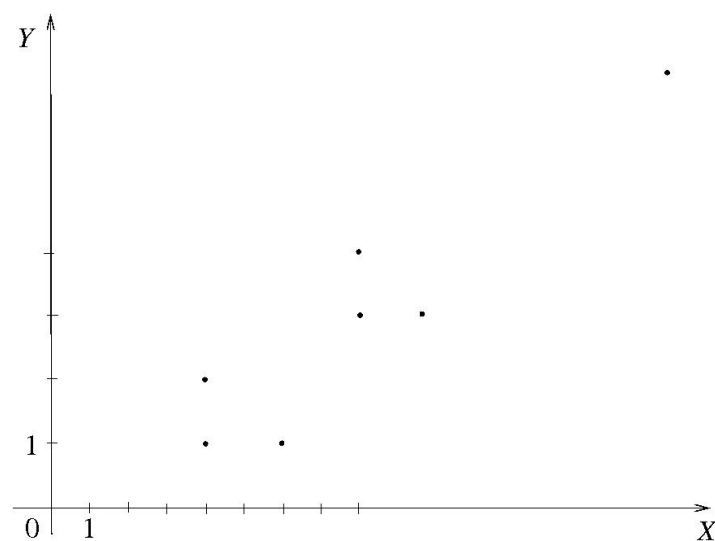
Podatki za 8 slučajno izbranih oseb so:

X	10	8	16	8	6	4	8	4
Y	3	4	7	3	1	2	3	1

Grafično lahko ponazorimo povezanost med dvema številskima spremenljivkama z razsevnim grafikonom.

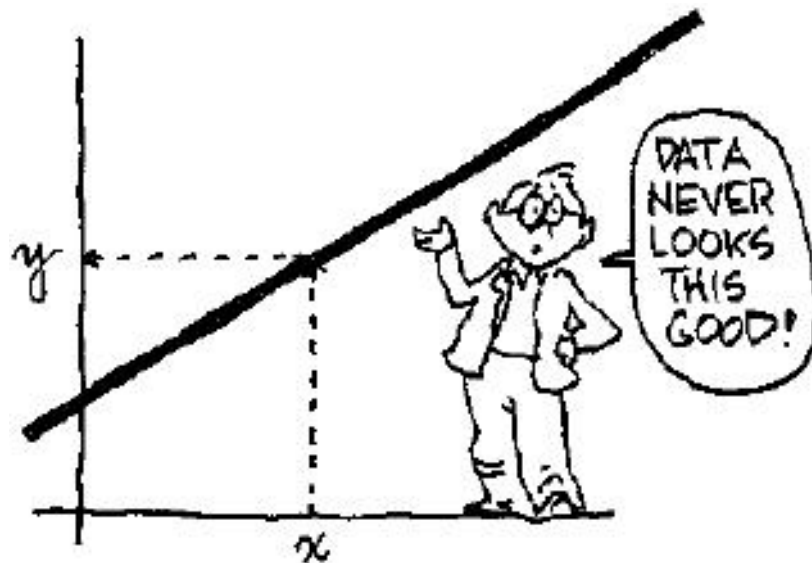
To je, da v koordinatni sistem, kjer sta koordinati obe spremenljivki, vrišemo enote s pari vrednosti.

V našem primeru je izgleda razsevni grafikon takole:

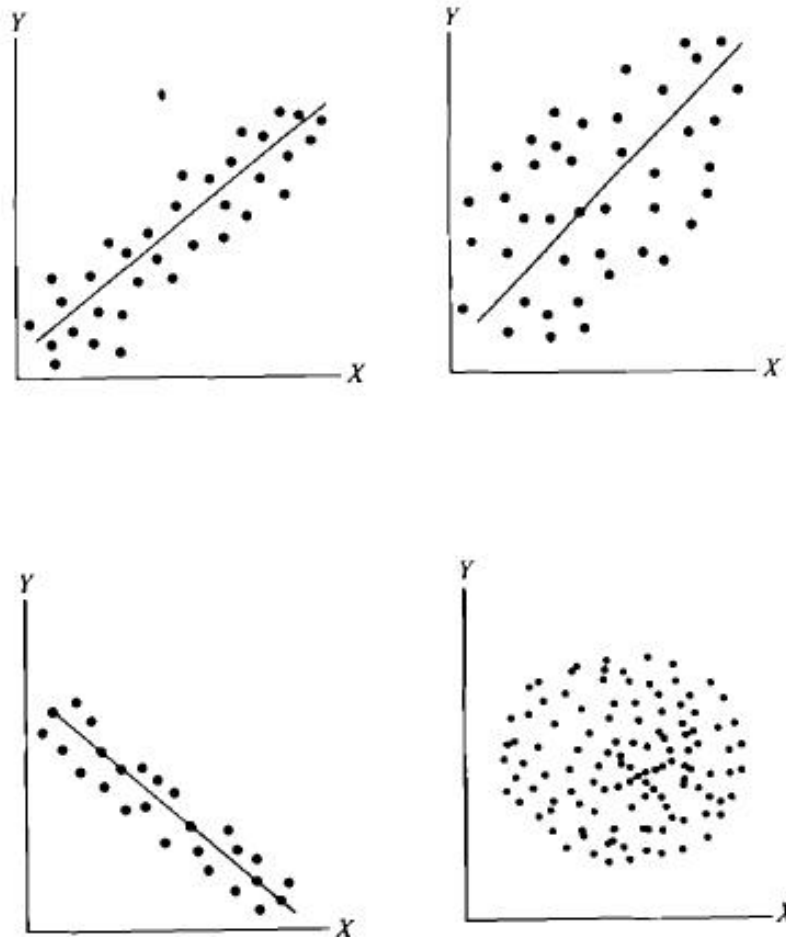

Tipi povezanosti:

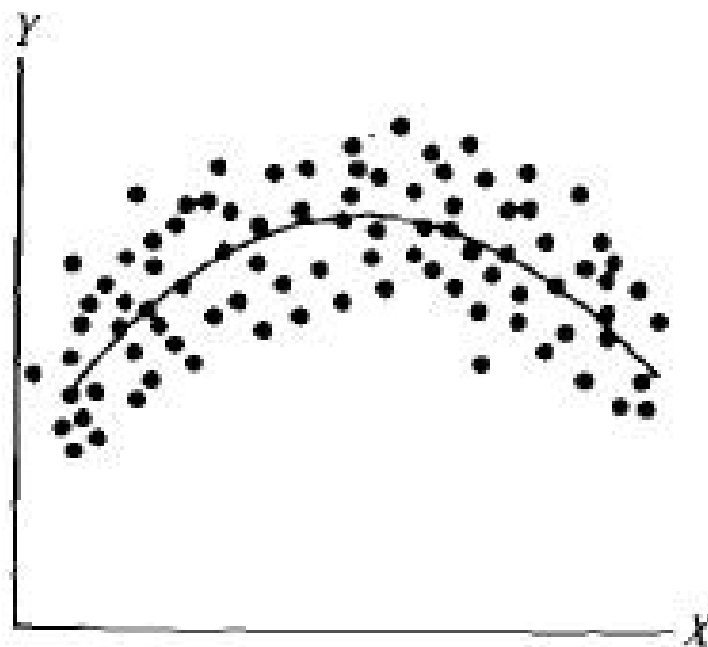
- **funkcijska** povezanost: vse točke ležijo na krivulji:
- **korelacijska** (stohastična) povezanost: točke so od krivulje bolj ali manj odklanjajo (manjša ali večja povezanost).

Tipični primeri linearne povezanosti spremenljivk:

Primer nelinearne povezanosti spremenljivk:

Vzorčna kovarianca (male črke za vrednosti, velike za slučajne spremenljive)

$$k(X, Y) = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x}) \cdot (y_i - \bar{y})$$

meri linearno povezanost med spremenljivkama.

$k(X, Y) > 0$ pomeni pozitivno linearno povezanost,

$k(X, Y) = 0$ pomeni da ni linearne povezanosti,

$k(X, Y) < 0$ pomeni negativno linearno povezanost.

(Pearsonov) koeficient korelacije je

$$r_{X,Y} = \frac{k(X, Y)}{s_X s_Y} = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x}) \cdot (y_i - \bar{y})}{\sqrt{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2 \cdot \sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2}}.$$

Koeficient korelacije lahko zavzame vrednosti v intervalu $[-1, 1]$.

Če se z večanjem vrednosti prve spremenljivke
večajo tudi vrednosti druge spremenljivke,
gre za *pozitivno* povezanost.

Tedaj je $\rho_{X,Y}$ pozitiven in blizu 1.

Če pa se z večanjem vrednosti prve spremenljivke
vrednosti druge spremenljivke manjšajo,
gre za *negativno* povezanost.

Tedaj je $\rho_{X,Y}$ negativen in blizu -1 .

Če ne gre za pozitivno in ne za negativno povezanost,
rečemo da spremenljivki nista povezani in $\rho_{X,Y}$ je blizu 0.

Statistično sklepanje o korelacijski povezanosti:

Postavimo torej ničelno in osnovno domnevo za korelacijski koeficient

$$\rho = \rho_{X,Y}:$$

$H_0: \rho = 0$ (spremenljivki nista linearno povezani)

$H_1: \rho \neq 0$ (spremenljivki sta linearno povezani)

Če slučajna spremenljivka $R_{X,Y}$ spremlja vrednosti indeksa $r_{X,Y}$, se

$$TS = \frac{R_{X,Y} \cdot \sqrt{n-2}}{\sqrt{1 - R_{X,Y}^2}}$$

porazdeljuje po t porazdelitvi z $m = (n - 2)$ prostostnimi stopnjami.

Primer: Preverimo domnevo, da sta izobrazba (število priznanih let šole) in število ur branja dnevnih časopisov na teden povezana med seboj pri 5% stopnji značilnosti. Najprej izračunajmo vzorčni koeficient korelacije:

x_i	y_i	$x_i - \bar{x}$	$y_i - \bar{y}$	$(x_i - \bar{x})^2$	$(y_i - \bar{y})^2$	$(x_i - \bar{x}) \cdot (y_i - \bar{y})$
10	3	2	0	4	0	0
8	4	0	1	0	1	0
16	7	8	4	64	16	32
8	3	0	0	0	0	0
6	1	-2	-2	4	4	4
4	2	-4	-1	16	1	4
8	3	0	0	0	0	0
4	1	-4	-2	16	4	8
64	24	0	0	104	26	48

$$r_{X,Y} = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{\sqrt{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2 \sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2}} = \frac{48}{\sqrt{104 \cdot 26}} = 0.92.$$

Ker gre za dvostranski test, je kritično območje določeno s kritičnima vrednostima $\pm t_{\alpha/2}(n-2) = \pm t_{0.025}(6) = \pm 2.447$.

Izračunajmo še

$$TS = \frac{r_{X,Y} \cdot \sqrt{n-2}}{\sqrt{1-r_{X,Y}^2}} = \frac{0.92\sqrt{8-2}}{\sqrt{1-0.92^2}} = 2.66,$$

ki pade v kritično območje.

Zaključek: ob 5% stopnji značilnosti lahko rečemo, da je izobrazba linearno povezana z branjem dnevnih časopisov.

Parcialna korelacija

Včasih je potrebno meriti zvezo med dvema spremenljivkama in odstraniti vpliv vseh ostalih spremenljivk.

To zvezo dobimo z uporabo koeficienta parcialne korelacije. Pri tem seveda predpostavljamo, da so vse spremenljivke med seboj linearno povezane. Če hočemo iz zveze med spremenljivkama X in Y odstraniti vpliv tretje spremenljivke Z , je **koeficient parcialne korelacije**:

$$r_{XY,Z} = \frac{r_{XY} - r_{XZ} r_{YZ}}{\sqrt{1 - r_{XZ}^2} \sqrt{1 - r_{YZ}^2}}.$$

Tudi ta koeficient, ki zavzema vrednosti v intervalu $[-1, 1]$, interpretiramo podobno kot običajni koeficient korelacije.

S pomočjo tega obrazca lahko razmišljamo naprej, kako bi izločili vpliv naslednjih spremenljivk.

Primer: V neki ameriški raziskavi, v kateri so proučevali vzroke za kriminal v mestih, so upoštevali naslednje spremenljivke:

X : % nebelih prebivalcev,

Y : % kaznivih dejanj,

Z : % revnih prebivalcev,

U : velikost mesta.

Izračunali so naslednje koeficiente korelacije:

	X	Z	U	Y
X	1	0·51	0·41	0·36
Z		1	0·29	0·60
U			1	0·49
Y				1

Zveza med nebelim prebivalstvom in kriminalom je

$$r_{XY} = 0·36.$$

Zveza je kar močna in lahko bi mislili,
da nebeli prebivalci povzročajo več kaznivih dejanj.

Vidimo pa še, da je zveza med revščino in kriminalom tudi precejšna

$$r_{YZ} = 0·60.$$

Lahko bi predpostavili, da revščina vpliva na zvezo med nebenci in kriminalom, saj je tudi zveza med revnimi in nebelenimi precejšna $r_{XZ} = 0·51$.

Zato poskusim odstraniti vpliv revščine iz zveze:

“nebelo prebivalstvo : kazniva dejanja”:

$$r_{XY,Z} = \frac{0.36 - 0.51 \cdot 0.60}{\sqrt{1 - 0.51^2} \sqrt{1 - 0.60^2}}.$$

Vidimo, da se je linearna zveza zelo zmanjšala.

Če pa odstranimo še vpliv velikosti mesta,
dobimo parcialno korelacijo -0.02
oziroma zveze praktično ni več.

Regresijska analiza

Regresijska funkcija $Y' = f(X)$ kaže, kakšen bi bil vpliv spremenljivke X na Y , če razen vpliva spremenljivke X ne bi bilo drugih vplivov na spremenljivko Y . Ker pa so ponavadi še drugi vplivi na proučevano spremenljivko Y , se točke, ki predstavljajo enote v razsevnem grafikonu, odklanjajo od idealne regresijske krivulje

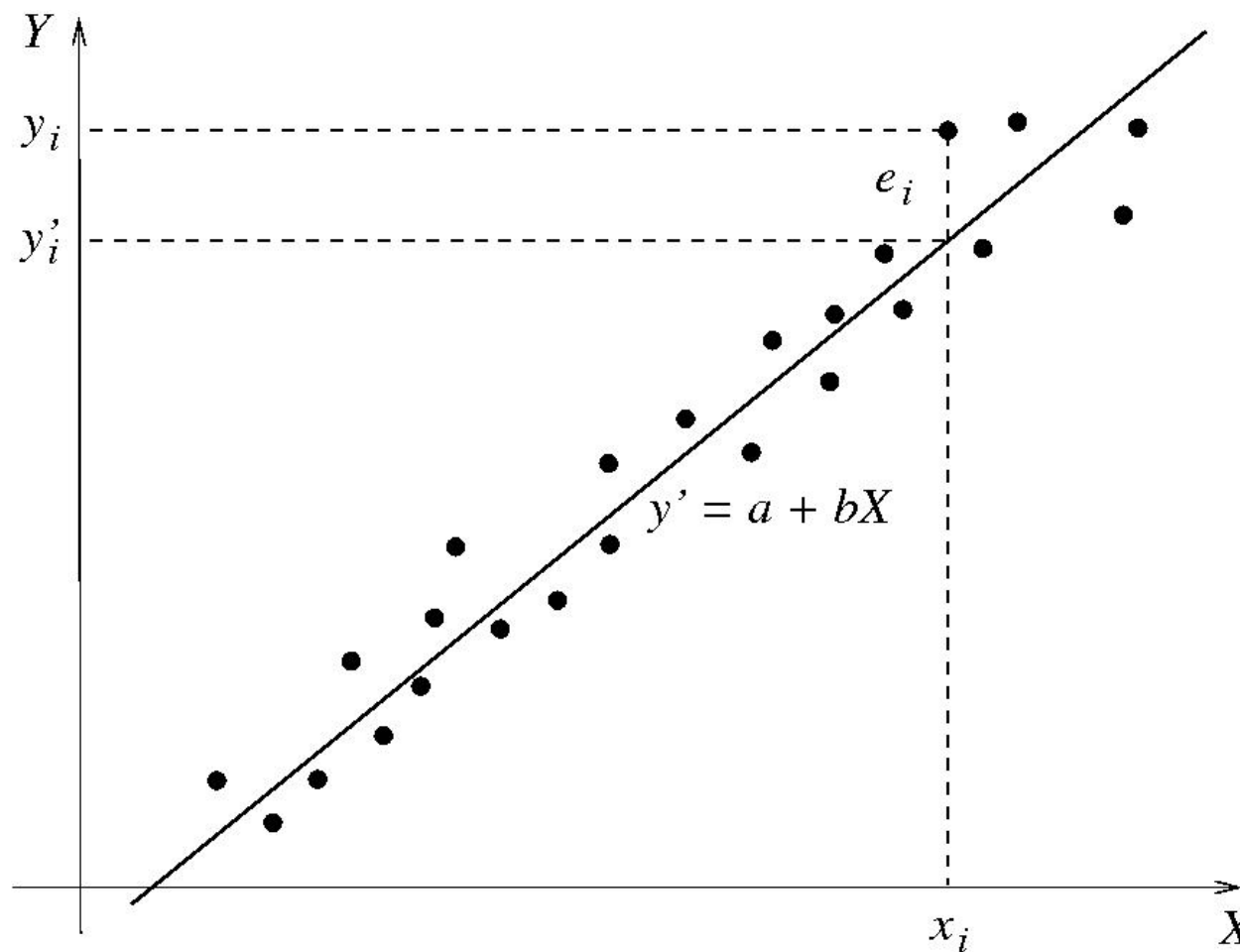
$$Y = Y' + E = f(X) + E$$

kjer X imenujemo neodvisna spremenljivka, Y odvisna spremenljivka in E člen napake (ali motnja, disturbanca).

Če je regresijska funkcija linearna: $Y' = f(X) = a + bX$
je regresijska odvisnost $Y = Y' + E = a + bX + E$
oziroma za i to enoto $y_i = y'_i + e_i = a + bx_i + e_i$

Regresijsko odvisnost si lahko zelo nazorno predstavimo v razsevnem grafikonu:

Regresijsko funkcijo lahko v splošnem zapišemo

$$Y' = f(X, a, b, \dots),$$

kjer so $a, b, \dots$ parametri funkcije.

Ponavadi se moramo na osnovi pregleda razsevnega grafikona odločiti za tip regresijske funkcije in nato oceniti parametre funkcije, tako da se regresijska krivulja kar se da dobro prilega točkam v razsevnem grafikonu.

... Regresijska analiza

Pri dvorazsežno normalno porazdeljenem slučajnem vektorju $(X, Y) : N(\mu_x, \mu_y, \sigma_x, \sigma_y, \rho)$ je, kot vemo

$$E(Y|x) = \mu_y + \rho \frac{\sigma_y}{\sigma_x} (x - \mu_x).$$

Pogojna porazdelitev Y glede na X je tudi normalna:

$$N\left(\mu_y + \rho \frac{\sigma_y}{\sigma_x} (x - \mu_x), \sigma_y \sqrt{1 - \rho^2}\right).$$

Regresija je linearna in regresijska premica,
ki gre skozi točko (μ_x, μ_y) .

Med Y in X ni linearne zveze, sta le 'v povprečju' linearno odvisni.

Če označimo z $\beta = \rho \frac{\sigma_y}{\sigma_x}$ *regresijski koeficient*, $\alpha = \mu_y - \beta \mu_x$ in

$\sigma^2 = \sigma_y \sqrt{1 - \rho^2}$, lahko zapišemo zvezo v obliki

$$y = \alpha + \beta x.$$

Linearni model

Pri proučevanju pojavov pogosto teorija postavi določeno funkcijsko zvezo med obravnavanimi spremenljivkami. Oglejmo si primer *linernega modela*, ko je med spremenljivkama x in y linearna zveza

$$y = \alpha + \beta x$$

Za dejanske meritve se pogosto izkaže, da zaradi različnih vplivov, ki jih ne poznamo, razlika $u = y - \alpha - \beta x$ v splošnem ni enaka 0, čeprav je model točen. Zato je ustreznejši *verjetnostni linearni model*

$$Y = \alpha + \beta X + U,$$

kjer so X , Y in U slučajne spremenljivke in $E(U) = 0$ – model je vsaj v povprečju linearen.

... Linearni model

Slučajni vzorec (meritve) $(x_1, y_1), \dots, (x_n, y_n)$ je realizacija slučajnega vektorja. Vpeljimo spremenljivke

$$U_i = Y_i - \alpha - \beta X_i$$

in predpostavimo, da so spremenljivke U_i med seboj neodvisne in enako porazdeljene z matematičnim upanjem 0 in disperzijo σ^2 . Torej je:

$$E(U_i) = 0, \quad D(U_i) = \sigma^2 \quad \text{in} \quad E(U_i U_j) = 0, \quad \text{za } i \neq j.$$

Običajno privzamemo še, da lahko vrednosti X_i točno določamo – X_i ima vedno isto vrednost. Poleg tega naj bosta vsaj dve vrednosti X različni.

Težava je, da (koeficientov) premice $y = \alpha + \beta x$ ne poznamo.

Recimo, da je približek zanjo premica $y = a + bx$.

...Linearni model

Določimo jo po *načelu najmanjših kvadratov* z minimizacijo funkcije

$$f(a, b) = \sum_{i=1}^n (y_i - (bx_i + a))^2.$$

Naloga zadošča pogojem izreka. Iz pogoja $\nabla P = 0$ dobimo enačbi

$$\frac{\partial f}{\partial a} = - \sum_{i=1}^n 2(y_i - (bx_i + a)) = 0,$$

$$\frac{\partial f}{\partial b} = - \sum_{i=1}^n 2(y_i - (bx_i + a))x_i = 0,$$

z rešitvijo

$$b = \frac{n \sum xy - \sum x \sum y}{n \sum x^2 - (\sum x)^2}, \quad a = \frac{1}{n} \left(\sum y - b \sum x \right).$$

...Linearni model

oziroma, če vpeljemo oznako $\bar{z} = \frac{1}{n} \sum z$:

$$b = \frac{\overline{xy} - \bar{x} \bar{y}}{\overline{x^2} - \bar{x}^2}, \quad a = \bar{y} - b\bar{x}.$$

Poglejmo še Hessovo matriko

$$H = \begin{bmatrix} \frac{\partial^2 f}{\partial a^2} & \frac{\partial^2 f}{\partial a \partial b} \\ \frac{\partial^2 f}{\partial b \partial a} & \frac{\partial^2 f}{\partial b^2} \end{bmatrix} = 2 \begin{bmatrix} n & \sum x \\ \sum x & \sum x^2 \end{bmatrix}.$$

Ker je $\Delta_1 = 2 \sum x^2 > 0$ in

$$\Delta_2 = 4(n \sum x^2 - (\sum x)^2) = 2 \sum \sum (x_i - x_j)^2 > 0,$$

je matrika H pozitivno definitna in zato funkcija P strogo konveksna.

Torej je *regresijska premica* enolično določena.

...Linearni model

Seveda sta parametra a in b odvisna od slučajnega vzorca – torej slučajni spremenljivki. Iz dobljenih zvez za a in b dobimo že znani cenilki za koeficients α in β

$$B = \frac{C_{xy}}{C_x^2} \quad \text{in} \quad A = \bar{Y} - B\bar{X}.$$

Iz prej omenjenih predpostavk lahko (brez poznavanja porazdelitve Y in U) pokažemo

$$\begin{aligned} E(A) &= \alpha \quad \text{in} \quad D(A) = \sigma^2 \left(\frac{1}{n} + \frac{\bar{X}^2}{C_x^2} \right), \quad E(B) = \beta \quad \text{in} \quad D(B) = \frac{\sigma^2}{C_x^2}, \\ K(A, B) &= -\sigma^2 \frac{\bar{X}}{C_x^2}. \end{aligned}$$

Cenilki za A in B sta najboljši linearni nepristranski cenilki za α in β .

...Linearni model

```
> x <- c(3520, 3730, 4110, 4410, 4620, 4900, 5290, 5770, 6410, 6920, 7430)
> y <- c(166, 153, 177, 201, 216, 208, 227, 238, 268, 268, 274)
> l <- 1947:1957
> plot(y ~ x); abline(lm(y ~ x), col="red")
> m <- lm(y ~ x)
> summary(m)
```

```
Call:
lm(formula = y ~ x)
```

```
Residuals:
```

Min	1Q	Median	3Q	Max
-19.2149	-5.4003	0.3364	6.8453	16.0204

```
Coefficients:
```

	Estimate	Std. Error	t value	Pr(> t)	
(Intercept)	55.852675	14.491253	3.854	0.00388	**
x	0.031196	0.002715	11.492	1.11e-06	***

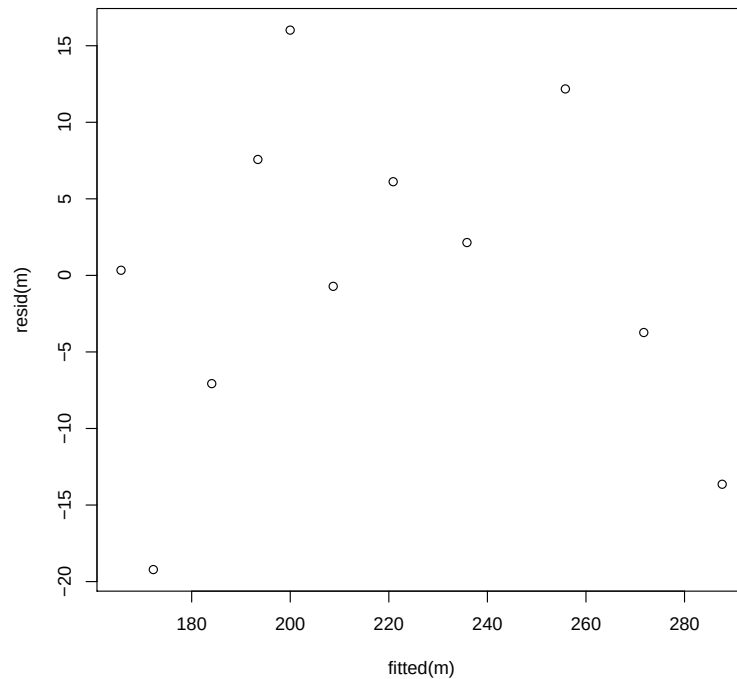
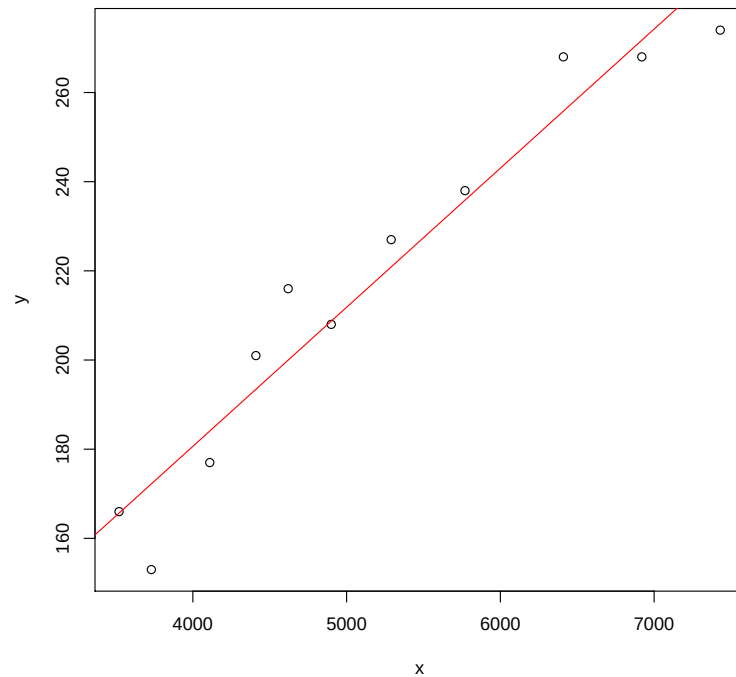
```
---
```

```
Signif. codes:  0 '***' 0.001 '**' 0.01 '*' 0.05 '.' 0.1 ' ' 1
```

```
Residual standard error: 11.18 on 9 degrees of freedom
Multiple R-Squared: 0.9362,    Adjusted R-squared: 0.9291
F-statistic: 132.1 on 1 and 9 DF,  p-value: 1.112e-06
```

```
> plot(fitted(m), resid(m))
```

...Linearni model


```
> coef(m)
(Intercept)          x
 55.8526752    0.0311963
```

To metodo ocenjevanja parametrov regresijske funkcije imenujemo
metoda najmanjših kvadratov.

Linearni model

Če izračunana parametra vstavimo v regresijsko funkcijo, dobimo:

$$Y = \bar{Y} + \frac{K(X, Y)}{S_X^2} (X - \bar{X}).$$

To funkcijo imenujemo tudi **prva** regresijska funkcija.

Podobno bi lahko ocenili linearno regresijsko funkcijo

$$X = a^* + b^* Y.$$

Če z metodo najmanjših kvadratov podobno ocenimo parametra a^* in b^* , dobimo:

$$X = \bar{X} + \frac{K(X, Y)}{S_Y^2} (Y - \bar{Y}).$$

To funkcijo imenujemo **druga** regresijska funkcija.

Primer: Vzemimo primer 8 oseb, ki smo ga obravnavali v poglavju o povezanosti dveh številskih spremenljivk.

Spremenljivki sta bili:

X - izobrazba (število priznanih let šole),

Y - število ur branja dnevnih časopisov na teden.

Spomnimo se podatkov za teh 8 slučajno izbranih oseb:

X	10	8	16	8	6	4	8	4
Y	3	4	7	3	1	2	3	1

Zanje izračunajmo obe regresijski premici in ju vrišimo v razsevni grafikon.

Ko smo računali koeficient korelacije smo že izračunali vzorčni povprečji

$$\bar{x} = \frac{64}{8} = 8, \quad \bar{y} = \frac{24}{8} = 3,$$

vsoti kvadratov odklonov od vzorčnih povprečij za obe spremenljivki

$$\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2 = 104, \quad \sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2 = 26$$

in vsoto produktov odklonov od obeh vzorčnih povprečij

$$\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y}) = 48.$$

Potem sta regresijski premici

$$y = \bar{y} + \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2} (x - \bar{x}),$$

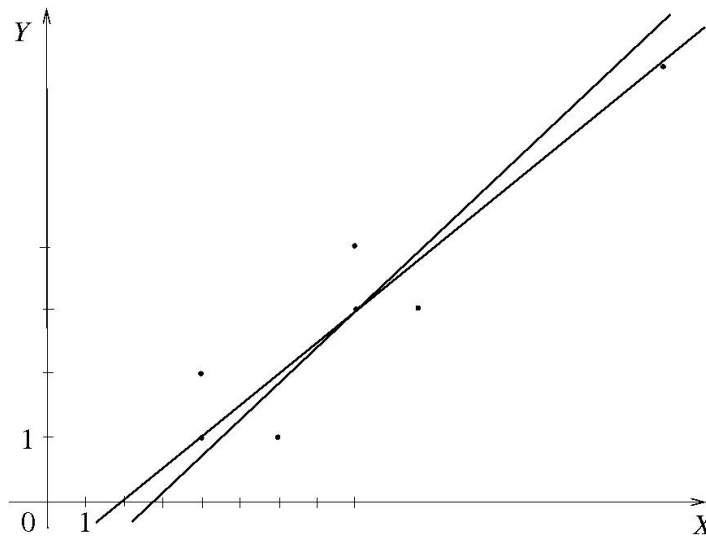
$$x = \bar{x} + \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{\sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2} (y - \bar{y}),$$

oziroma

$$y = 3 + \frac{48}{104} (x - 8) = 0.46x - 0.69,$$

$$x = 8 + \frac{48}{26} (y - 3) = 1.85y + 2.46, \quad \text{tj.} \quad y = 0.54x - 1.33$$

Obe regresijski premici lahko vrtimo v razsevni grafikon in preverimo, če se res najboljše prilegata točkam v grafikonu:

Regresijski premici se sečeta v točki, določeni s pričakovanimi vrednostmi spremenljivk X in Y (premislite, kako bi to preverili).

Statistično sklepanje o regresijskem koeficientu

Vpeljimo naslednje oznake:

$Y = \alpha + \beta X$ regresijska premica na populaciji,

$y = a + bx$ regresijska premica na vzorcu.

Denimo, da želimo preveriti domnevo o regresijskem koeficientu β .
Postavimo ničelno in osnovno domnevo takole:

$$H_0: \beta = \beta_0,$$

$$H_1: \beta \neq \beta_0.$$

*Nepristranska cenilka za regresijski koeficient β je $B = K(X, Y)/S_X^2$.
Njena pračakovana vrednost in standardna napaka sta:*

$$E(B) = \beta; \quad SE(B) = \frac{S_Y \sqrt{1 - R_{X,Y}^2}}{S_X \sqrt{n - 2}}.$$

Potem se

$$TS = \frac{S_Y \sqrt{n - 2}}{S_X \sqrt{1 - R_{X,Y}^2}} (B - \beta_0),$$

porazdeljuje po t porazdelitvi z $m = (n - 2)$ prostostnimi stopnjami.

Primer: Vzemimo primer, ki smo ga že obravnavali.

Spremenljivki sta

X - izobrazba (število priznanih let šole),

Y - število ur branja dnevnih časopisov na teden.

Podatke za slučajno izbrane enote ($n = 8$) najdemo na prejšnjih prosojnicah.

Preverimo domnevo, da je regresijski koeficient različen od 0 pri $\alpha = 5\%$.

Postavimo najprej ničelno in osnovno domnevo:

$$H_0: \beta = 0,$$

$$H_1: \beta \neq 0.$$

Gre za dvostranski test. Zato je ob 5% stopnji značilnosti kritično območje določeno s kritičnima vrednostima:

$$\pm t_{\alpha/2}(n - 2) = \pm t_{0.025}(6) = \pm 2.447,$$

ki pa ne vsebuje

$$TS = \sqrt{\frac{104 \cdot (8 - 2)}{26 \cdot (1 - 0.92^2)}} \cdot (0.46 - 0) = 5.8.$$

Regresijski koeficient je torej statistično značilno različen od 0.

Pojasnjena varianca (ang. ANOVA)

Vrednost odvisne spremenljivke Y_i lahko razstavimo na tri komponente:

$$y_i = \mu_Y + (y'_i - \mu_Y) + (y_i - y'_i),$$

kjer so pomeni posameznih komponent

μ_Y : rezultat splošnih vplivov,

$(y'_i - \mu_Y)$: rezultat vpliva spremenljivke X (regresija),

$(y_i - y'_i)$: rezultat vpliva drugih dejavnikov (napake/motnje).

Če zgornjo enakost najprej na obeh straneh kvadriramo, nato seštejemo po vseh enotah in končno delimo s številom enot (N), dobimo:

$$\frac{1}{N} \sum_{i=1}^N (y_i - \mu_Y)^2 = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N (y'_i - \mu_Y)^2 + \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N (y_i - y'_i)^2.$$

To lahko zapišemo takole:

$$\sigma_Y^2 = \sigma_{Y'}^2 + \sigma_e^2,$$

kjer posamezni členi pomenijo:

σ_Y^2 : celotna varianca spremenljivke Y ,

$\sigma_{Y'}^2$: pojasnjena varianca spremenljivke Y ,

σ_e^2 : nepojasnjena varianca spremenljivke Y .

Delež pojasnjene variance spremenljivke Y s spremenljivko X je

$$R = \frac{\sigma_{Y'}^2}{\sigma_Y^2}.$$

Imenujemo ga **determinacijski koeficient** in je definiran na intervalu $[0, 1]$.

Pokazati se da, *da je v primeru linearne regresijske odvisnosti determinacijski koeficient enak*

$$R = \rho^2,$$

kjer je ρ koeficient korelacije.

Kvadratni koren iz nepojasnjene variance σ_e imenujemo **standardna napaka regresijske ocene**. Meri razpršenost točk okoli regresijske krivulje oziroma kakovost ocenjevanja vrednosti odvisne spremenljivke z regresijsko funkcijo.

V primeru linearne regresijske odvisnosti je standardna napaka enaka:

$$\sigma_e = \sigma_Y \sqrt{1 - \rho^2}$$

saj velja:

$$\sigma_e^2 = \sigma_Y^2 - \sigma_Y^2 R^2 = \sigma_Y^2 - \sigma_Y^2 \frac{\sigma_{Y'}^2}{\sigma_Y^2} = \sigma_Y^2 - \sigma_{Y'}^2.$$

Primer: Vzemimo spremenljivki

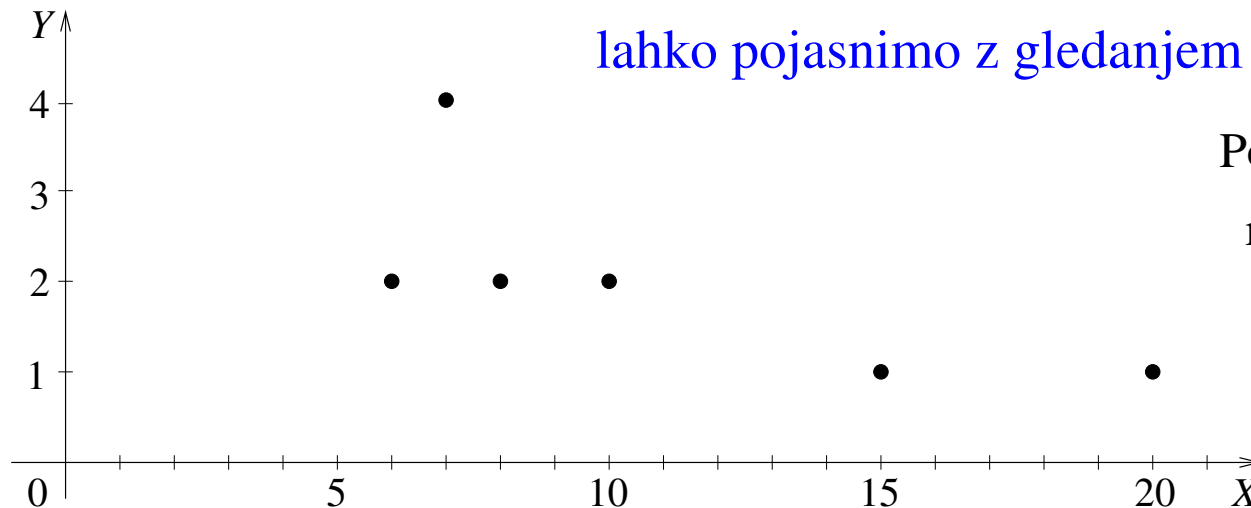
X - število ur gledanja televizije tedensko

Y - število obiskov kino predstav mesečno

Podatki za 6 oseb so:

X	10	15	6	7	20	8
Y	2	1	2	4	1	2

- (a) Z regresijo ocenimo, kolikokrat mesečno bo šla oseba v kino, če gleda televizijo 18 ur tedensko.
- (b) Kolikšna je standardna napaka?
- (c) Kolikšen delež variance obiska kinopredstav lahko pojasnimo z gledanjem televizije?

Podatke predstavimo v razsevnem grafikonu:

Za odgovore potrebujemo naslednje izračune:

x_i	y_i	$x_i - \bar{x}$	$y_i - \bar{y}$	$(x_i - \bar{x})^2$	$(y_i - \bar{y})^2$	$(x_i - \bar{x}) \cdot (y_i - \bar{y})$
10	2	-1	0	1	0	0
15	1	4	-1	16	1	-4
6	2	-5	0	25	0	0
7	4	-4	2	16	4	-8
20	1	9	-1	81	1	-9
8	2	-3	0	9	0	0
66	12	0	0	148	6	-21

Torej je $n = 6$, $\bar{x} = 11$, $\bar{y} = 2$, $n s_X^2 = 148$, $n s_Y^2 = 6$ in $n k(X, Y) = 21$.

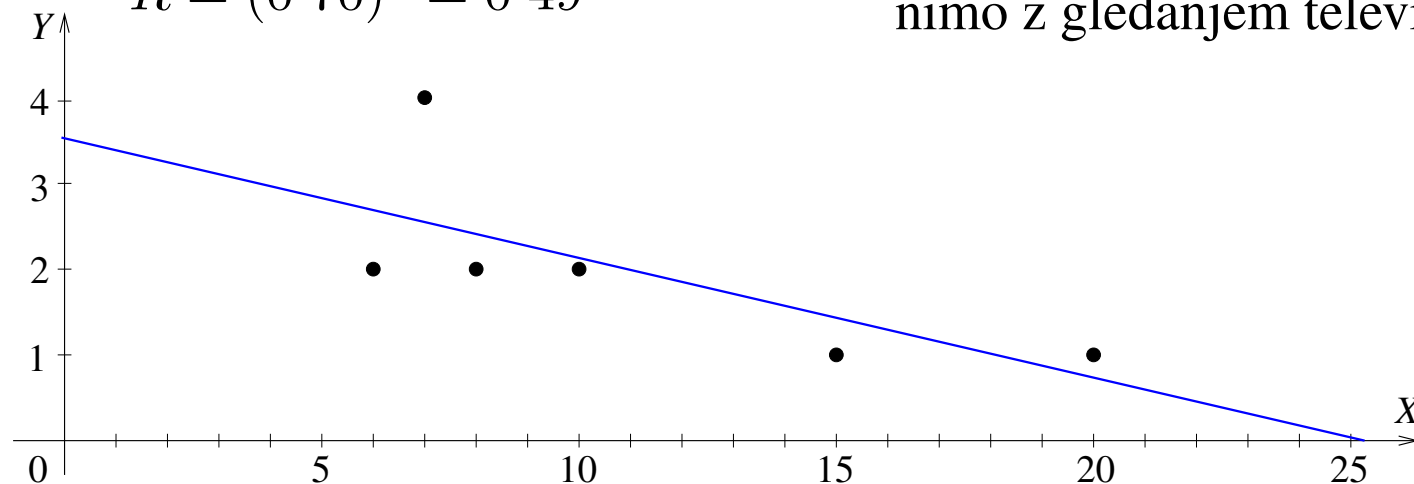
$$Y' = 2 - \frac{21}{148} (X - 11) = 3.54 - 0.14X$$

$$y'(18) = 3.54 - 0.14 \cdot 18 = 1.02$$

$$\rho = \frac{-21}{\sqrt{148 \cdot 6}} = -0.70$$

$$\sigma_e^2 = \frac{6}{6} \sqrt{1 - (-0.70)^2} = \sqrt{0.51} = 0.71$$

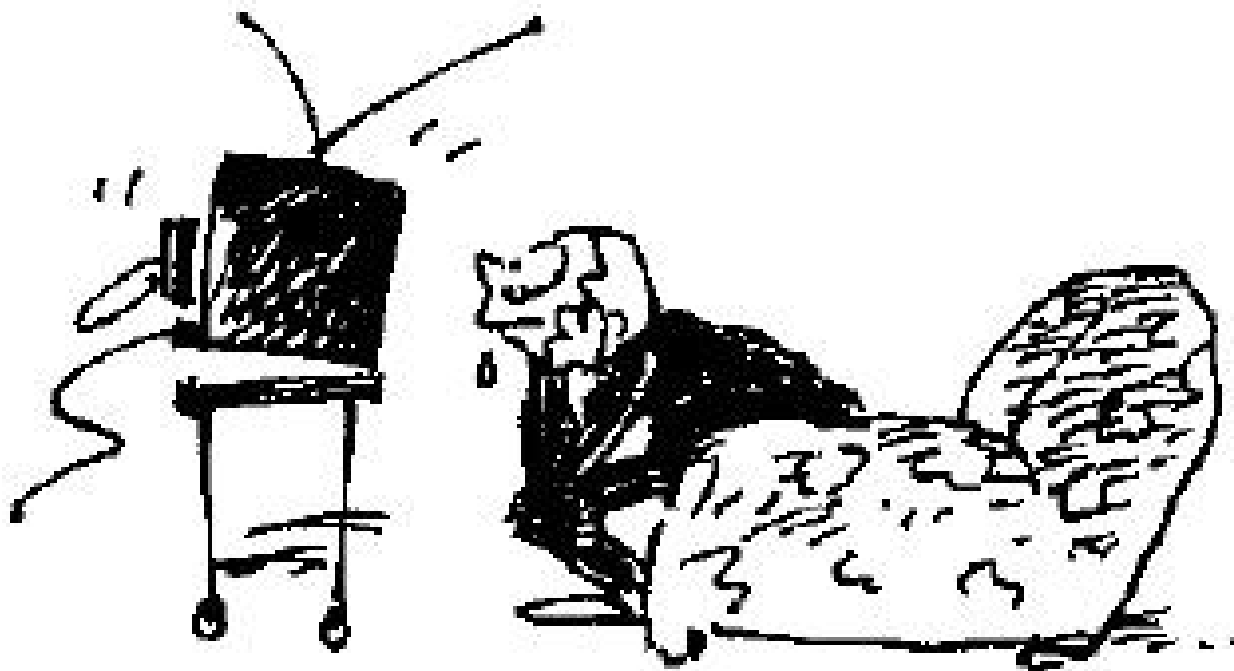
$$R = (0.70)^2 = 0.49$$

Zaključek: (a) Če oseba gleda TV 18 ur na teden, lahko pričakujemo, da bo šla v kino 1-krat na mesec, pri čemer je standardna napaka 0.71.

(c) 49% variance obiska kino predstav lahko pojasnimo z gledanjem televizije.

II.7 Časovne vrste

Družbeno-ekonomski pojavi so časovno spremenljivi. Spremembe so rezultat delovanja najrazličnejših dejavnikov, ki tako ali drugače vplivajo na pojave. Sliko dinamike pojavov dobimo s časovnimi vrstami.

Časovna vrsta jo niz istovrstnih podatkov, ki se nanašajo na zaporedne časovne razmike ali trenutke.

Osnovni namen analize časovnih vrst je

- opazovati časovni razvoj pojavov,
- iskati njihove zakonitosti in
- predvidevati nadaljni razvoj.

Seveda to predvidevanje ne more biti popolnoma zanesljivo, ker je skoraj nemogoče vnaprej napovedati in upoštevati vse faktorje, ki vplivajo na proučevani pojav. Napoved bi veljala strogo le v primeru, če bi bile izpolnjene predpostavke, pod katerimi je napoved izdelana.

Časovne vrste prikazujejo individualne vrednosti neke spremenljivke v času. Čas lahko interpretiramo kot trenutek ali razdobje; skladno s tem so časovne vrste

- trenutne, npr. število zaposlenih v določenem trenutku:
- intervalne, npr. družbeni proizvod v letu 1993.

Časovne vrste analiziramo tako, da opazujemo spreminjanje vrednosti členov v časovih vrstah in iščemo zakonitosti tega spreminjanja. **Naloga enostavne analize časovnih vrst je primerjava med členi v isti časovni vrsti.**

Z metodami, ki so specifične za analizo časovnih vrst, analiziramo zakonitosti dinamike ene same vrste, s korelacijsko analizo pa zakonitosti odvisnosti v dinamiki več pojavov, ki so med seboj v zvezi.

Primer:

Vzemimo število nezaposlenih v Sloveniji v letih od 1981 do 1990.

V metodoloških pojasnilih v Statističnem letopisu Republike Slovenije 1991, so nezaposlni (spremenljivka X) opredeljeni takole:

“Brezposelna oseba je oseba, ki je sposobna in voljna delati ter je pripravljena sprejeti zaposlitev, ki ustreza njeni strokovni izobrazbi oz. z delom pridobljeni delovni zmožnosti, vendar brez svoje krivde nima dela in možnosti, da si z delom zagotavlja sredstva za preživetje in se zaradi zaposlitve prijavi pri območni enoti Zavoda za zaposlovanje (do leta 1989 skupnosti za zaposlovanje).”

leto	X_k
1981	12 315
1982	13 700
1983	15 781
1984	15 300
1985	11 657
1986	14 102
1987	15 184
1988	21 311
1989	28 218
1990	44 227

Primerljivost členov v časovni vrsti

Kljub temu, da so členi v isti časovni vrsti istovrstne količine, dostikrat niso med seboj neposredno primerljivi.

Osnovni pogoj za primerljivost členov v isti časovni vrsti je pravilna in nedvoumna opredelitev pojava, ki ga časovna vrsta prikazuje. Ta opredelitev mora biti vso dobo opazovanja enaka in se ne sme spreminjati.

Ker so spremembe pojava, ki ga časovna vrsta prikazuje bistveno odvisne od časa, je zelo koristno, če so **časovni razmiki med posameznimi členi enaki**. Na velikost pojavov dostikrat vplivajo tudi **administrativni** ukrepi, ki z vsebino proučevanja nimajo neposredne zveze.

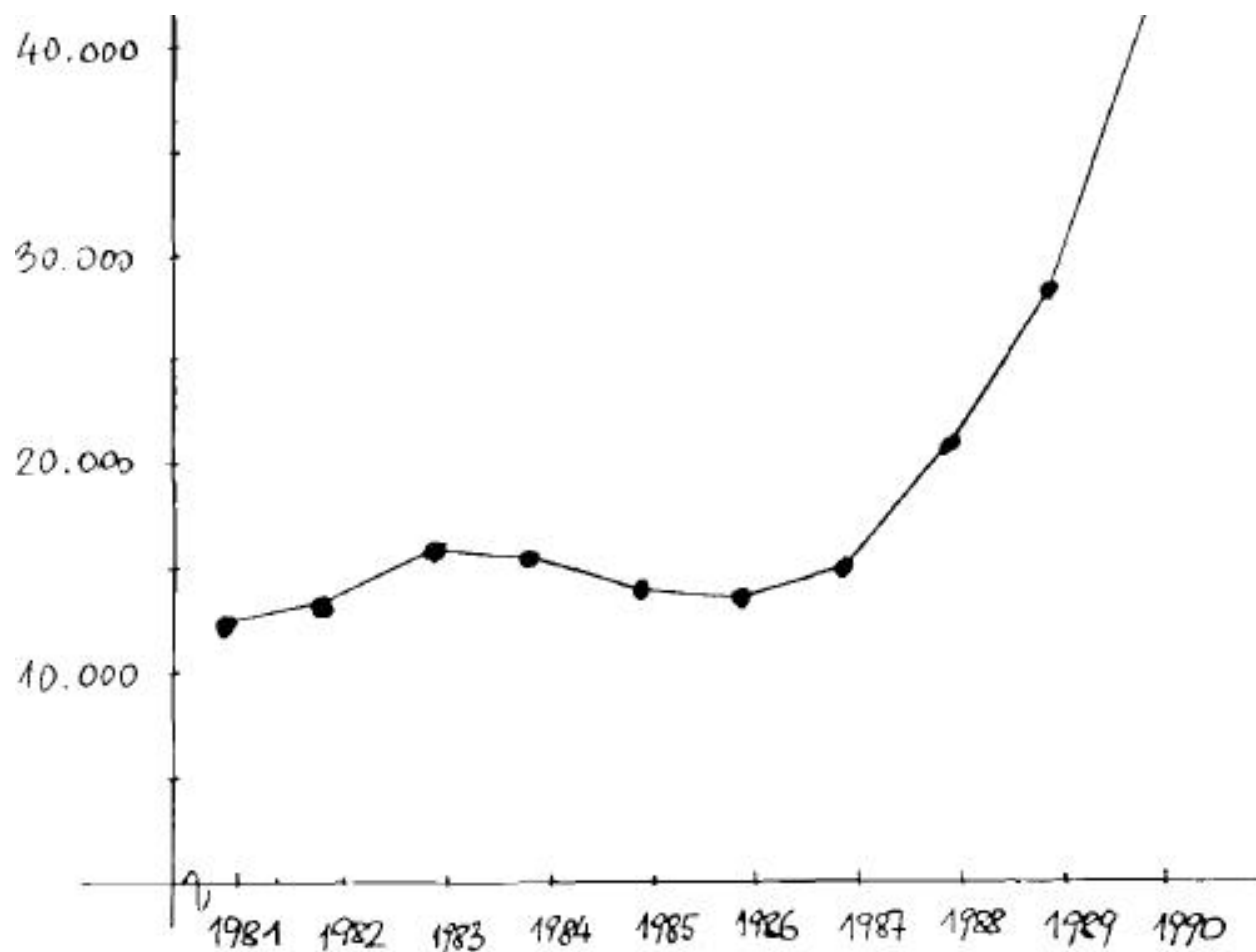
En izmed običajnih vzrokov so upravnoteritorialne spremembe, s katerimi se spremeni geografska opredelitev pojava, ki onemogoča primerljivost podatkov v časovni vrsti. V tem primeru je potrebno podatke časovne vrste za nazaj preračunati za novo območje.

Grafični prikaz časovne vrste

Kompleksen vpogled v dinamiko pojavov dobimo z grafičnim prikazom časovnih vrst v koordinatnem sistemu, kjer nanašamo na abscisno os čas in na ordinatno vrednosti dane spremenljivke. V isti koordinatni sistem smemo vnašati in primerjati le istovrstne časovne vrste.

Primer:

Grafično prikažimo število brezposelnih v Sloveniji v letih od 1981 do 1990.

Indeksi

Denimo, da je časovna vrsta dana z vrednostmi neke spremenljivke v časovnih točkah takole:

$$X_1, X_2, \dots, X_n$$

o indeksih govorimo, kadar z relativnimi števili primerjamo istovrstne podatke.

Glede na to, kako določimo osnovo, s katero primerjamo člene v časovni vrsti, ločimo dve vrsti indeksov:

- **Indeksi s stalno osnovo**

Člene časovnih vrst primerjamo z nekim stalnim členom v časovni vrsti, ki ga imenujemo osnova X_0

$$I_{k/0} = \frac{X_k}{X_0} \cdot 100.$$

- **Verižni indeksi**

Za dano časovno vrsto računamo vrsto verižnih indeksov tako, da za vsak člen vzamemo za osnovo predhodni člen

$$I_k = \frac{X_k}{X_{k-1}} \cdot 100.$$

člene časovne vrste lahko primerjamo tudi z absolutno in relativno razliko med členi:

- **Absolutna razlika**

$$D_k = X_k - X_{k-1}.$$

- **Stopnja rasti** (relativna razlika med členi)

$$T_k = \frac{X_k - X_{k-1}}{X_{k-1}} \cdot 100 = I_k - 100.$$

Interpretacija indeksov

indeks	pojav		
	raste	stagnira	pada
s stalno osnovno verižni	$I_{k+1/0} > I_{k/0}$	$I_{k+1/0} = I_{k/0}$	$I_{k+1/0} < I_{k/0}$
indeks	$I_k > 100$	$I_k = 100$	$I_k < 100$
stopnja rasti	$T_k > 0$	$T_k = 0$	$T_k < 0$

Primer: Izračunajmo omenjene indekse za primer brezposelnih v Sloveniji:

leto	X_k	$I_{k/0}$	I_k	T_k
1981	12 315	100	—	—
1982	13 700	111	111	11
1983	15 781	128	115	15
1984	15 300	124	97	−3
1985	11 657	119	96	−4
1986	14 102	115	97	−3
1987	15 184	124	107	7
1988	21 311	173	141	41
1989	28 218	229	132	32
1990	44 227	359	157	57

Rezultati kažejo,
da je bila brezposenost
v letu 1990 kar 3·5 krat
večja kot v letu 1981
(glej indeks
s stalno osnovo).

Iz leta 1989 na leto 1990
je bil prirast nezposlenih
57% (glej stopnjo rasti).

Sestavine dinamike v časovnih vrstah

Posamezne vrednosti časovnih vrst so rezultat številnih dejavnikov, ki na pojav vplivajo.

Iz časovne vrste je moč razbrati skupen učinek dejavnikov, ki imajo širok vpliv na pojav, ki ga proučujemo.

Na časovni vrsti opazujemo naslednje vrste sprememb:

1. **Dolgoročno gibanje ali trend - X_T**

podaja dolgoročno smer razvoja.

Običajno ga je mogoče izraziti s preprostimi rahlo ukrivljenimi krivuljami.

2. **Ciklična gibanja** - X_C ,

so oscilirajo okoli trenda.

Periode so ponavdi daljše od enega leta
in so lahko različno dolge.

3. **Sezonske oscilacije** - X_S

so posledice vzrokov, ki se pojavljajo na stalno razdobje.

Periode so krajše od enega leta, ponavadi sezonskega značaja.

4. **Naključne spremembe** - X_E

so spremembe, ki jih ne moremo razložiti s
sistematičnimi gibanji (1, 2 in 3).

Časovna vrsta ne vsebuje nujno vseh sestavin. Zvezo med sestavinami je mogoče prikazati z nekaj osnovnim modeli. Npr.:

$$X = X_T + X_C + X_S + X_E$$

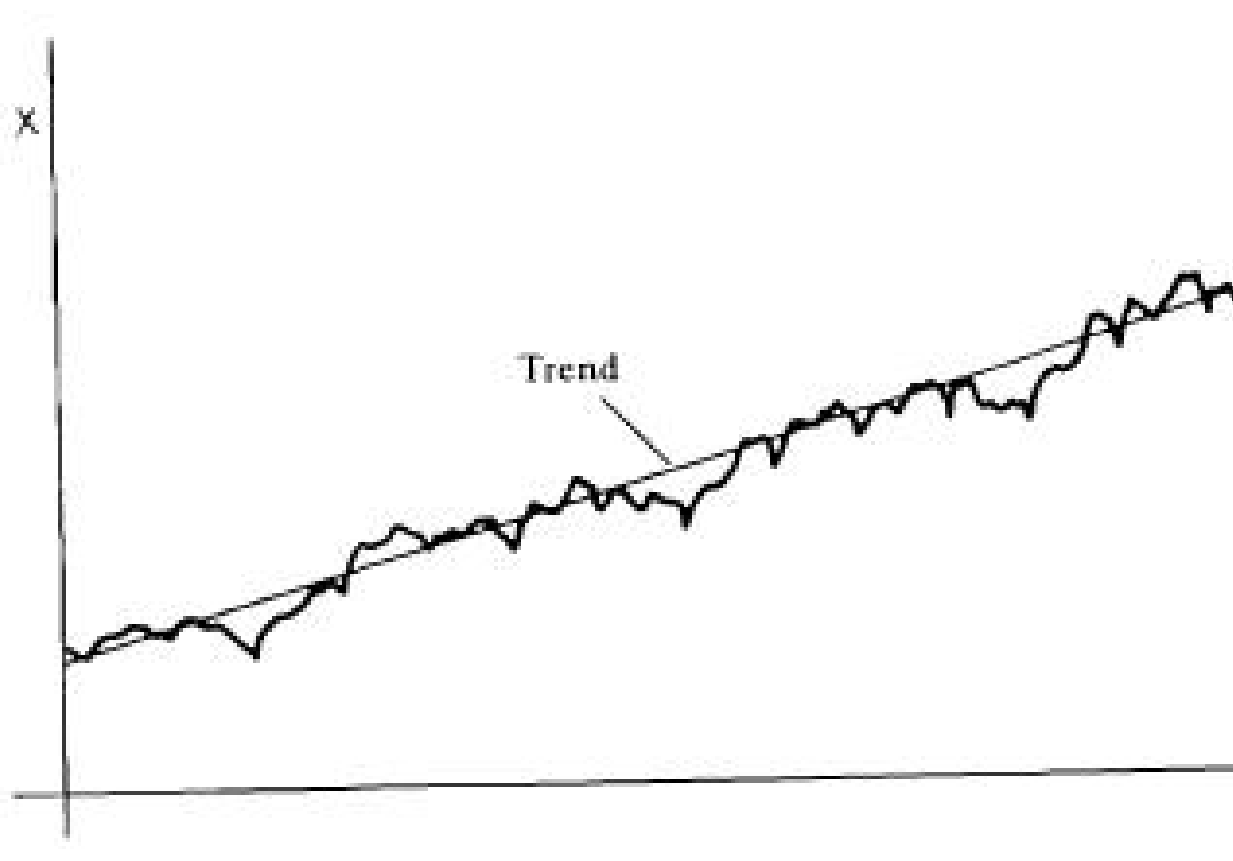
ali

$$X = X_T \cdot X_C \cdot X_S \cdot X_F;$$

ali

$$X = X_T \cdot X_C \cdot X_S + X_E.$$

Primer časovne vrste z vsemi štirimi sestavinami:

Ali je v časovni vrsti trend?

Obstaja statistični test, s katerim preverjamo ali trend obstaja v časovni vrsti. Med časom in spremenljivko izračunamo koeficient korelacije rangov

$$r_s = 1 - \frac{6 \cdot \sum_{i=1}^n d_i^2}{n \cdot (n^2 - 1)},$$

kjer je d_i , razlika med rangoma i tega časa in pripadajoče vrednosti spremenljivke. Ničelna in osnovna domneva sta:

$H_0: \rho_e = 0$ trend ne obstaja

$H_1: \rho_e \neq 0$ trend obstaja

Če slučajna spremenljivka R_s spremlja vrednosti indeksa r_s , se

$$TS = \frac{R_s \sqrt{n-2}}{\sqrt{1-R_s^2}},$$

porazdeluje približno po t porazdelitvi z $(n-2)$ prostostnimi stopnjami.

Metode določanja trenda

- Prostoročno
- Metoda drsečih sredin
- Metoda najmanjših kvadratov
- Druge analitične metode

Drseče sredine

Metoda drsečih sredin lahko pomaga pri določitvi ustreznega tipa krivulje trenda. V tem primeru namesto člena časovne vrste zapišemo povprečje določenega števila sosednjih članov. Če se odločimo za povprečje treh členov, govorimo o tričlenski vrsti drsečih sredin. Tedaj namesto članov v osnovni časovni vrsti X_k : tvorimo tričlenske drseče sredine X :

$$X'_k = \frac{X_{k-1} + X_k + X_{k+1}}{3}.$$

V tem primeru prvega in zadnjega člena časovne vrste moramo izračunati.

- Včasih se uporablja obtežena aritmetična sredina, včasih celo geometrijska za izračun drsečih sredin.
- Če so v časovni vrsti le naključni vplivi, dobimo po uporabi drsečih sredin ciklična gibanja (učinek Slutskega).
- Če so v časovni vrsti stalne periode, lahko drseče sredine zabrišejo oscilacije v celoti.
- V splošnem so drseče sredine lahko dober približek pravemu trendu.

Primer: Kot primer drsečih sredin vzemimo zopet brezposelne v Sloveniji. Izračunajmo tričlensko drsečo sredino:

T	X_k	tričl. drs. sred.
1981	12 315	—
1982	13 700	13 032
1983	15 781	14 030
1984	15 240	15 249
1985	15 300	14 710
1986	14 657	14 678
1987	14 102	15 184
1988	21 341	21 581
1989	28 218	31 262
1990	44 227	—

Analitično določanje trenda

Trend lahko obravnavamo kot posebni primer regresijske funkcije, kjer je neodvisna spremenljivka čas (T). Če je trend

$$X_T = f(T),$$

lahko parametre trenda določimo z metoda najmanjših kvadratov

$$\sum_{i=1}^n (X_i - X_{iT})^2 = \min .$$

V primeru linearnega trenda

$$X_T = a + bT,$$

$$\sum_{i=1}^n (X_i - a - bT_i)^2 = \min.$$

dobimo naslednjo **oceno trenda**

$$X_T = \bar{X} + \frac{\sum_{i=1}^n (X_i - \bar{X})(T_i - \bar{T})}{\sum_{i=1}^n (T_i - \bar{T})^2} (T - \bar{T}).$$

Ponavadi je čas T transformiran tako, da je $\bar{T} = 0$. Tedaj je **ocena trenda**

$$X_T = \bar{X} + \frac{\sum_{i=1}^n (X_i - \bar{X}) \cdot t_i}{\sum_{i=1}^n t_i^2} t.$$

Standardna napaka ocene, ki meri razpršenost točk okoli trenda, je

$$s_e = \sqrt{\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (X_i - X_{iT})^2},$$

kjer je X_{iT} enak X_T v času t_i .

Primer: Kot primer si oglejmo število doktoratov znanosti v Sloveniji v razdobju od leta 1986 do 1990. **Z linearnim trendom ocenimo koliko doktorjev znanosti je v letu 1991. Izračunajmo tudi standardno napako ocene.**

Izračunajmo najprej trend:

T	X_i	t_i	$X_i - \bar{X}$	$(X_i - \bar{X})t_i$	t_i^2
1986	89	-2	-19·8	39·6	4
1987	100	-1	-8·8	8·8	1
1988	118	0	9·2	0	0
1989	116	1	7·2	7·2	1
1990	121	2	12·2	24·4	4
	544	0	0	80	10

$$\bar{X} = \frac{544}{5} = 108·8,$$

$$X_T = 108·8 + \frac{80}{10}t = 108·8 + 8t,$$

$$X_T(1991) = 108·8 + 8 \cdot 3 = 132·8.$$

Ocena za leto 1991 ($t = 3$) je približno 133 doktorjev znanosti.

Zdaj pa izračunajmo standardno napako ocene.

Za vsako leto je potrebno najprej izračunati

T	X_i	X_{iT}	$X_i - X_{iT}$	$(X_i - X_{iT})^2$
1986	89	92·8	−3·8	14·14
1987	100	100·8	−0·8	0·64
1988	118	108·8	9·2	84·64
1989	116	116·8	−0·8	0·64
1990	121	124·8	−3·8	14·44
	544	544	0	114·8

$$s_e = \sqrt{\frac{114·8}{5}} = 4·8.$$

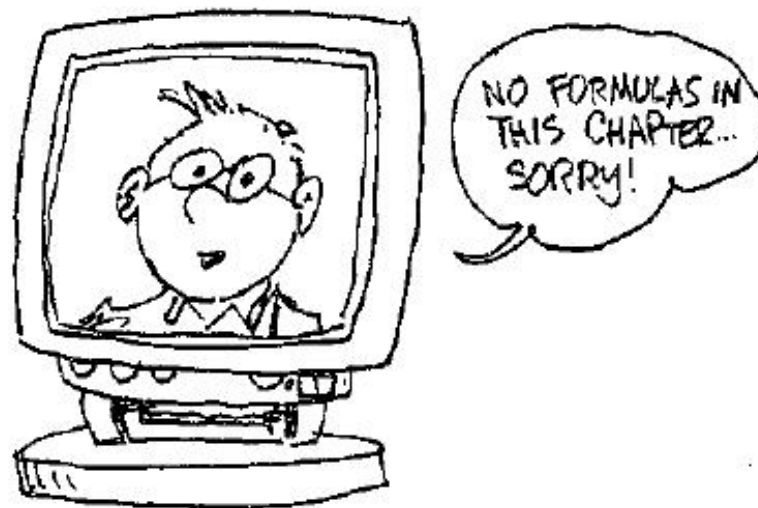
II.8. Načrtovanje eksperimentov

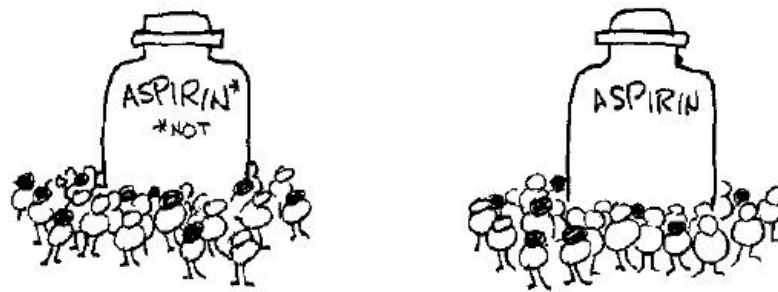
Načrtovanje eksperimentov se pogosto neposredno prevede v uspeh oziroma neuspeh.

V primeru parjenja lahko statistik spremeni svojo vlogo iz pasivne v aktivno.

Predstavimo samo osnovne ideje, podrobno numerično analizo pa prepustimo statistični programski opremi.

Elementi načrta so eksperimentalne enote ter terapije, ki jih želimo uporabiti na enotah.

- medicina: bolniki (enote) in zdravila (terapije),
- optimizacija porabe: taxi-ji (enote) in različne vrste goriva (terapije),
- agronomija: območja na polju in različne vrste kulture, gnojiva, špricanja,...

Danes uporabljamo ideje načrtovanja eksperimentov na številnih področjih:

- optimizacija industrijskih procesov,
- medicina,
- sociologija.

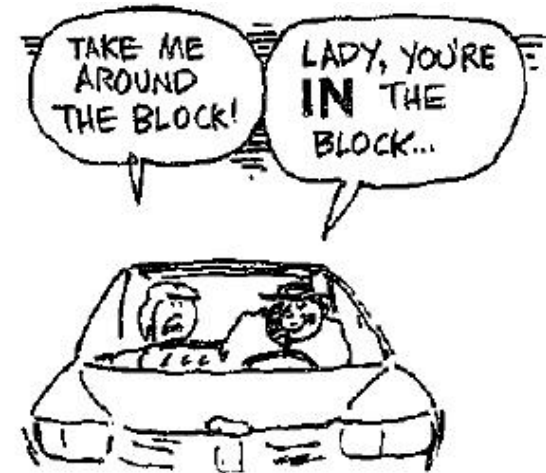

Na primeru bomo predstavili tri osnovne principe načrtovanja eksperimentov:

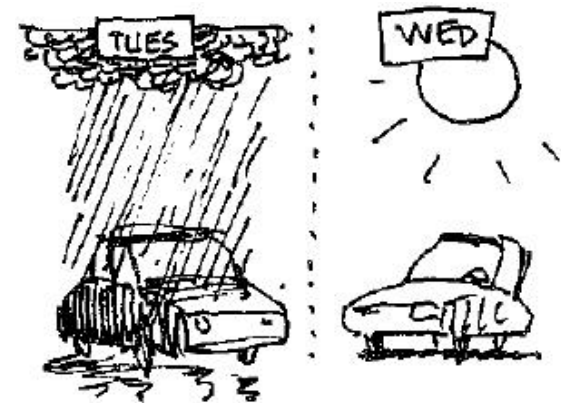
1. **Ponavljanje**: enake terapije pridružimo različnim enotam, saj ni mogoče oceniti naravno spremenljivost (ang. natural variability) in napake pri merjenju.

2. **Lokalna kontrola** pomeni vsako metodo, ki zmanjša naravno spremenljivost.

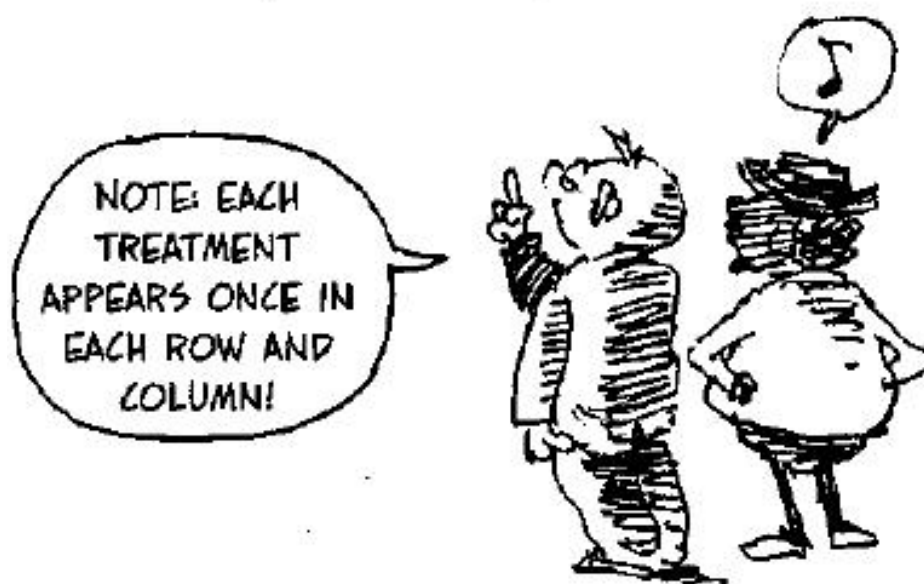
En od načinov grupira podobne enote eksperimentov v **bloke**. V primeru taxijev uporabimo obe vrsti goriva na vsakem avtomobilu in rečemo, da je avto blok.

3. **Naključna izbira** je bistven korak povsod v statistiki! Terapije za enote izbiramo naključno. Za vsak taksi izberemo vrsto goriva za torek oziroma sredo z metom kovanca. Če tega ne bi storili, bi lahko razlika med torkom in sredo vplivala na rezultate.

		DAY			
		1	2	3	4
CAB	1	a	b	c	d
	2	b	c	d	a
	3	c	d	a	b
	4	d	a	b	c

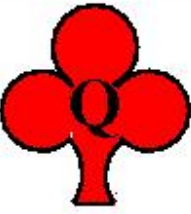
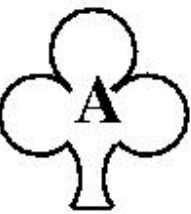
Latinski kvadrati

Latinski kvadrat reda v je $v \times v$ -razsežna matrika, v kateri vsi simboli iz množice

$$\{1, \dots, v\}$$

nastopajo v vsaki vrstici in vsakem stolpcu.

Trije paroma ortogonalni latinski kvadrati reda 4,
tj. vsak par znak-črka ali črka-barva ali barva-znak
se pojavi natanko enkrat.

Projektivni prostor $PG(d, q)$ (razsežnosti d nad q) dobimo iz vektorskega prostora $[GF(q)]^{d+1}$, tako da naredimo kvocient po 1-razsežnih podprostorih.

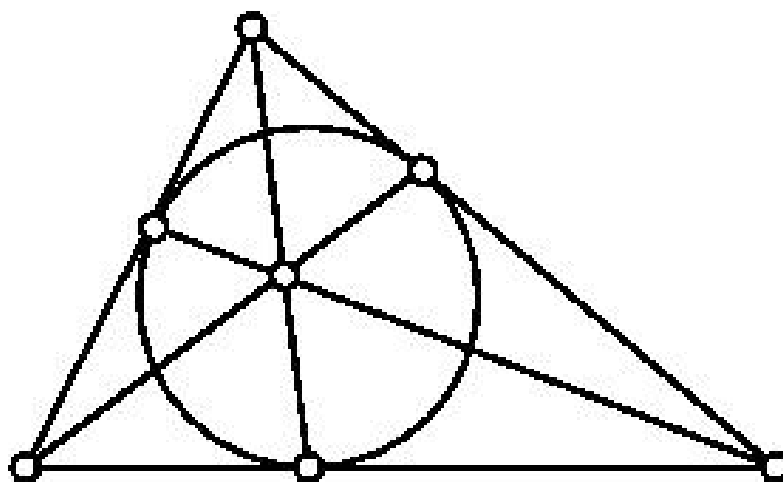
Projektivna ravnina $PG(2, q)$ je incidenčna struktura z 1- in 2-dim. podprostorimi prostora $[GF(q)]^3$ kot **točkami** in **premicami**, kjer je “ $\subset$ ” incidenčna relacija. To je $2-(q^2 + q + 1, q + 1, 1)$ -design, tj.,

- $v = q^2 + q + 1$ je število točk (in število premic b),
- vsaka premica ima $k = q + 1$ točk
(in skozi vsako točko gre $r = q + 1$ premic),
- vsak par točk leži na $\lambda = 1$ premicah
(in vsaki premici se sekata v natanko eno točki).

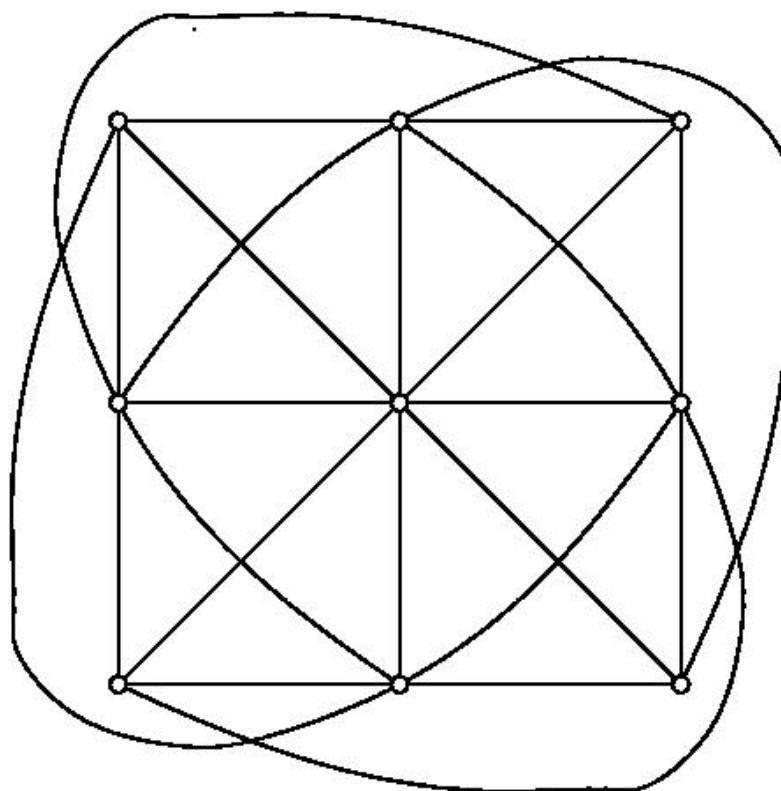
Primeri:

1. Projektivno ravnino $PG(2, 2)$ imenujemo

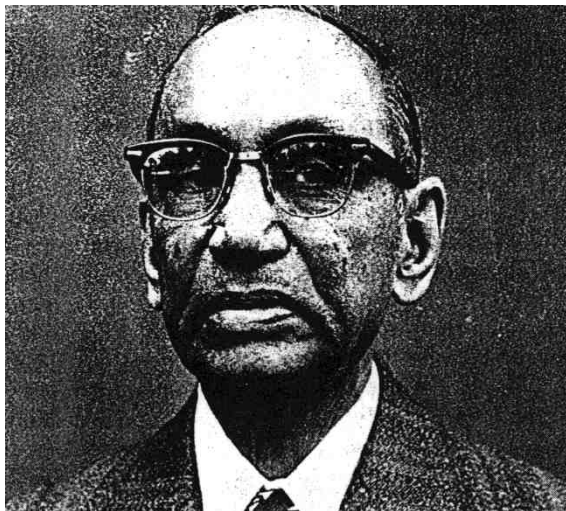
Fano ravnina (7 točk in 7 premic).

2. $PG(2, 3)$ lahko skonstruiramo iz 3×3 mreže oziroma afine ravnine $AG(2, 3)$.

Bose in Shrikhande

Prva sta konec tridesetih let prejšnjega stoletja vpeljala **asociativne sheme Bose** in **Nair** a potrebe statistike.

Toda **Delsarte** je pokazal, da nam lahko služijo kot povezava med številnimi področji matematike, naprimer teorijo kodiranja in teorijo načrtov.

III. ZAKLJUČKI

Osnovni principi in orodja,
ki smo jih spoznali pri VIS,
lahko posplošimo in razširimo
do te mere, da se dajo
z njimi rešiti tudi
bolj kompleksni problemi.

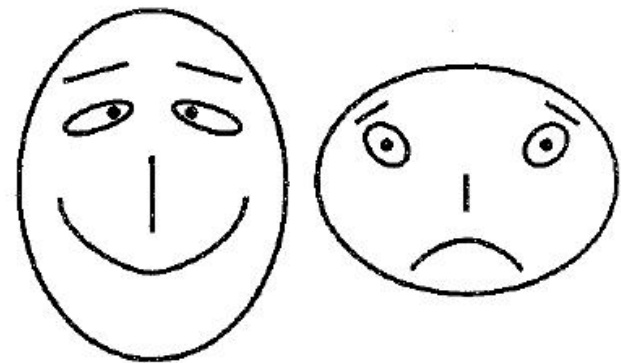
Spoznali smo kako predstaviti **eno** spremenljivko (dot-plot, histogrami,...) in **dve** spremenljivki (razsevni diagram).

**Kako pa predstavimo več kot dve spremenljivki
na ravnem listu papirja?**

Med številnimi možnostmi moramo omeniti idejo **Hermana Chernoffa**, ki je uporabil človeški obraz, pri čemer je vsako lastnost povezal z eno spremenljivko.

Oglejmo si Chernoffov obraz:

X =naklon obrvi,
 Y =velikost oči,
 Z =dolžina nosu,
 T =dolžina ust,
 U =višino obraza,
itd.

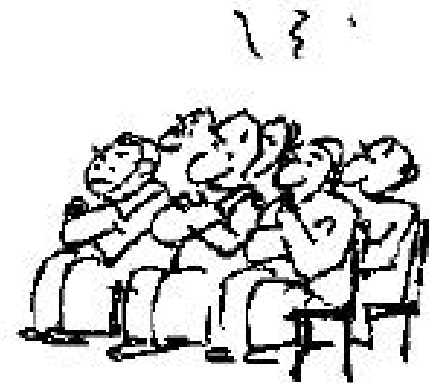
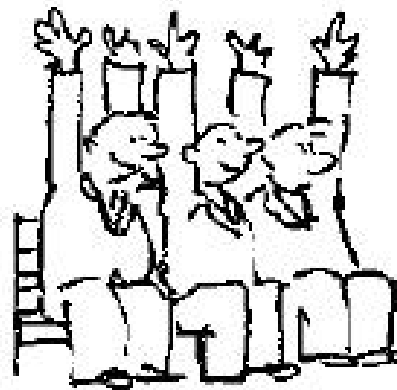

Multivariantna analiza

Širok izbor multivariantnih modelov nam omogoča analizo in ponazoritev n -razsežnih podatkov.

Združevalna/grozdna tehnika (ang. cluster technique):

Iskanje delitve populacije na homogene podskupine, npr. z analizo vzorcev senatorskih glasovanj v ZDA zaključimo, da *jug* in *zahod* tvorita dva različna grozda.

Diskriminacijska analiza

je obraten proces. Npr. odbor/komisija za sprejem novih študentov bi rad našel podatke, ki bi že vnaprej opozorili ali bodo prijavljeni kandidati nekega dne uspešno zaključili program (in finančno pomagali šoli - npr. z dobrodelnimi prispevki) ali pa ne bodo uspešni (gre delati dobro po svetu in šola nikoli več ne sliši zanj(o)).

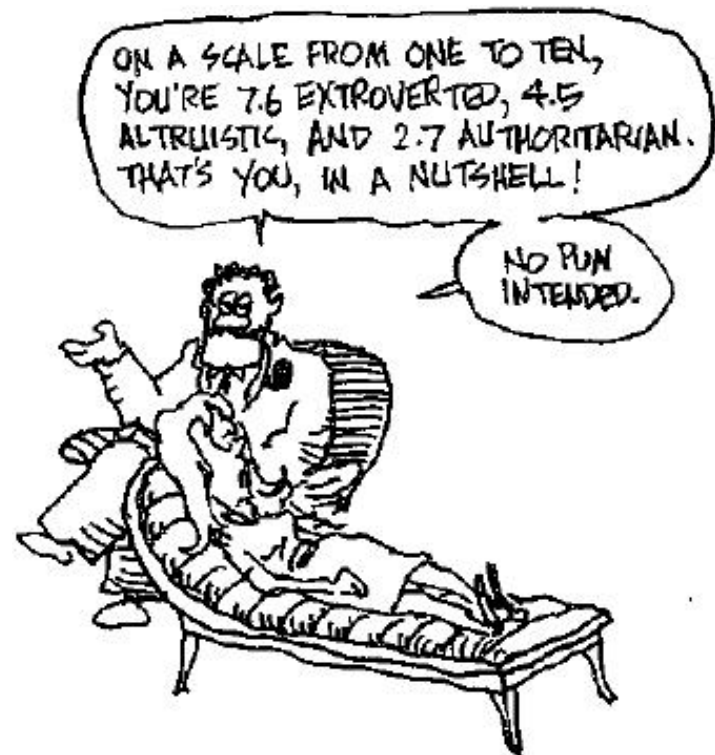
Analiza faktorjev

išče poenostavljeno razlago večrazsežnih podatkov z manjšo skupino spremenljivk.

Npr. Psihiater lahko postavi 100 vprašanj, skrivoma pa pričakuje, da so odgovori odvisni samo od nekaterih faktorjev:

ekstravertiranost,
avtoritativnost,
alutarizem, itd.

Rezultate testa lahko potem povzamemo le z nekaterimi sestavljenimi rezultati v ustreznih dimenzijah.

Naključni sprehodi

pričnejo z metom kovanca, recimo, da se pomaknemo korak nazaj, če pade grb, in korak naprej, če pade cifra. (z dvema kovancema se lahko gibljemo v 2-razsežnem prostoru - tj. ravnini).

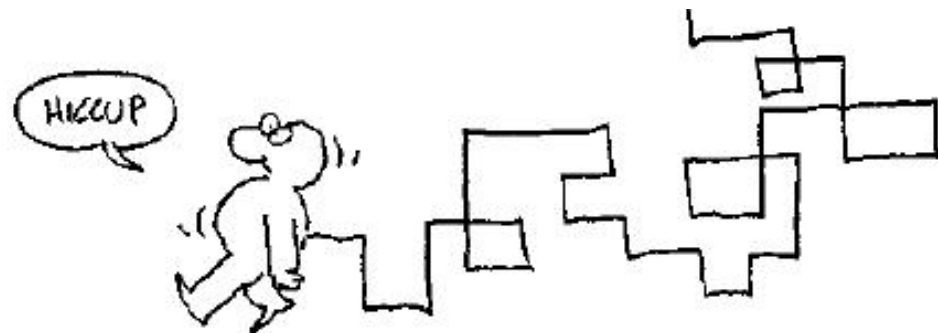
Če postopek ponavljamo, pridemo do

stohastičnega procesa,

ki ga imenujemo

naključni sprehod

(ang. random walk).

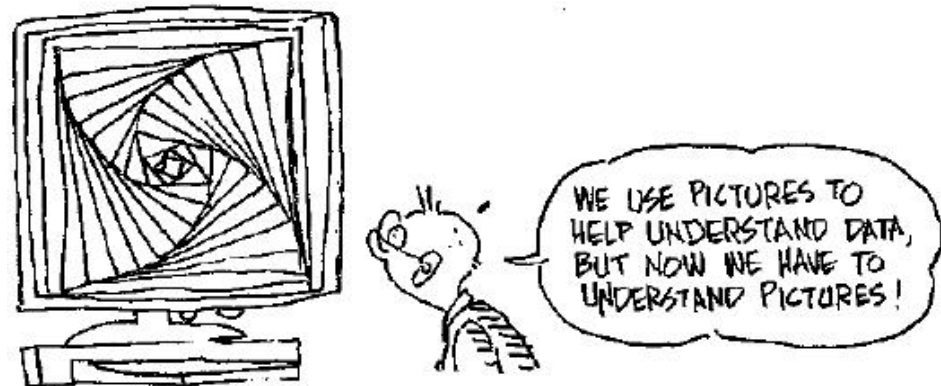

Modeli na osnovi naključnih sprehodov se uporabljajo za nakup/prodajo delnic in portfolio management.

Vizualizacija in analiza slik

Sliko lahko sestavlja 1000×1000 pikslov,
ki so predstavljeni z eno izmed 16,7 milijonov barv.

Statistična analiza slik
želi najti nek pomen iz
“informacije” kot je ta.

Ponovno vzorčenje

Pogosto ne moremo izračunati standardne napake in limite zaupanja.

Takrat uporabimo tehniko ponovnega vzorčenja,
ki tretira vzorec, kot bi bila celotna populacija.

Za takšne tehnike uporabljamo
pod imeni:

randomization
Jackknife, in
Bootstrapping.

Kvaliteta podatkov

navidezno majhne napake pri vzorčenju, merjenju, zapisovanju podatkov, lahko povzročijo katastrofalne učinke na vsako analizo.

R. A. Fisher, genetik in ustanovitelj moderne statistike ni samo načrtoval in analiziral eksperimentalno rejo, pač pa je tudi čistil kletke in pazil na živali. Zavedal se je namreč, da bi izguba živali vplivala na rezultat.

Moderni statistiki, z njihovimi računalniki in podatkovnimi bazami ter vladnimi projekti (beri denarjem) si pogosto ne umažejo rok.

Inovacija

Najboljše rešitve niso vedno v knjigah
(no vsaj najti jih ni kar tako).

Npr. Mestni odpad je najel strokovnjake,
da ocenijo kaj sestavljajo odpadki,
le-ti pa so se znašli pred zanimivimi problemi,
ki se jih ni dalo najti v standardnih učbenikih.

Komunikacija

Še tako uspešna in bistrouračna analiza je zelo malo vredna, če je ne znamo jasno predstaviti, vključujoč stopnjo statistične značilnosti? v zaključku.

Npr. V medijih danes veliko bolj natančno poročajo o velikosti napake pri svojih anketah.

Timsko delo

V današnji kompleksni družbi.

Reševanje številnih problemov zahteva *timsko delo*.

Inženirji, statistiki in delavci sodelujejo,
da bi izboljšali kvaliteto produktov.

Biostatistiki, zdravniki, in AIDS-aktivisti združeno sestavljajo klinične
poiskuse, ki bolj učinkovito ocenijo terapije.

